

МУҚИМЖОН ҚИРҒИЗБОВ

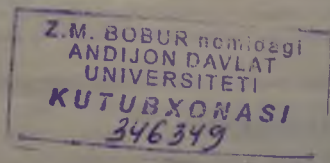
ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ: **назария ва хорижий тажриба**

66.3
8.46

МУҚИМЖОН ҚИРҒИЗБОЕВ

**ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ:
НАЗАРИЯ ВА ХОРИЖИЙ
ТАЖРИБА**

Тошкент
«Янги аср авлоди»
2006

Тақризчилар:

Р.З.ЖУМАЕВ, сиёсий фанлар доктори, профессор,
У.А.ҲАЙТОВ, тарих фанлари номзоди, доцент.

Қирғизбоев Муқимжон

Фуқаролик жамияти: назария ва хорижий тажриба.
(Монография) — Т.: «Янги аср авлоди», 2006. -204 б.

Монографияда фуқаролик жамиятига доир умумий тўшунчалар, бу жамият унсурларининг қадимги даврдан бошлаб янги давргача бўлган назарий талқинлари илмий таҳлил этилади. Шунингдек, монографияда янги даврда фуқаролик жамияти назариясига асос солиниши, XX асрга келиб уни ривожланган мамлакатлар амалиёти асосида янада такомиллаштирилишига доир турли назарий қарашлар, талқинлар, жамиятнинг ўрганишининг илмий-услубий ёндашувлари тадқиқ қилинади.

Шу билан бирга, монографияда сиёсий партиялар, нодавлат номижорат ташкилотлар, ўзини-ўзи бошқариш органлари, сайловлар каби фуқаролик жамияти институтларининг тарихий шаклланиш босқичлари, уларнинг институт сифатида ривожланиши, функционал ҳамда ҳуқуқий жиҳатлари ҳозирги даврда шаклланган назария ва амалиёт асосида илмий таҳлил этилади, фуқаролик жамиятини ташкил этиши, унинг ҳуқуқий давлат билан ўзаро муносабатларига оид хорижий тажрибалар назарий жиҳатлардан умумлаштирилади.

Монография Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини барпо этиши ислохотларининг «Кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамияти сари» таъмоилини хорижий тажрибалар ва миллий анъаналар уйғунлиги асосида қиёсий ўрганишга, уларнинг миллий манфаатларга мувофиқ жиҳатларини мамлакатдаги ислохотларни чуқурлаштириши жараёнларига татбиқ этиши масалаларига қизиққан барча китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Монография Конрад Аденауэр фонди ҳомийлигида нашр этилди.

ISBN 5-633-01858-3

© Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти: назария ва хорижий тажриба (Монография). «Янги аср авлоди», 2006 й.

СЎЗБОШИ

Ўтган асрнинг иккинчи ярмига келиб «фуқаролик жамияти» тушунчаси янги жамият қуришининг намунаси сифатида дунёдаги барча мамлакатлар халқларида қизиқиш уйғота бошлади. Шунингдек, фуқаролик жамияти инсониятнинг фаровонликка эришиш, фуқаролар ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлашнинг асосий имкониятлари мужассамлашган ижтимоий кенглик сифатида ҳам эътироф этила бошланди.

Илк бор фуқаролик жамиятининг куртак унсурлари қадимги юнон файласуфлари томонидан талқин этилган бўлса-да, ўша даврларда жамият билан давлат ўртасида аниқ чегаралар ҳали кўзга ташланмагани боис, уни ҳаётий тарзда ўрганиш устувор эди. Ҳозирги фуқаролик жамиятига доир илк назарий қарашлар эса инглиз мутафаккирлари Томас Гоббс (1588-1679 й.) ва Жон Локклар (1632-1704 йй.) томонидан XVI-XVII асрларда шакллантирилди. XVIII аср охирига келиб Европа маърифатпарварлари асарларида фуқаролик жамиятининг аксарият унсурлари кашф этилди. Айниқса, Георг Гегель ва Томас Пейн каби олимлар фуқаролик жамиятини давлатга яқин, лекин шу билан бирга, ундан ажралган соҳа санаб, бу жамиятда фуқаролар ўз хоҳишлари ва манфаатларига боғлиқ ҳолда бирлашадилар, деган гоёни илгари сурган эдилар.

Албатта, бу даврдаги фуқаролик жамиятига оид назарий қарашларга хусусий мулкчиликнинг ривожланиши, бозор рақобати ва буржуазиянинг пайдо бўлиши жиддий таъсир кўрсатган эди. Шунингдек, маърифатпарварлар томонидан инсон эркинлигини баралла даъват этиш жараёнлари ҳам фуқаролик жамиятига бўлган табиий эҳтиёжларни кучайтирди.

Фақат иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврларга келиб фуқаролик жамиятини тоталитаризмга қарши курашнинг асосий

соҳаси ва инсоннинг мустақил сиёсий фаолиятининг кафолати сифатида талқин этиш таомилга кирди. Шарқий Европа, собиқ Совет Иттифоқи, Лотин Америкаси мамлакатларидаги инсон ҳуқуқлари ҳимоячиларига фуқаролик жамиятига доир назарий қарашлар кучли таъсир қилди. Айниқса, 1989 йилда Берлин девори қулаган пайтларда фуқаролик жамиятига мансублик ифода-си — фуқаролик жасорати нисбати тушунчаси мазмунан акс этди.

Фуқаролик жамиятига эътибор ва қизиқишларнинг ортиши-га, асосан ижтимоий ва сиёсий мақсадларни кўзлаган (экология-га доир, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари, аёллар ҳуқуқлари, сай-ловларни боришини назорат этиш, коррупцияга қарши кураш каби) нодавлат ташкилотларнинг ривожланиши сабабдир. Фуқаролик жамияти тушунчаси ўзига давлатдан ташқарида бўлган барча ташкилотлар, турли бирлашмаларни (сиёсий партиялар-ни ҳам) ва бозорни, шунингдек, касаба уюшмалари, савдо пала-талари, этник гуруҳлар, диний ташкилотлар, маданий ва спорт жамиятлари кабиларни қамраб олди. Нодавлат ташкилотлар сиёсатни шакллантиришида, фуқароларга таълим бериш ва сиё-сатда фуқаровий иштирок этиш жараёнларида фаол иштирок этишига киришдилар.

Ўз навбатида фуқаролик жамиятида инсоннинг аниқ иқти-содий манфаатлари ҳам муҳим аҳамият касб эта бошлади. Бу жамиятда баъзи нодавлат ташкилотлар маънавий-руҳий та-моишлар ва қадриятлар юксалишини ўзларига боли мақсад қилиб олган бўлсалар, кўпчилик нодавлат ташкилотлар хусусий мақ-садлар ёки бевосита иқтисодий манфаатларни илгари суришни ўз фаолиятларининг асоси сифатида қабул қилдилар.

Демократик қадриятлар мезолида фаолият юритаётган ак-сарият мамлакатларда нодавлат ташкилотлар учун аниқ ва қулай шарт-шароитлар яратилган. Хусусан уларнинг нотижоя-рат молиявий фаолиятлари қўллаб-қувватланиб солиқ имтиёз-лари берилган. Давлат органлари нодавлат ташкилотлар билан қарорлар қабул қилиш жараёнларида ҳамкорлик қиладилар. Ҳозирги тараққиёт даври шунч яққол кўрсатиб турибдики, фуқаролик жамияти билан давлат бир-бирлари учун жуда зарур-дирлар, фақатгина ўзаро ҳамкорлик уларнинг биргаликда гуллаб-яшиларишни таъминлаши мумкин.

Фуқаролик жамиятининг асосий институти бўлган нодавлат ташиқлотларини «учинчи сектор», деб аташ ҳам таомилга кирди. «Учинчи сектор» фуқаролик жамиятининг ташиқлий инфратузилмаси сифатида иқтисодийётнинг муҳим соҳасига айланди. Фақат Германия Федератив Республикасининг ўзида фуқароларнинг 5%дан ортиқроғи мазкур секторда фаолият юритмоқдалар. Бу кўрсаткичи Нидерландия, Ирландия, Бельгия каби мамлакатларда 10%лик кўрсаткичдан ўтиб кетди. Чунки давлат билан «учинчи сектор» ўртасидаги турли йўналишлардаги фаолиятларнинг ўзаро яқинлашиши рўй бермоқда. Охирги тадқиқотлар шуни кўрсатадики, Германиянинг 14 ёшдан юқори бўлган аҳолисининг ҳар учтасидан биттаси (34%) у ёки бу шаклда жамоатчилик асосидаги нодавлат секторда ишлайдилар.

Учинчи сектор мавжуд ҳуқуқий шароитлар доирасида, лекин суверен давлат бошқаруvidан ташиқари ҳолатда жамиятнинг ўзини-ўзи ташиқил эта олиш қобилиятини намойиши этмоқда. Бу ҳолат институционал турли хилликка катта ҳисса қўшимоқда ва ҳозирги давр жамиятларининг инновацияларга нисбатан қобилиятини яхшиламоқда. Бундай мисолларни барча Европа мамлакатлари, Япония, Жанубий Корея, Австралия каби мамлакатлар мисолида ҳам кузатиш мумкин.

Бугунга келиб Шарқий Европа ва МДХ мамлакатларида ҳам фуқаролик жамияти қуришга доир ислоҳотлар тобора чуқурлашиб бормоқда. Шунингдек, ўташ даврини ўз бошидан кечираётган янги, мустақил мамлакатлар халқлари учун ҳам фуқаролик жамияти фаровонликка эришиши, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш, инсонни ҳаётда ўзани-ўзи имкониятлари доирасида сафарбар эта олишига барча шароитлар ва кафолатлар берадиган ижтимоий-сиёсий кенглик сифатида ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда. Жумладан, Ўзбекистонда ҳам фуқаролик жамиятини қуриш асосий стратегик тировард мақсад, деб тълон қилиниши, мамлакатда ислоҳотларни янада чуқурлаштиришга қаратилган «Кучли давлатдан кучли фуқаролик жамияти сари» тамойилини ишлаб чиқиши натижасида улкан ижобий ўзгаришлар юз бермоқда. Мамлакат қонунчилигида фуқаролик жамиятининг ҳуқуқий асослари шаклланимоқда. Мамлакат аҳолиси фуқаролик жамияти қуришнинг муҳимлигини англаб бормоқда.

демок. фуқаролик жамияти куруш тарафи аслида шаклланиб жорайи асос. Бу каби жамиятти куруш фуқаролар сийхэй ва хукулат мақолатининг асосининг аҳулини сийхэй ва ижтимоий жоридиларининг шаклланишига ўсиб бориши билан ушай болабидир. Қалаверса, фуқаролик жамиятининг шаклланиши асосини ташкил этувчи муштаракли муновоқилар ижтимоий қутилишни кузюб келтирмэй туриб бу каби жамиятти куруш душвор.

Башбаррак, фуқаролик жамиятини бошқу мақолатлардин киста кўрадан тарафи ҳам куруш мураккаб масаладир. Чунки, ҳар бир халқ ва мамлакатининг бир неча мадд илтиқ тарихий ривожланиши ўйи ва тазрибаси ўнлаб йи бўлган турли қадриятларини шаклланиши мумкин қилади. Фуқаролик жамияти илдор жаддан тазрибасига чуқур ўрнатили, жамият ривожига доир маддий тарихий асосини, мамлакат мақолатининг хусоси асли, яқин жамият куруш мақолатларини маддий қадриятлар билан уй-ғунашларини асосидикини барпо этилиши мумкин. Қалаверса, фуқаролик жамияти куруши давлати ва унинг орканилари ҳар ташкилоти қўлаб-қувватлини, бу каби жамиятдин келадикан тазрибларини чуқур ҳис қилиши руҳаниннинг мажсудлиги тилаб этилади.

Танқити сийхатининг асли мураккаб Кўрадилар томонидан Олғи асли ўқувчиларга тараф этиладикан ушай китобда адолатли жамият куруш ўйидики минг йиллик изилнишлар, турли мақолат қароқлар, илдор хорик тазрибаси, фуқаролик жамияти ижтимоийларининг асли қилиш қондиларига доир илмий таҳлиқлар ва хуросалар мураккабланишган. Китоб Сийхнинг жамиятчилик ҳақида, ушай-ўшай бошқарлиш тақолатинишларидикии филолатинишда ёрдам бериши, деб ўйлайман.

ХАНС КАЙЗЕР,
Германиа Копрод Адениур
жамиятисининг Марказий Осиё,
Қозоқистон ва жанубий Кавказ
мақолатлари бўйича минтақавий
муштор ақлини

КИРИШ

Инсонинг тарихида давлат ва турмушининг турли жамоавий бирликлари пайдо бўлганидан бошлаб адолаттин ва фаровон жамият курушти қаратилган ушай ва орзулар ҳам кўртак очди. Нега минг йиллардин буён турли халқлар кишилик мақолатлари ва эҳтиёлларини рўёбга чиқариш учун ҳар томонлама имкониятлар топишти қобил бўлган инсоний бирлик — адолаттин ва фозил жамияттин яратилиши интилиб кшадилар.

XX аср ўрталарига келиб давлатчилик ва жамият тарихининг да узоқ давом этган тажрибалар ва изилнишлар ҳосилви сийхатини да фуқаролик жамияти ва ҳукудий давлаттин барпо этилишининг илк амалиёти шаклланди. Ўтган қисқа давр ичида ривожланиш мамлакатларда ҳукудий давлат билан узвий боғлиқ ҳолда фуқаролик жамиятлари ҳам маддун ва моҳият киёб этиб борди.

Фуқаролик жамиятини курушга доир ислоҳотлар жарияларидан маълум бўлдики, бу жамият фуқат сўништи давлати назарий қарашлар ва тажрибалар асосида эмас, балки бир неча мингтаб йиллар мобайнида тўплаган адолаттин ва фозил жамият куруш анъаналари ва тажрибаларидан озиқланиб қамол толиди. Шу боле ҳар бир мамлакатда демократик қадриятларининг ҳамма учун умумий бўлган тамойиллари билан бир вақтда маддур мамлакат тарихи, иллий анъаналари ва меросига оид қадриятлар ҳам фуқаролик жамияти билан уйғуналишиб борди. Натига жадда маълуман ўларо бир-бирига яқин, лекин, шу билан бирта, шаклин бир-бирларидан фарқланадиган, ҳар бир мамлакатининг ўнатиғига хос бўлган фуқаролик жамиятлари бунейта келиди.

Фуқаролик жамиятининг қисқа давр ичида жаҳондаги барча халқлар ороу умидига айланишининг бирламчи сабаби, бушай жамиятда инсон эркинлиги ва фаровонлигини рўёбга чиқариш борисида беқисс имкониятлар мажудлиги, ҳар бир шахсининг

қолака жана калкынын үн күйөтүрүүсүнүн дау-көзүнүн ба-
рдыгына ышаныш күйө-күйөтүрүүсүнүн, сыйлык докминияттын
факторлар мыйзамдары ва күйө-күйөтүрүүсүнүн нуктан назардан амал
күйөтүрүүсүнүн, мыйзамдар сыйлыктын ачык таддижиятында жамият ва
күйөтүрүүсүнүн күйөтүрүүсүнүн күйөтүрүүсүнүн, инсонун үзүн-үй
бондариин мыйзамдары ва мыйзамдар күйөтүрүүсүнүн таддижиятында ош-
тун үзүн күйөтүрүүсүнүн мыйзамдары ва мыйзамдар күйөтүрүүсүнүн бондариин күйөтүрүүсүнүн
күйөтүрүүсүнүн бондариин бондариин.

XX жылда дээр дээр фукаролик жамиятти түгрисидеги на-
жрий күйөтүрүүсүнүн рибондариин күйөтүрүүсүнүн Европа, Шималий Амери-
ка, Австралия, Япония күйөтүрүүсүнүн мыйзамдар олимлари ул-
кы мыйзам күйөтүрүүсүнүн. Уларинин фукаролик жамияттын янада та-
ддижиятында дээр таддижияты ва илмий таддижияты фу-
каролик жамиятти күйөтүрүүсүнүн мыйзамдарында күйөтүрүүсүнүн күйөтүрүүсүнүн
Джон Д. Кьюз, Эдвард Агас¹, Гилберто О'Доннел, Филипп
Шмиттер², Юрген Хабермас³, Мишель Фуко⁴, Толкотт Пар-
сонс⁵, Габриель Алмонд⁶, Самуэл Хантингтон⁷, Реймон Арон⁸,

- ¹ Кьюз Д. Д. Агас Э. Гражданское общество и политическая теория. Пер с англ. — М.: Восток-Запад, 2003.
- ² O'Donnell Guillermo, Schmitter Philippe. Transitions from Authoritarian Rule. - Baltimore: Johns Hopkins, 1986; О'Доннел Г. Демократия и диктатура. - Пределы власти, 1994, №1; Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии. - Политик, №5, 1996.
- ³ Habermas Jürgen. The Structural Transformation of the Public Sphere. - Cambridge MIT Press, 1989.
- ⁴ Foucault Michel. Discipline and Punish. - New York: Pantheon, 1977; Power/Knowledge. - New York: Pantheon, 1972.
- ⁵ Parsons Talcott. The System of Modern Societies. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1971; Full Citizenship for the Negro American. Politics and Social Structure. - New York: Free Press, 1969; Парсонс Т. Понятие общества: концепции и их взаимоотношения // Тезисы, 1993. Т.1. Вып.2.
- ⁶ Almond G. Verba S. The Civic Culture. Boston: Little Brown, 1965; Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Даятон Р. Сравнительная политология сегодня. — М.: 2002.
- ⁷ Huntington S. Political Order in Changing Societies. New Haven — London, 1968; The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century. - University of Oklahoma Press, 1993.
- ⁸ Арон Р. Демократия и тоталитаризм. — М.: 1993.

Питирим Сорокин⁹, Фридрих фон Хайек¹⁰, Роберт Патнэм¹¹, Френсис Фукуяма¹², Роберт Даль¹³ каби олимларнинг илмий тадқиқотлари натижалари фуқаролик жамиятининг куриш нелоҳотларининг амалга ошираётган мамлакатлар учун муҳим аҳамият касб этди. Улар XX асрдаги фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатнинг ўзаро муносабатлари, фуқаролик жамиятининг институтлари, сиёсий маданиятни юксалтириш, сиёсий партиялар, нодавлат ва жамоат ташкилотларига оид назарияларни ривожлантиришга улкан ҳисса қўшди.

Мазкур монографияда адолатли ва фозил жамият куришга доир илк назарий қарашлар, ўрта асрлар ва янги даврада фуқаролик жамиятининг унсурларига бағишланган илмий илганишлар, шунингдек, сўнгги даврларда Ғарбий Европа, Шимолий Америка, Япония сиёсатшунос ва иқтисодий фанлар олимлари томонидан амалга оширилган фуқаролик жамиятининг назарий ва амалий жиҳатлари қамраб олинган илмий тадқиқотлар натижалари, шунингдек, ривожланган мамлакатлар тажрибаси чуқур таҳлил этилди.

Шунингдек, мазкур монографияда фуқаролик жамиятининг келиб чиқиши, унинг ривожланишига доир назарий қарашлар ва теориявий тажрибалар, фуқаролик жамияти институтларининг шаклланиши ва ривожланиши тамойилларини ўрганиш ва таҳлил этиш, бу соҳадаги ўзгичиликни кутайтган масалалар ва муаммолар юзасидан илмий таҳлилар ва ҳужусалар, ҳамда тақлифлар, тавсиялар ва фикр-мулоҳазаларни шакллантиришга янги эътибор қаратилади.

Умуман, монографияда қуйидаги бўнатишлар бўйича таҳлил ишлари олиб борилди:

- фуқаролик жамиятининг генезиси, асосий тушунчалари, ривожланиши ва назарий жиҳатларини таҳлил этиш;
- қадимги Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари томонидан адолатли жамият, шунингдек фуқаролик жамияти унсурларининг назарий исроси;

⁹ Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. — М.: 1992.

¹⁰ Хайек Ф. Дорога к рабству. -Новый мир, 1994, № 7.

¹¹ Патнэм Р. Чтобы демократия сработала: Гражданские традиции в современной Италии. — М.: 1996.

¹² Фукуяма Ф. Конец истории? —Вопросы философии, 1990, № 4; Капитализм и демократия: недостающее звено. —Демократический журнал, № 3 Т.3.-Вашингтон, 1992.

¹³ Даль Роберт. О демократии. — М.: АСПЕКТ ПРЕСС, 2000.

— фуқаролик жамияти институтларининг фаолият кўрсатишига доир хорижий тажриба ва назарий қарашларни ўрганиш, уларнинг ривожланиш тамойилларини таҳлилий нуқтаи назардан тадқиқ қилиш;

— фуқаролик жамияти институтларининг хорижий тажриба ва назария асосидаги функционал вазифаларини тадқиқ этиш.

XXI аср бўсағасига келиб Ўзбекистонда ижтимоий-сиёсий ислохотларнинг янги босқичи бошланди. Ислохотларнинг мазкур босқичида асосий устуворлик фуқаролик жамиятини қуришга қаратилди. Ислохотларни янада чуқурлаштириш мақсадида «Кучли давлатдан кучли фуқаролик жамияти сари» тамойили ишлаб чиқилди. Жамиятни эркинлаштириш борасида давлат ҳокимиятини номарказлаштиришга алоҳида эътибор берилди.

Ўзбекистонда ислохотларнинг тобора изчил амалиётга тадбиқ этилиши, фуқаролик жамиятининг ўзига хос тамойилларининг юксалиши, мамлакатда пировард стратегик йўналиш сифатида фуқаролик жамиятини қуриш эълон қилиниши мазкур монографияни нашр этишга эҳтиёж яратди.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг Ўзбекистонда фуқаролик жамияти қуришни фақат миллий мерос ва анъаналар асосидагина эмас, балки, ривожланган мамлакатлар тажрибасини чуқур ва атрофлича ўрганиш баробарида амалга ошириш лозимлиги тўғрисидаги қуйидаги фикрлари биз танлаган мавзу давр кун тартибига қўйган муҳим ва долзарб йўналишлардан бири эканлигини англатади: «Умуминсоний тамойиллар ва меъёрларни, бутун дунёда чуқур илдиз отган демократик қадриятларни ўрганмай ва улардан фойдаланмай туриб, демократик институтларни шакллантириш, фуқаролик жамиятининг асосларини яратиш мумкин эмас»¹⁴.

Мазкур китоб ҳозирги даврда фуқаролик жамияти қуриш назарияси ва амалиётига қизиққан барча китобхонлар тоифасига мўлжалланган бўлиб, унда кўтарилган ва таҳлил этилган масалалар юзасидан ўз фикр-мулоҳазаларини билдирган ўқувчиларга муаллиф олдиндан ўз миннатдорчилигини изҳор этади.

¹⁴ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. // Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6. — Т.: «Ўзбекистон», 1998, 156-б.

I БОБ

ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ: ГЕНЕЗИСИ ВА НАЗАРИЯСИ

1.1. Фуқаролик жамияти унсурлари: илк изланишлар ва қарашлар

Фуқаролик жамияти инсоният томонидан яратилган сиёсий қарашлар тарихи — жамият ва инсон, сиёсат ва давлат тўғрисидаги назарий қарашларга, шунингдек, илк жамоалардан то ҳозирги давргача бўлган жамиятлар ривожланиши тарихи асосида такомиллашиб борди. Шу билан бирга, фуқаролик жамияти унсурларининг бундан бир неча минглаб йиллар олдин кашф этилганлигига эътибор берилса, фуқаролик жамияти инсоният яратган цивилизацияларнинг энг сўнгги ҳосиласи эканлигини янада теранроқ англашга имконият туғилади.

Қадимги даврлардаёқ Шарқ мамлакатлари ўртасида маданий, иқтисодий, сиёсий ва бошқа соҳаларда ўзаро муносабатлар гуркираб яшнади. Буюк Ипак йўли ва бошқа иқтисодий-маданий алоқалар шаклларининг пайдо бўлиши натижасида қадимги Хитойда адолатли жамият барпо этиш, фуқаролар учун инсоний шарт-шароитларни яратиш тажрибаси нафақат Марказий Осиё, балки, Европадаги сиёсий қарашларга сезиларли таъсир кўрсатди. Хитойда адолатли жамият ҳақидаги дастлабки изланишлар мутафаккир Конфуций (Кун-цзи, эр.

бу, 331-370 й.) қолланишдан амалга оширилди. Ўша пайтда Конфуций замонави бундан жамият ўз инқирозини бошқариб кетирмоқчи эди. Шу билан бирга, бу даврда ҳам еттибасеттин уларга урунлар, қоллият учун курашлар шайлар ҳам бўлган ахлоқий ва маънавий қадриятларини ҳам еттибасеткин эди. Шу биле Конфуций инсоний қадриятлар меърипларини назари учун тарихга мурожаат қилиши эди.

Жахонга ўз-ўзиндан ва барқарор равишда анъанавий қадриятлар асосига инсоний меъриплар шартлашуларини ўзиди эълондор айтиш, руҳга таъбиқлашдан ва тартибга солиштириш биле руҳун тизим эълонинини чуқур аниқлаган Конфуций бу тизимнинг мустаҳкамлаш, қайта тиклаш, яндоқ эълон, жаъиятнинг янги, янги тизимларини барпо эълон жамиятга барқарор таъкир кўрсатишга асосланган инсоний меъриплар қоллиларини тузинишга иштиди. Конфуций инсоний қадриятларига ахлоқсизлашиб, чириб бошлаган жаъиятга тиклашга кўмаклашадиган ақидалар қоллиларини қултиришга киришини Чжоу-гун этикавий қадриятлар меърипларини чуқур ўрганди. «Мен яратаётганим бу, мен (тузинишдаги меъриплар) сизларга етказмоқдаман. Қадимки соқиман ва унга ишонаман», деган эди Конфуций¹². Дегани, бу фақат ёнлашу усули эди холос. Конфуций янгидаг қадимги Чжоу-гун таълимотинини тартиб қилиш, балки, унинг ўзи ҳам жамият, давлат, ахлоқий қадриятларга доир ўз таълимотини ҳам ярата эди.

Ўша даврда инқирозга қо тутган жамиятнинг қайта тиклаш асоси, ҳукмдорлар ва мансабдорларни давлатни бошқаришда алоқат меърипларига амал қилишларига боғлиқ, жаъиятгадан келиб чиқиб, Конфуций олий ахлоқ меърипларини таълимотини шакллантиришга, қолли инсон таълимотини яратишга иштиди. Бу тизимол — «шюнь-цзы» — («шюнь» — жинс, ҳукмдор, «цзы» — ўғил) унинг таълимотини «солижнбо» тушуничасига жинроқ маънони

аниқлаган эди. Конфуций фикринча, «шюнь-цзы» маънаси бўлиш ва муттаъси равишда рўй бериб турушдан мансабдорлар (ин) меърипларига мие қадрий таъмининларга эга бўлиш, ўзини доимо таъминлаштириш туруви, қолли-интега (да) эриштиш, инсонларга муқаббат билан қаровчи, яъни инсоний (жэнь), бурч ва алоқатни қие элуви (ин) инсонлар. У билмишга (чжи) иштилуван, ёши улугларни ҳурмат элуви (сэо ва ин), ўз сароқатини (чжун) намоиш этиб турушга мойил, шу билан бирга ен беришини ҳам билладиган қоллироқ (жан), обрўли (цзин) бўлиши лозим.

Шу билан бирга, Конфуций жамиятда ҳамма нараса мустаҳкам ва барқарор бўлиши учун ижтимоий тартибларни амалга оширишга қобил, ахлоқий намуна даражаидаги ўз ҳуқуқлари ва бурчларини аниқлаган инсон тизимол моҳиятини назорат берди. Бу билан у инқирозга қо тутган жамиятнинг ҳалокатдан сақлаб қоллишга иштиганди. «Ҳукмдор ҳукмдор бўлиши, фуқаро — фуқаро, ота — ота, ўғил эса ўғил бўлиб қоллиш лозим» қаро, ота — ота, ўғил эса ўғил бўлиб қоллиш лозим» иншорини ишлари сурган. Конфуций жамиятнинг аниқ ижтимоий чегараланишлар воситасида барқарорлаштириш мумкин деб ҳисоблаган эди. Унинг дунёқарашини синсий қисми марказда бирламчи ҳалқ фаровонлиги ётади. Конфуций асаридати қултилати мулоқот фикринининг аққол далилидир: «Ай-гун Ю Жодан сўради:

— Ўш ҳосилсиз келди, маблаг-оуқадлариниз етмайди. Нима қилиш керак?

— Ю Жо жавоб берди:

— Ўшдан бир — чз солиқларини уқлирини».

— Менга иккита ўшдан бир ҳам етмайди, қандай қилиб чз билан бошқара оламиз?»

— Агар ҳалққа етса, ҳукмдор муҳтожликка қолмайди, агар одамларга етмаса, ҳукмдор фаровонликдан лоззатланиши мумкинми?»¹³

¹² Конфуций. Древнекитайская философия. Т. I. — М., 1972, с. 164-165.

¹³ История политических и правовых учений. Древний мир. — М.: Наука, 1985, с. 167.

Конфуций асарларининг руҳияти ҳукмдорларни халқ ва жамият ривожига учун фидойи бўлишга даъват этиш билан сугорилган. Унинг учун «дао» (ҳақ йўл) инсонлар ва уларнинг фаровонлиги учун ғамхўрлик қилиш, улар меҳнатидан фойдаланишда адолатга амал қилишдир. Мутафаккир фикрича, мансабдор учун санъат, бу — «одамлар олдига юриш, улар учун меҳнат қилиш». До-нишманд мансабдор «кишиларни нимани яхши кўриши-ни (бойлик ва обрў), нимани ёмон кўришини (қашшоқ-лик ва назар-писанд қилмаслик) билиши лозим; у доимо яхшилик ва эзгу ишлар учун интилиши лозим — ана шун-да одамлар унинг орқасидан эргашади. шамол қайси то-монга эса, майсалар ўша томонга эгилади».

Конфуций фикрича, «бошқариш — тўғри йўл тутмоқ-лик демакдир». Хусусан у Чу подшолиги мансабдорига шундай деган эди: «Қачонки, яқинларининг сенидан кўнгли тўлса, шунда узоқдагилар ҳам сенга яқинлашиш-га интилади, сенга яқинлашишни истайди». Унинг энг эътибория пандларидан бири шогирди Цзи-гунга айтил-ган сўзларидир: «Энг муҳими, одамларни озиқ-овқат, қурол-яроғ билан таъминлаш ва улар ишончини қозо-нишдир. Қуролдан воз кечиш, ҳаттоки, озиқ-овқатдан ҳам юз ўтириш мумкин (охир-оқибатда эрта ёки кеч ҳам-ма ҳаётдан кўз юмади), лекин, ишончга эга бўлмаган давлатнинг асоси йўқдир». Мутафаккир яхши мансаб-дорнинг бурчи ўз ҳукмдорига, ҳаттоки, унинг таъбирига тўғри келмаса ҳам доно маслаҳатлар беришдир, деб кўрсатган эди. Уларга мурожаат қилиб, шундай дейди: «Уни (ҳукмдорини, демоқчи) алдаманглар! Унга эътироз ҳам билдиринглар!».

Конфуций жамиятни барқарор ишлашини ташкил этишда, давлат бошқарувида маънавият ва ахлоқнинг ўрнини юксакликка кўтаради. У шундай деб енган эди: «Агар қонунлар ердада бошқарилса ва тартибот жа-золашлар воситасида таъминланса, одамлар жазолаш-

лардан ўзларини олиб қочишга интилади, лекин улар ор-
номусни ўзларида ҳис қилмайдилар; агар дэ (маънавий-
ахлоқий воситалар) ёрдамида бошқарилса, тартибот қад-
риятлар ёрдамида таъминланса, одамлар ор-номусни ҳис
қиладилар, ҳалол ва софдил бўладилар»¹⁷. Албатта,
қадимги Хитой жамияти билан давлат ўртасида чегара
ўтказиш қийин бўлса ҳам, Конфуций таълимоти асосан,
инсоният учун идеал жамиятни шакллантириш руҳияти
билан сугорилган эди. Шунинг учун ҳам ҳозирга қадар
фуқаролик жамиятини шакллантириш билан боғлиқ та-
дқиқотларда олимлар қайта-қайта Конфуций ижодий ме-
росига мурожаат қилишлари бежиз эмас.

Конфуцийнинг жамиятни такомиллаштириш, инсоний
ахлоқ меъёрларини маънавий қадриятлар билан бойи-
тиш каби таълимотлари жаҳондаги барча жамиятшунос
ва сиёсий фанлар олимлари учун биринчи манбалар си-
фатида хизмат қилмоқда. Ҳозирги Хитойда конфуций-
чилик бутун бир халқнинг диний қадрияти даражасига
кўтарилган. Бунинг асосий сабаби шундаки, мутафак-
кирнинг ўтиллари, у қолдирган маънавий ва илмий ме-
росга бўлган эҳтиёж абадий аҳамият касб этганлигидир.
Шунингдек, конфуцийчилик қайси мамлакат жамияти-
да бўлмасин, жамиятда умуминсоний қадриятларнинг
амал қилишини асраш ва янада ривожлантириш омили
ва манбаи сифатида ўз аҳамиятини йўқотмай келмоқда.
Ҳозирги фуқаролик жамиятида фуқаро-жамият-давлат
ўзаро муносабатларини мувозанатлаштириш ва инсо-
нийлаштириш ислохотларида Конфуций қолдирган ме-
росни ўрганиш фойдадан холи эмас.

Фуқаролик жамияти унсурларини ривожлантиришга
катта ҳисса қўшган энг машҳур юнон мутафаккири Сок-
ратдир (эр.ав 469-399 й.). Ахлоқий фалсафага асос со-

¹⁷ История политических и правовых учений. Древний мир — М.: Наука, 1983, с.170.

линиши унинг номи билан боғлиқдир. Манбаларда ёзилишича, Сократни фалсафага қизиқишига Апполлоннинг Дельфиядаги ибодатхонаси деворига битилган «Ўзингни ўзинг англа» жумласи сабаб бўлган, деган фикрлар mavжуд. Бу жумла етти юнон донишмандидан бири — спарталик Хилонга тегишли эди.

Сократнинг фикрича, қонунларсиз полис ҳаётини ахлоқий ташкил этиш мумкин эмас, шунингдек, полисдан ташқарида қонунлар бўлмайди; қонунларнинг ўзи полисининг пойдевори. Сократ ўз табиатига биноан адолатли бўлган қонунлар ҳукмрон бўлган давлат-полисининг ашаддий тарафдори сифатида танилди.

Сократ ахлоқий фалсафанинг асосий тамойилига биноан янгли одамларгина қонун чиқариш ва бошқарув билан шуғулланишлари лозим. Унинг фикрича, «халқ иродаси ва давлат қонунларига асосланувчи ҳокимият подшоликдир, халқ иродасига қарши, қонунларга эмас, балки, ҳукмдорнинг ўзбошимчалигига асосланган ҳокимият мустабиддир. Агар идора этиш қонунлари унинг ижросини таъминловчилар томонидан амалга оширилса, бу аристократиядир; агар идора этиш бойликдан келиб чиқса, унда плутократия, халқ оммаси иродасидан келиб чиқса демократия дейилади».

Платоннинг «Критон» асарида келиб чиқилса, Сократ Европа сиёсий-ҳуқуқий фикрлари тарихида биринчи марта давлат билан унинг аъзолари (фуқаролари) ўртасида шартномавий муносабатлар бўлиши лозимлиги масаласини кўтарган мутафаккирдир. Сократнинг ўзига хос ривожланиб борган патерналистик қарашларига мувофиқ фуқаро ва давлатнинг шартномавий алоқалари, Ватан ва Қонунлар ота ва онадан юксакликка қўйилган; худди ана шулар фуқаролар учун олий мақомли ота-она, тарбиячи ва ҳокимдир¹². Унинг фикрича, ҳар қандай афиналик дав-

¹² Қараиш. Платон. Собр. соч. в 4-х т. Т. I. — М.: Мысль, 1990, с. 107.

латни тартиб қоюдалари унга ёқмаса, балоғат ёшига етганидан кейин қонунларга мувофиқ ҳеч қандай тўсиқларсиз ўзининг барча мол-мулки билан уни ташлаб чиқиб кетиши мумкин, хоҳлаган жойига — шу давлатнинг мустамлакасига, ёки бошқа бирон-бир давлатга бориб яшаши мумкин. Фуқароликка қабул қилиш ҳам ихтиёрийдир. Шунинг учун ҳам полисда унинг аъзоси сифатида яшаётган фуқаролар давлат ва унинг органлари амр-фармонларини бажаришга розилик билдирадилар. Давлат фуқаросига қуйнадагилардан бирини танлаш ҳуқуқи берилади: қонуний полис органлари ва мансабдор шахсларнинг адолатсиз қарорлари ва тadbирларини ишонтириш ва бошқа ҳуқуқий куч ишлатилмайдиган воситалар билан бажармаслиги, ёки уларни бажариши мумкин. Сократ оқилона ва адолатли қонунлар ҳукмронлиги билан сиёсий эркинлик имкониятини бир-бирига боғлайди. У полис олдидаги индивиднинг бурчлари ҳақида сўзлар экан, бунда оқилона ва адолатли тарзда тартибга солинган полисдаги эркин ва ўзаро тенг фуқароларнинг қонунлаштирилган бурчларини назарда тутди. Унинг фикрича, мана шу йўлдаги эркинлик — «инсон учун ҳам, давлат учун ҳам ажойиб ва улутвор бойликдир»¹⁹. Албатта, Сократ томонидан илгари сурилган ғоялар ва унинг таълимоти фуқаролик жамияти унсурларини шаклланишида муҳим ўрин тутди.

Фуқаролик жамияти унсурларини шаклланишига катта ҳисса қўшган мутафаккирлардан яна бири, Сократнинг энг яқин шогирди — Платондир (э.р.ав.427-347 й.). Платоннинг давлат қурилиши, сиёсий муносабатларга доир изланишлари ва таълимоти унинг «Давлат», «Критий» ва «Қонунлар» номли асарларида мукамал равишда ифодаланган. Лекин, антик даврда жамият билан давлат ўртасидаги фарқланишлар ҳали унчалик кес-

¹⁹ Қаранг. История политических и правовых учений Древний мир. — М. Наука 1985, с. 237.

кинлашмаганлиги учун бу асарларда қисман жамият ва фуқароларга доир илмий изланишларни ҳам учратиш мумкин. Масалан, у «Давлат» асарида полисни умумий эҳтиёжларга мослашган биргаликдаги яшаш бирлиги сифатида белгилаб, бу эҳтиёжларни қондиришнинг энг яхши йўли сифатида давлат ва фуқаролари ўртасидаги меҳнат тақсимотини амалга оширишни илгари суради.

– Платоннинг фуқаролик жамияти унсурларига доир қарашлари кўпроқ унинг «Қонунлар» асарида кўзга ташланади. Унинг «давлатни» тепасида кўп поғонали сайловлар йўли билан сайланган 37 та идора этувчи туради. Уларни сайлашда барча фуқаролар иштирок этмайдилар. Фақат қуролга эга ёки урушларда қатнашган фуқароларгина сайлов ҳуқуқларига эга бўладилар. Идора этувчиларнинг ёшлари 50 билан 70 ёш ўртасида бўлишига эътибор берилади. Ҳокимият тепасида фақат 20 йил туриш мумкин. Идора этувчиларнинг ваколатлари кенг бўлиб, аввало, улар «қонун» қўриқчиларидир. Ҳокимиятнинг аҳамиятли бир қисми сайланадиган 360 аъзодан иборат (ҳар бир ижтимоий синфдан 90 тадан) Кенгашига тегишлидир. Биринчи ва иккинчи синфга мансуб фуқаролар халқ мажлисида иштирок этиши мажбурий қилиб белгиланади. Учинчи ва тўртинчи синфга мансуб фуқароларнинг бу мажлисда иштирок этиши шарт эмас. Юқорида келтирилган давлатнинг олий органларидан ташқари Платон яна бир тисим тузишни таклиф этади. У ўз моҳиятига кўра давлат устида турувчи махсус орган бўлиб, «Тунгги йигини» деб номланади ва у 10 та обрўли донишманд ва кекса арбоблардан иборат бўлади, уларга давлат тақдири топширилади²⁰.

Платон ўз «Қонунлар» асарида икки хил давлат тузумини бир-бирига қийслайди: «Мен Қонун кучга эга

бўлмаган, кимнингдир ҳокимияти остида бўлган давлатнинг ҳалокатини кўраман. Қардаким, қонун ҳукмдорлар устидан ҳукмрон, ҳукмдорлар қонуннинг қуллаари бўлишса, бундай давлатнинг истиқболини порлоқ, халқини фаровон кўраман. Алҳол, бундай давлат фақатгина худолар томонидан инъом этилиши мумкин».

Баъзи адабиётларда Платон демократияга мутлақо қарши олим сифатида талқин этилади. Лекин, унинг асарлари синчиклаб ўрганилса, у ўз давридаги объектив реалликдан келиб чиқиб ижод этганлигининг гувоҳи бўламиз. Шу билан бирга, у демократияни ҳам ўзига муносиб равишда таҳлил этганлигини тан олишимиз жоиз. Жумладан, Платон «Қонунлар» асарида шундай деб ёзган эди: «Давлат қурилишининг ҳам бамисли онадек икки фарқини бор, қолганлари ҳуқуқий нуқтаи назардан айтганда, улардан туғилганлардир. Биринчисини мутлақ ҳукмдорлик, иккинчисини демократия деб кўрсатсак хато қилмаймиз. Мутлақ ҳукмдорлик (монархия) форсларда олий мақомга етиб борди, демократия эса бизда. Давлат қурилишининг барча қолган турлари, айтиб ўтганимдек, шу иккисининг рангин, омухта бишлашишидан иборатдир. Озодлик ва дўстлик онглилик билан қўшилган ҳолда (биргаликда) мавжуд бўлмоғи (яшashi) учун албатта у ҳам бу турга тааллуқли бўлиши зарур. Уларга тааллуқли бўлмаган давлат яхши тартибот (қурилиш)га эга бўлмайди, деб тасдиқ этувчи мулоҳазаларимиз шуни талаб этади»²¹.

Албатта, Платоннинг асл мақсади давлат ва ҳукмдорларни қонунларга бўйсундириш ва шу йўл билан давлатни жамиятга ҳамда фуқароларга хизмат қилдириш бўлганлигини тушуниш унча қийин эмас. Шунингдек, Платон фикрича, фақат қонунларга амал қилган дав-

²⁰ Афлотун. Қонунлар. Рус тилидан Урфои Отажон таржимаси. — Т.: «Янги аср авлоди», 2002, 427, 437 ва 439-6.

²¹ Афлотун. Қонунлар. Рус тилидан Урфои Отажон таржимаси. — Т.: «Янги аср авлоди», 2002, 95-6.

the 1840s by the first generation of American immigrants.

[illegible][illegible][illegible]

² *Agrostis* sp. — M. W. 1984.
c. 279.

The purpose of this document is to provide information to the public regarding the proposed project. The project is a new development in the area of the city. The project is a new development in the area of the city. The project is a new development in the area of the city.

[illegible]

Исходя из этого можно сделать вывод, что в настоящее время в России наблюдается тенденция к снижению уровня жизни населения, что является серьезной проблемой для государства.

[illegible]

Hyperosmia Treatment: For olfactory T₁—N. Weiss, 1984, 1985

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY

Price reduced, 578-579-6

1. The first part of the paper is devoted to the study of the properties of the function $f(x)$ defined by the equation

эмас, балек, бу тарафларнинг бошқарувидир. «Шундай
екинчи, агарда кимда-ким қонун ҳокимияти қирқилсин, деб
талаб қилса, бу тўғриси, ғалаат тафакхур ва милоҳият бош-
қарувини талаб қилган бўлади. Агар кимда-ким инсон
ҳокимияти қирқилсин деб талаб қилса, бунга у ўз талабни
бийлаб дайвоний унсурни олиб киришга уринган бўлади.
Чунки, ҳис-туйғуларга берилиш дайвонийликдан бошқа
нарсас эмас, шунингдек, ҳукмдорларни (агар улар энг
яқини одамлардан бўлса ҳам) газаб тўтри йўлдан озди-
ради, аксинча, қонун — ваъмин идрокдир»²⁹. Мутафак-
кирининг фикрича, инсон ҳукмронлигини (идрок ва қонун
ўрнига) ҳокимиятнинг суниистъомол қилишга, мустабидлик-
ка олиб келади.

Хулоса қилиб айтганда, «фуқаролик жамияти» ту-
шунчасининг илҳизмлари асосан, Аристотел изланишлар-
ига бориб тақалади. Бу жамиятнинг Аристотел «*politike*
koionia», яъни, «сиёсий бирлик/ҳамжамият», деб ата-
ган эди. Бу тушунчанинг латин тилидаги ифодаси
«*associatio civilis*» (фуқаролик жамияти) қабилида қабул
қилинган. Бу тушунча *polis*ни аниқлаш учун хизмат қилиб,
унинг замирида *zoon politikon* — «сиёсий мавжудот» си-
фатидаги инсон мақсади тушунилган. «*Politike koionia*»
Аристотел даврида «фуқаролик жамияти» тушунчаси
«сиёсий жамият»нинг муқобили (синоними) сифатида ҳам
ишлатилган. Зеро, қадим юнон ўлкасида оила, эътиқод,
маърифат, маданият, санъат, умуман ҳаётнинг барча
барча қирралари сиёсатлаштирилган эди. Бунинг усти-
га, алоқиди олигана шахс ўзини жамиятдан айрим ҳол-
да ҳис қила олмас эди³⁰.

Қадимги Римнинг машҳур мутафаккири Цицерон (эр.
ав 106–43 й.) қадимги юнон сиёсий фикрлари таъсирида
ўзининг давлат ва жамият ривожланишига доир таъли

²⁹ Аристотель. Политика. Соч. в 4-х томах. Т. 4. — М.: Мысль, 1984, с. 481.

³⁰ Қаралғ. Козы Л. Ж. Аристо Э. Гражданское общество и политическая теория. — М.: Весь Мир, 2003, с. 134.

матини яратди. Цицерон фикрича, давлат (res publica) ҳаққининг (res publica) бойлигидир. Шунингдек, у «халқ» тушунчаси тўғрисида қўйилган фикрларини билишда «халқ қандайдир тарзда биргаликка тўтланган ҳар қандай одамларнинг бирлашмаси эмас, балки, ҳуқуқ ва меъ-фаатлар умумийлиги масалаларига ўзаро бир-бирлари билан келишишга боғлиқ бўлган қўтқчилик одамларнинг қўшилмасидир»³¹. Мутафаккир барқарор ва адолатли жамият қуришни орзу қилар экан, унинг марказини ил-ал фуқаролар ташкил этишини чуқур англаб етади.

Идеал фуқаро бурчлари сифатида Цицерон ҳақиқат-ни, адолатни англаган, руҳияти улуғвор ва одоб-ахлоқ доирасида бўлган, ўз интилишларини фақат зигуликлар-га қаратган инсонни тушунади. Фуқаро нафақат бошқ-аларга зарар келтирмаслиги, бошқалар мулкига кўз олайтирмаслиги, балки, ундан ташқари, адолатсизлик-ка учраган инсонларга кўмаклашиши, умумий фаровон-лик йўлида меҳнат қилиши зарур. Фуқаролар фаоли-гини доимо қўллаб-қувватлаб келган Цицерон фикрига кўра «фуқаролар эркинлигини ҳимоя қилишда хусусий шахслар бўлмайди»³². Мутафаккир фуқароларнинг яна бир муҳим бурчи — уларнинг давлат олдидаги, жумла-дан, аскар сифатида Ватанни ҳимоя қилиш мажбурият-ларини бажариш муҳимлигини алоҳида қайл этади.

Қадимги Хитой, юнон ва Рим мутафаккирлари Кон-фуций, Сократ, Платон, Аристотел, Цицерон кабилар-нинг давлат ва жамият, сиёсий муносабатларга доир таъ-лимотлари фуқаролик жамиятга доир илк тасаввурлар-ни тартибга келтирди, улар астойдил фуқаролик жамия-тининг асосий унсурларини чуқур тадқиқ этдилар.

Шу билан бирга, мазкур мутафаккирларнинг илмий мероси ўрта асрлардаги ислом фалсафасини шакллани-

³¹ Цицерон. Диалог о государстве, о законах. — М. 1966. с.39

³² Уша жойда, 46-6.

ши ва ривожланишида муҳим ўрин тутди ва ўз навбатида Европа фалсафий ва сиёсий қарашларига кучли туртки берди. Хулоса қилиб айтганда, «Европа илк бор айнан араб-мусулмонлар орқали қадимги ва элтин фалсафий таълимотлари билан танишдилар. Бу ҳодиса Европани маданий ривожланишига улкан имкон берди, Европа Уйғониши даврини пишиб етилишида муҳим рол ўйнади»³³. Европада фуқаролик жамиятига доир илк изланишлар араб тилида ижод этган Шарқ мутафаккирлари яшаган Уйғониши даври — X-XV асрлардан кейингина бошланганлиги фикримизнинг далилидир.

1.2. Шарқ мутафаккирларининг фозил жамият қуришга доир қарашлари

Ҳозирги даврда Ўзбекистонда кучли фуқаролик жамиятини қуришга қаратилган ҳаракатлар миллий меросимизни ўрганишга бўлган эҳтиёжларни янада кучайтирди. Бунинг сабаби шундаки, биз қурмоқчи бўлган фуқаролик жамияти ғарбдан ёки шарқдан кўр-кўрона кўчириб олинмайди, балки, бир неча минг йиллик миллий меросимиз ва тарихий тажрибаларимизга асосланади. Ўтмишни чуқур англаш асносида янги жамият барпо этишигина бу соҳадаги ислохотларнинг муваффақиятини таъминлаши мумкин.

Мамлакатимизда Президент И.А.Каримов томонидан ишлаб чиқилган «Кучли давлатдан кучли фуқаролик жамияти сари» деб номланган концептуал-сиёсий дастурнинг ҳаётга татбиқ этилиши буюк аждодларимиз яратган адолатли ва фозил жамият барпо этишга доир миллий-фалсафий меросимизнинг ўлмас қадриятларини замонавий тажрибалар билан уйғунлаштиришни ислохот-

³³ Фильштинский И.М., Шидфар Б.Я. Очерк арабо-мусульманской культуры. — М.: 1971, с.201.

ларнинг халқ фаровонлигига таянган «Ўзбек модели» моҳиятидан келиб чиқади. Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Алишер Навоий, Ҳусайн Воиз Кошифий каби мутафаккирларнинг адолатли жамият қуришга бағишланган илмий тадқиқотларини батафсил ўрганиш, уларнинг натижаларини ва хулосаларини ҳозирги кучли жамият қуриш ислоҳотларига нисбатан татбиқ этилишига муҳим аҳамият бериш — биз қурмоқчи бўлган фуқаролик жамиятида миллий руҳиятимизни кенг ифодаланишини ва унинг ўзига хос миллийлик асосида ривожланишини белгилаб беради.

Адолатли жамият барпо этиш, фуқаролик жамияти унсурларини шаклланишига доир улкан илмий мерос қолдирган мутафаккир Абу Наср Форобийдир (873-950 й.). У ўрта аср даври табиий-илмий ва ижтимоий-сиёсий билимларининг қарийб барча соҳаларини қамраб олувчи 160 дан ортиқ асар яратган. Форобийнинг ижтимоий-сиёсий ҳаёт, фозил жамият қуриш, давлатни бошқариш, ахлоқ ва маънавият масалалари «Бахт-саодатга эришиш йўллари ҳақида рисола», «Уруш ва тинч турмуш ҳақида», «Шаҳарни бошқариш», «Фозил шаҳар одамлари қарашлари», «Фазилатли хулқлар» каби асарларида тадқиқ этилган.

Академик М.М.Хайруллаев миллий меросимизни аҳамиятини Форобий мисолида қуйидагича таърифлайди: «Форобийнинг Шарқ маданиятидаги энг олий хизматларидан бири яна шундаки, у ўрта аср Шарқида биринчи бўлиб фазилатли, идеал жамоа, давлат, адолатли раҳбар ва давлатни ақл асосида бошқариш ҳақидаги утопик таълимотни олға сурди. Форобий ўзининг эркин фикрлари учун реакцион руҳонийлар томонидан динсизликда, худосизликда айбланди, сўнгроқ унинг асарлари ёндирилди. Лекин унинг илғор рационалистик ва гуманистик фикрлари Ибн Сино, Ибн Рушд, Низомий, Умар Хайём, Маймонид, Роджер Бекон, Спиноза кабилар дунёқарашининг

шаклланишига катта таъсир кўрсатди. Дунё маданиятининг ривожланишида катта ижобий рол ўйнади»⁴.

Абу Наср Форобий шарқда фозил жамоани вужудга келтиришга онд илмий изланишлар олиб борган илк мутафаккир эди. Унинг фикрича, мукаммал жамиятда ҳар бир табақа, яхлит ижтимоий организмнинг ажралмас қисми сифатида, ўзининг муайян функцияларига эга бўлиб, гўёки шу вазифаларни бажариш учун ихтисослашганлар. Фозиллар жамиятининг адолатли бўлишида ва табақалар ўртасидаги тафовутларнинг сақланишида *адолат* ҳуқуқий категория вазифасини бажаради. Ана шу жиҳатлардан ёндашганда, Форобийнинг адолат ғоясига нисбатан ишлатган таърифлари Платон талқинларига яқиндир.

Лекин, Форобий қарашларидаги адолат ғояси кишилар ўртасидаги ахлоқий, ижтимоий ва иқтисодий, моддий бойликларни тақсимлаш ва ўзаро элмашув муносабатларини ҳам ўзида қамраб олади. Фозил жамоанинг номукаммал ва жоҳил жамоалардан фарқи шундаки, унда одамлар энг гўзал ва яхши мақсадларга эришиш йўлида бир-бирларига яқиндан ёрдам берадилар⁵. Кўриниб турибдики, Форобий фозил жамоа қуриш учун инсонларни маънавий юксалиш, фуқаровий фазилатларга эга бўлиши талабларини илгари суради.

Форобий «Фозил шаҳар одамлари қарашлари» аса-рида жамият («инсон жамоаси»)нинг келиб чиқиш ҳақида шундай деб ёзади: «Ҳар бир инсон ўз табиатига кўра шундай тузилганки, у яшаш ва одий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтожлик сезади, унинг бир ўзи эса бундай нарсаларни қўлга кирита

⁴ Хайруллаев М. Зумати енгилган ақл. Фан ва турмуш, №2, 1975, 7-б.

⁵ Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. Алма-Ата: Наука, 1975, с.197.

олмайди, шу боис уларга эга бўлишда кишилик жамоасига эҳтиёж туғилади... Шу сабабли яшаш учун зарур бўлган нарсаларни бир-бирига етказиб берувчи ва ўзаро кўмаклашувчи инсонларнинг бирлашувигина одамнинг табиатига кўра интилган етукликка эришишга имкон беради. Бундай жамоа аъзоларининг фаолияти бир бутун ҳолда уларнинг ҳар бирига яшаш ва етукликка эришмоқ учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради. Шундан инсон кўпайди ва ернинг аҳоли яшайдиган қисмига ўрнашди, натижада инсонлар жамоаси вужудга келди»³⁶.

Форобий жамоани катта-кичиклигига кўра уч турга бўлади:

Буюк жамоа — дунёдаги барча халқларнинг бирлашуви.

Ўрта жамоа — бир халқ ёки миллатни бирлаштирувчи жамоа.

Кичик жамоа — алоҳида бир шаҳар-давлатни (полисини) бирлаштирувчи жамоа.

Алалхусусо, бундаги иккинчи жамоа, яъни ўрта жамоа бутун бир мамлакат миқёсидаги илк демократик жамиятнинг мазмуни ва кўламини англатадиган тушунчадир. Форобийнинг фикрича, инсоният фақатгина илм ва юксак ахлоқий юксакликлар асосида яхлит фозил жамоага бириллаша олинми мумкин³⁷. Мутафаккир жаҳон сиёсий фикрлар тарихида илк марта фуқаролик жамиятининг асосий унсурларини кашф этди.

Мутафаккир яшаган даврда жамият ҳаётида адолатни таъминлашда энг асосий омил бўлган инсоннинг ўзини «сиёсий мавжудот» сифатида ўрганиш эҳтиёжи пайдо бўлган эди. Форобий, — инсонийликни қуйидагича

³⁶ Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри. — Т.: «Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси» нашриёти, 1993, 186-б.

³⁷ Уша жойда, 186-б.

таърифлайди: «Одамларга нисбатан уларни бирлаштирувчи бошланғич асос «инсонийликдир». Шунинг учун ҳам одамлар инсоният туркумига кирганликлари туфайли ўзаро тинчликда яшамоқлари лозим»³⁸.

Жамият ҳаётини барча соҳаларида ислоҳотларни аманга ошираётган ватандошларимиз учун буюк мутафаккирнинг миллий ғоя ва мафкурага бевосита оид қуйидаги ўғитлари ўта қадрлидир: «Инсоний вужудда мақсад — энг олий бахт-саодатга эришувдир; аввало у бахт — саодатнинг нима ва нималардан иборат эканлигини билиши, унга эришувни ўзига ғоя ва энг олий мақсад қилиб олиши, бутун вужуди билан мафтун бўлиши керак». Буюк мутафаккир талқинини чуқур англаган ҳар бир кишига маълумки, инсон ўзининг мақсад ва вазифаларини фақат маърифатчилик фаолияти билангина тасаввур қила олади.

Абу Наср Форобий маърифат тан олинмаган, ҳукмдори халқпарвар, бошқаруви адолатли бўлмаган, маънавият эътироф этилмаган юртни қуйидагича тасвирлайди: «Аммо баъзи шаҳар (ёки мамлакатлар)лар бўладики, уларда бутун халқнинг фикр-зикри, ақл-идроки бойлик тўплаш, мол-дунё орттиришга қаратилган бўлади. Улардан чиққан раҳбарлар ҳам раҳбарликни мол-дунёни кўпайтиришда деб биладилар. Шунинг учун ҳам улар эрта-кеч мол-дунё тўплаш ҳаракатида бўладилар. Бундай раҳбарларнинг қўл остида ишлаган шаҳар халқларида турли бузуқ одатлар, шаҳвоний нафс, бир-бирларини кўролмаслик, бир-бирини талаш, душманлик, низо-жанжаллар пайдо бўлади. Ана шундай шаҳар халқларидан хислатлари, майллари турлича бўлган авлод туғилади»³⁹.

³⁸ Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри. — Т.: «Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси» нашриёти. 1993, 186-б.

³⁹ Ўша жойда, 190-191-б.

Фаробий X асрнинг бошларидаёқ адолатли фуқаролик жамиятининг содда ва оддий модели лойиҳасини қуйидагича таърифлайди: «Маданий жамият ва маданий шаҳар (ёки мамлакат) шундай бўладики, шу мамлакатнинг аҳолисидан бўлган ҳар бир одами касб-ҳунарда оғод, ҳамма баб-баробар бўлади, ҳар ким ўзи истаган ёки танлаган касб-ҳунар билан шуғулланади. Одамлар чин маъноси билан оғод бўладилар. Бири иккинчисига ҳўжайин бўлмайди. Одамларнинг тинчлик ва эркинликларига халақит берувчи султон (яъни подшоҳ) бўлмайди. Улар орасида турли яхши одатлар, завқ-лаъзатлар пайдо бўлади»⁴⁰. Кўриниб турибдики, мутафаккир илгари сурган «маданий жамият»нинг асосий белгиси фуқаролик жамиятининг энг асосий унсурларидан бири — инсон эркинлиги бўлганлиги билан ҳам аҳамиятлидир. Шу билан бирга, «маданий жамият» ва «маданий шаҳар» халқининг эркин равишда ўзлари хоҳлаган касб-ҳунар билан шуғулланишлари ғояси ҳам фуқаролик жамиятининг энг муҳим белгиларидан биридир.

Маълумки, фуқаролик жамиятида демократиянинг энг муҳим тамойили сифатида фуқаролар эркин сайлов ҳуқуқи билан таъминланади. Улар ўз хоҳиш-иродасини эркин ифодалаш, ўз манфаатларини рўёбга чиқариш ва муҳофаза қилишда ҳақиқий шарт-шароит, ҳуқуқий заминга эга бўладилар. Бу каби жамиятда инсон ҳуқуқлари ва эркинлари ҳар томонлама ҳимоя қилинади. Ҳозирги давр вакиллик демократиясининг ана шу муҳим унсури ҳам Фаробий эътиборидан четда қолмаган: «Уларнинг ўзларидан («фуқаролардан», демокчи) сайланган раҳбар ёки бошлиқлар ҳокими мутлақ бўлмайди. Улар одамлар ичидан кўтарилган, синалган, энг олижаноб, раҳбарликка лойиқ кишилар бўладилар. Шунинг учун бундай раҳбарлар ўз сайловчиларини тўла оғодликка чи-

⁴⁰ Фаробий Абу Наср. Фозил одамлар шахри. — Т.: «Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси» нашриёти. 1993, 190-б.

қарадилар, уларни қандай тушунмадан мулофазза қила-
дилар. Бундай раъбарлар ҳаққига барқарор муносабат-
та бўладилар. ҳатто ҳаққининг манфаатини ўларининг
манфаатларини оғиш қўладилар, тушунинг манфаати
учун ўларининг шайсий манфаатларидан воз аттади-
лар, ҳаққ манфаати учун ўларидан куч-қайрат ва бой-
ликларини қўйибдилар»⁴¹.

Абу Наср Форобий сиёсий-ҳуқуқий метросининг асо-
сий қисмини унинг жамият ва давлат ҳақидаги, ижтимо-
ий қарашларида босқичли тизимлари, усуллари ва
шакллари, шунингдек, ижтимоий-иқтисодий тузилмалар,
уларни барқарор этишни асосий тамойиллари ҳақидаги
таълимоти ташкил этади. Давлат ва жамият тизимини
иқчил мустақимлаб бориш, бошқарув жиссини маҳ-
кам тутиш, қонуи устуворлигига эришиш сиёсий ва иж-
тимоий зарурат жамиятини бўиш мутафаккир алоҳида
таъкидлаган эди. Форобий маънавий ва маърифий ка-
ммолотга эришиш шакллариини ўз-ўзига бўлган масъул-
лиги, иқсолий иқтисомининг исотлиқ юксаклигига бог-
лиқлигини асослаб беради. Ушун мутафаккир комил ин-
сонликка эришини йўлини ҳар бир киши ўзи учун муқад-
дас сулуҳ, илоҳий қонун даражасида англамоғи зарур-
лигини таъкидлайди.

Мутафаккир ижтимоий-сиёсий таълимотининг энг
муҳим қисми жамият, унинг таркибий тузилиши, пайдо
бўлиши, шаклланиши ва ривожланишининг асосий са-
баблари ҳақида шарт-шароитлари, шуинингдек, амал
қилишининг ижтимоий-ҳуқуқий меъёрларини тадқиқ
қилишга бағишланган. Форобийнинг алопатли фозил
жамият ҳақидаги таълимоти унинг фалсафий ва сиёсий
қарашлари билан узвий боглиқ бўлиб, бу таълимотнинг
ўзига ҳос жиҳатлари шундаки, у жамият, давлатчилик

⁴¹ Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шакли. — Т.: «Абдулла
Илдирий номидаги Халқ маорифи нашриёти, 1993, 190-б.

ва ҳуқуқий масалаларни ечимларини топишда, аввало, бу соҳада кейинги илмий тадқиқотларнинг умумий унутулган тамойилларини ишлаб чиқиш билан уйғун равишда амалга оширилган.

Мутафаккир фозил жамият ва шаҳар (давлат) уюшмаси шаклланиши ҳамда қарор топишининг ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий, маънавий-ахлоқий ва маълум даражада иқтисодий масалалари ҳақида фикр юритар экан, бу борада объектив ҳулосага келиш учун ўз замонасидаги мавжуд жамият ва шаҳарларнинг ташкилий жиҳатларини ҳамда амал қилиш муаммоларини атрофлича тадқиқ қилади. Ушбу шаҳарлар ҳаётини фаоллигига, уларни бошқарув усуллариغا баҳо берар экан, Форобий ўз тасаввуридаги мукаммал жамият ва давлатнинг олий мақсади — инсонларни том маънода бахт-саодатга эришуви йўлидаги вазифаларидан келиб чиқади. Албатта, ҳозирги даврда давлат ва жамиятнинг бош мақсади халқ фаровонлиги эканлигига эътибор берсак, бу масалани ҳал қилиш йўли бундан салкам минг йил илгари мутафаккир томонидан кашф этилганлигига гувоҳ бўламыз.

Юқоридаги таҳлиллар умумлаштирилганида, Абу Наср Форобийнинг фозил жамоага доир таълимотининг асосий йўналиши комил инсонни шакллантиришга, инсонни маънавиятли ва ахлоқли бўлишига йўғрилганлиги аниқ сезилиб туради.

Фуқаролик жамияти унсурларини шаклланишига муҳим ҳисса қўшган Ватандошларимиздан яна бири, машҳур Шарқ мутафаккири Абу Райҳон Бериунийдир (970-1048 й.). Унинг асосий идеали — комил инсон ўз орномусини билган ва қадр-қимматини сақлаган, олижаноб, мурувват эгаси: «Олижаноб одам ўзининг жони ва ўзининг мулкидан бошқа ҳеч нарсага эғалик қилмайди, қонуни ўзига тегишли мулкни бошқаради. Агар бундай одам бошқаларининг оғир ишини ўз елкасига олиб, улар учун ўш мashaққат тортиб, Аллоҳ унга инъом этган нарсала-

руний муҳтож аҳамияти бероя, унинг исми жамиятини (фатҳи) деб аталади. Жамиялари ўзининг ишқончилиги ва ҳаёт соҳасида билан ишқдор бўлган исми. Аниқ аҳдда жамиялари ўзининг ҳушмуҳаббатини, мадриса фатҳи, сабот-миссияни, сабр-тоҳати, сабр-ишқин билан ҳам ишқ чиқарган одакдир⁴². Беруний томонидан таърифланган одак одак, бу — кўраш ишқиндир. Адабати жамият барпо этиш учун аҳднинг, ёвузликни йўқотиш учун Беруний ҳукмдорлар ва давлат мансубдорларининг нафсини гарбонлаш, уларда ҳуш ишқини фатҳатларини кўхсаттириш орқали очқўзлик, худбонлик, гаразушлик, мунофиқлик каби иллатлардан покларини заруриятини тақдиф қилади. Унинг фикрича, нодонлик, нафс бузқўлиги оқибатида пайдо бўлган ижтимоий иллатларини куч билан йўқотиб бўлмайди, уларни бартараф этишининг бирдан-бир тўғри йўли илму маърифатдир. Мутафаккир турли иллатлардан халос бўлиш учун уларни келтириб чиқарган сабабларни билиш ва бартараф этиш йўллари ишлаб чиқади. Беруний маърифий жамият қуришни илмда, деб тушунади. Илму маърифатнинг жамиятни яхшилашдаги ўрнини у қуйидагича ифодалайди: «Илмнинг поклиги (кучи) бошқа ҳар қандай нарсаларнинг поклигидан (қимматидан) устун туради. Чунки билим орқали нодонлик йўқотилади ва кишилар ўртасида шубҳа, ишончсизлик ўрнига тўғрилиқ, адолат ва ишонч туғилади»⁴³.

Беруний адолатли жамиятни барпо этиш учун тўси бўлиб турган иллатларни йўқотиш учун уларнинг иллатини қуриштиш кераклигини уқдиради: «Ёвузликдан қутулиш учун инсон икки табиий куч — очқўзликка хирс ғазаб устидан ҳукмронлик қилиши керак. Булар инсон учун энг кучли ва хавфли душманлардир... Мана шу

⁴² Абу Райхан Беруний. Миинералогия. — Т.: «Фан», 1966, с. 14.

⁴³ Абу Райхон Беруний. Ҳиндистон. — Т.: «Фан», 1963, 109-б.

бу киши ва газали ҳақиқатини аён ва тафсилдор қўйибди, қана-
да қозонилиши берса. Шу билангина ширин шартининг нафа-
дан қўтулиши, ҳудудга яқинлашгани, бу қилганини танганини
парилани қарор қўлиши, шартининг ширинлигига интилиши.
Аммо ширин бу ширинлардан қўтулишни ушбу улардан қан-
тириқ ширинлиги сабабларини — танисларнинг устунлиги
ва, ширин шудатга кире қўлини ва интилиши ширинларнинг
тароқ этилиши берса.⁴⁴

Шу билан бирга, Абду Райҳон Беруний фазлини ақалдан
да янайдиган қилгани инсонларнинг фазилатларини сифа-
тида одилларчилиги, мардонлиги ва мурувватчилиги каби қад-
риятларини таърифлади. Исламни инсонни мутафаккир фик-
рича қўйиладиган фазилатларга эга бўлишни исломий ширин-
ларчилиги, яъни мурувват қилишининг ўзи, ушбу аймалли ва
ўз ақволига таъбир этиши билан четларонадир. Мардо-
нлик — қўтулват ва ундан ҳам устун турлиб, ушундан тан-
қарига ҳам ўтади. Мурувватли мард киши ушундан ва
узинининг эканлигига ҳеч қандай тортиниб, ўтирмайдиган
нарсадан ботиқасига элани қилимайди. Агар у қилмалар-
нинг бошвиштилиги деб, машаққатларга чидалиб, ширин-
лик қилмасдан ботиқаларга насиб этимай, унга ато эти-
ган нарсаларини бирозларга берса, бўлилай бодим изди-
киши сананади, у ўзининг ҳалимчилиги, муновоиличилиги, изди-
ласи муостаҳкамчилиги, чидамлилиги, камтарчилиги туфай-
ли, улуғворчилиги билан танилиб, гарчи ушбу издиқалб ақли-
дан бўлмаса ҳам, олий даражага кўтариллади. У инсон-
насаб жиҳатида эмас, балки ҳақли рақибида (ўша си-
фатлари билан) эҳтиром қилинади.⁴⁵ Абду Райҳон Беру-
нийнинг таъкидиф этишича, фўқадарлиқ қамқат қилмалар-
лик даражаси кишилар қўйиладиган эҳтирмақчилигини қан-
чалик қондирилиши билан белгиланади. Қамқатлиқ бу-

⁴⁴ Абду Райҳон Беруний. Художество. — Т. «Мир», 1965, 164-б.

⁴⁵ Абду Райҳон Беруний. Қамқатлиқ қилмалар. — Т. «Мир», 1965, 124.

қароларнинг фаровонлигини таъминловчи энг муҳим омил жамият адолат қондаларига амал қилишдир.

Фуқаролар жамияти унсурларини таъқиқ этган мутафаккирлардан яна бири Абу Али ибн Синодир (980-1037 й). Мутафаккир адолатли жамиятни яшаш шарти сифатида биринчи ўринга инсонлар ўртасидаги ахлоқий муносабатларни қўяди. Юксак ахлоқ соҳиби бўлишга ҳа маърифат ёрдамида эришилади. Олимнинг фикрича, ахлоқий муносабатларнинг юксалиши жамиятнинг маънавий-ахлоқий соғломлиги ва собитлигини таъминлайди. Шунингдек, инсонларни маънавий-маърифий қомилликка эришув жамиятнинг янада такомиллашувини, унда адолат қондаларининг барқарорлигини таъминлайди. Фуқароларни ўзаро ҳамжihatлиги ва ҳамкорлиги натижасида жамият маънавий-ахлоқий жиҳатдан соғломлашади, инсонлар ўртасида ўзаро меҳр-муҳаббат ва ишонч туйғулари шаклланади, одамлар ўзаро жипс-лашади, бу билан сузулик ва адолатсизлик йўлига тоғ қўйилади. Ибн Синонинг фикрича, ўз ақлий фаолиятидан қониқиб ҳосил қилиш — инсонга энг олий даража-ли латнат бағишлайди. Рағил табиатли одамнинг ҳатти-ҳаракатларини бошқариш унинг ҳайвоний нафси ихтиё-рида бўлади. Бундай инсон бутунлай маърифатсиз ин-сондир. Хулоса қилиб айтганда, Абу Али ибн Синонинг қомил инсонни шакллантиришга доир қарашларида илк Уйғониш мутафаккирлари каби маънавий қадриятлар-нинг моддий ҳаёт қадриятларидан устун қўйишга моб-иллик қучилиги сезилиб туради⁴⁶. Албатта, доирги дав-рга келиб, умуминсоний ва маънавий қадриятлар фуқаро-лик жамиятини такомиллаштириш омиллари билан бири сифатида ўзини намоян қилганлиги мутафаккир илгари

сурган тавларнинг ислоҳий эҳтиёсига шунинг эҳсоси-ни билдиради.

Биро, замонавий жамият ва давлатни маънавий ва ахлоқий қадриятлар асосида бағлиш этиш мақсадотидан-ла амалга оширилаётган ислоҳотларнинг энг муҳими ва устувиқ тамойиллари билан биридир.

Фуқаролар жамияти унсурларини шаклланишига кел-та ҳисса қўшган Шарҳ мутафаккирларидан бири Абу Али Ҳасан ибн Али Гусий — Низомулмулкдир (1018-1092 й). У ўзининг «Сиясатнома» асарига давлат ҳоки-миятини адолатли жамият қуришдаги ўрнини атрафли-ча очиб берди. Албатта, Низомулмулк яшаган даврда давлат билан жамият ўртасида чегара ўтказиш мушкул иш бўлса ҳам донишманд мутафаккир жамиятни салта-натдан айри қолда тасаввурлай билди. Лекин, у шунга қарамай, жамиятни адолатли бўлишини сиёсий элитага — ҳукмдорга, сарой мансабдорларига, ҳокимларга боғ-лиқдир, деб билди. Албатта, ўрта асрлардаги феода- муносабатларга асосланган монархия тузумида жамият фа-олиятини ташкил этиш вазифаси асосан, давлат ҳоки-миятининг қўлида эди.

Низомулмулк адолатли жамият қуриши ўз давридан келиб чиқиб давлат ҳокимиятининг вазифаси деб англа-ди. Шу биле ҳам у ўзининг «Сиясатнома» асарида ҳу-кдор ва унинг мансабдорлари қўидаги умуминсоний фазилатлар соҳиби бўлиши лозимлигини ўқтиради. Под-шоҳ адолат ўрниатишда собитқадам бўлиши керак, ҳам-багал ва бева-бечораларга ёрдам бериш, муҳтождарга давлат хазинасидан нафақалар ажратиш, ҳайр-хусон ҳаракатини қўллаб-қувватлаши лозим. Шунингдек, ман-сабдорлар фуқароларнинг ҳуқуқларини сақлашлари ва уларни ҳурмат этишлари жон. Шунингдек, Низомул-мулк шоҳ ва унинг мансабдорлари амалий ҳаёт тақри-басини орттирган, жаҳонгашта ва мўътабар оқсоқовлар, олиму фойла инсонлар билан кенгашган ва улардан мас-

⁴⁶ Қаранг: Жаббаров М. Қомил инсон қонун тартиб-фалсафаси таҳлил. — Т: Абу Али ибн Сино нафрийти, 2000. 104-105-б.

лаҳат олган ҳолда халқни бошқариш талабларини ил-
гари суради.

Мутафаккирнинг фикрича, мансабдорлардан зулм ва
адолатсизлик кўрган ҳар бир фуқаро ҳокимдан то вазир
ва шахсан шоҳга шикоят билан тўғридан-тўғри арз
қилиш имкониятига эга бўлиши лозим: «Подшоҳ ҳафта-
да икки кун зулм кўрганларни қабул қилиб, золимлар-
нинг додини бериб, жазолаб ва раият сўзларини бевоси-
та эшитиб бориши зарур. Агарда худованд подшоҳ дод-
хоҳларни олдига чақириб, ҳафтада икки маротаба улар-
нинг сўзларини эшитади ва золимларнинг жазосини бе-
ради, деган хабар мамлакатга тарқалса, унда ситам
қилувчилар оқибатини ўйлаб, қўрқиб бедодлик қилмай-
дилар»⁴⁷.

Низомулмулк «Сиёсатнома» асарида давлатнинг ке-
либ чиқиши, давлат қуришдан кўзда тутилган мақсад-
лар масаласига кенг тўхталади. Аввало, у давлатнинг
келиб чиқишини илоҳий томонларини очиб бериш билан
бир қаторда унинг асосий вазифаларидан бири адолат-
ли жамиятни ташкил этиш эканлигини турли ақидалар
билан исботлашга уринади: «Аллоҳ одамлардан бир ки-
шига қудратини кўрсатиб, давлат ва иқбол беради. Ҳақ
таолодан билим ва ақл топиб, шу билим билан қўл ости-
дагилардан ҳар бирини ўзига тенг билади, ҳар бирига
мартабасига мос қадр қилиб, мансаб беради, хизматкор-
ларини халқ ўртасидан ажратиб олади, ҳар бирига бир
мартаба ва манзала беради, дин ва дунё заруратию му-
ҳимоти билан уларни таъминлайди, раиятни муҳофазат
қилади, токи унинг адли соясида халойиқ роҳат ила яшаб
кун кўрсин. Агарда хизматкор ва ё маҳрамлардан би-
рортаси нолойиқ иш тутсаю, яхшиликдан тушуниб олса,
ишга қайта қўйиш керак, агарда хушёр бўлмаса-ю (йўли-

⁴⁷ Низомулмулк. Сиёсатнома ёки Сияр ул-мулк. — Т.: Адолат, 1997.
16-б.

дан қайтмас), вафо қилмас, уни бошқа бир лойиқ кишига алмаштириш лозим. Раиятдан бирортаси неъмат ҳақини, омонлик ва тинчлик қадрини билмас, хиёнат этишни андиша қилса, номардлик кўрсатса, ҳаддидан ошиб кетса, гуноҳга тенг ҳисоблаб, гуноҳига яраша жазо бериб, азл этиб, улардан воз кечиш керак»⁴⁸.

Низомулмулк адолатли жамият барпо этиш масаласида ўз даврдан бир неча асрлар илгарилаб кетган эди. У инсонлар фаровон бўлиб яшаши ва ўз манфаатларини қондиришлари учун жамият қуришга эҳтиёж сезишларини чуқур ва тегис англаган эди⁴⁹. Мутафаккир «Сиёсатнома» асарининг иккинчи фаслида подшоҳни раиятпарвар бўлиш сари ундайди. Ўша даврда бу каби масалаларни очиқ-ойдин айтиш ўта хавfli эди. Низомулмулк дадиллик билан ҳукмдорнинг қуйидаги асосий вазифаларини кўрсатиб беради: «Эзид таоло неъматлари қадрини подшоҳларнинг билишлари уларнинг халққа қиладиган хайру эҳсон ва адолатларидан маълум бўлади. Агарда халқ дуолари неклик билан қўшилса, мулк мустаҳкам бўлиб, кун сайин кучга тўлади, шу мулк ўз давлат ва тинчлигидан баҳраманд бўлади, бу оламда яхши ном ва у дунёда раҳм-шафқат насиб қилади. Дин улуглари айтганларки, «Ал мулку ябқа маъал-куфру ва ло ябқа маъаз-зулми». Маъноси шуки, «Мулк куфр ила мавжуд бўлиши мумкин, зулм билан эса барбодликка маҳкумдир»⁵⁰.

Низомулмулк «Сиёсатнома» асарининг учинчи фаслида фуқароларни юқори давлат органлари томонидан қабул қилиш, халқ арз-додини эшитиш ва шу асосда жамиятда адолатсизлик, инсофсизлик, жабр-ситам ва зулмга барҳам беришга доир фикрлари ҳозирги даврда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Низомулмулкнинг деярли

⁴⁸ Низомулмулк. Сиёсатнома, 16-17-б.

⁴⁹ Ўша жойда, 17-18-б.

⁵⁰ Ўша жойда, 19-20-б.

салкам тўққиз аср кўпроқ давр муқаддам ижтимоий адолат қадриятларини кўтариб чиқиши кўрсатиб турибдики, фуқаролик жамияти унсурларининг аксарияти дастлаб Шарқ мамлакатларида шаклландир.

Низомулмулк жамиятда адолатни таъминлашнинг муҳим шартларидан бири сифатида оддий фуқароларнинг ҳукмдор билан ўзаро муносабатларда бўлиши, унинг натижасида ҳукмдор жамият ичидаги адолатсизликдан доимо огоҳ бўлиб туришини алоҳида таъкидлайди: «Олдин ўтган кишиларнинг китобларидан шуни ўқиб билдимки, ажам шоҳлари бир дўкон ясаб, уни отга юклаб саҳрога олиб борарканлар, токи ўша жойда йиғилган мазлумларни кўриб, ҳар бирининг арзини эшитиб олиш мумкин бўлсин. Бунинг сабаби шу эдики, агарда подшоҳ бирор жойда ўтириб қолса, у ерда даҳлиз, эшик ва парда пайдо бўлади. Ғаразли кишилар ва ситамгарлар шундан фойдаланиб, зулм чекаётганларни подшоҳ олдига қўймайдилар»⁵¹. Низомулмулк бу билан ҳукмдорга халқнинг арз-додини етказмасдан, шу билан бирга ўз шахсий манфаатлари йўлида маҳаллий ҳокимият билан бирлашиб ва чатишиб кетган саройдаги порахўр ва таъмагир мансабдорларни фош қилади. Чунки, агар ҳукмдорга халқнинг арзи ва шикоят етиб келса, аввало бу амалдорларнинг қилмишлари фош бўлади, қолаверса, бу билан уларга келиб турган текин даромаднинг йўли тўсилади.

Низомулмулк жамият барқарорлиги учун адолатли сиёсий бошқарув заруриятини, бунинг учун подшоҳларнинг маслаҳат ва кенгашлар асосида сиёсат олиб бориши масаласига муҳим аҳамият берди: «Барча ишларни маслаҳат билан амалга ошириш кишининг мустаҳкам иродасидан, оқиллиги ва дунёқарашидан далолат беради. Ҳар бир киши мазлум бир нарса ҳақида кўпроқ ё

⁵¹ Қараг: Низомулмулк. Сиёсатнома, 97-б.

камроқ билади. Бир кишининг назарий билими бўлади-ю, аммо тажрибада уни қўлламаган, бошқа кишининг эса тажрибаси илми ва билимига ўтган бўлади. Масалан, бир киши бирор дард ёки иллат давосини китобда ўқигану, фақат дори-дармонлар номини билади, холос. Бошқа бир киши эса ҳам шу дориларни билади, ҳам уларни табобатда қўллайди. Бу кишининг билимини биринчи киши билан қиёслаб бўлмас. Ё шундай бўладики, бир киши кўп сафарларда юриб, дунё кезади, мусофирликнинг ширин-аччиғини тотиб кўриб, турли хил оғир ша-роитлар чорасини билади. Бундай одамни сафар қилмаган, олам кўрмаган, ишнинг йўл-йўриғини билмайдиган киши билан тенглаштириб бўлмайди. Шундан келиб чиқиб: «Ҳар бир ишнинг тадбирини донолару қариялар ва дунё кўрган кишилар билан ҳал қилиш керак», деб айтганлар. Ва яна бир киши фаҳм-фаросати жиҳатидан ўткир, тадбиркор, бошқа бири эса калтафаҳм бўлиши мумкин. Донолар айтганларки, «Бир кишининг тадбири бир кишичалик кучга эга, ўн кишининг қилган тадбири ўнта мард кучига тенгдир ва қанча кўп бўлса, шунча яхшидир». Бир кишининг кучи икки кишининг кучидан кам, ўн киши иложини топган иш ҳам уч киши тадбиридан кучли бўлар»⁵².

Низомулмулкнинг жамият фаолиятини ташкил этиш билан боғлиқ давлат бошқаруви тўғрисидаги фикрларидан шундай хулосалар чиқариш мумкин: сиёсат ва давлат бошқарувидаги, шунингдек, инсон ҳаётидаги барча икир-чикирларни билиш ва улардаги ўзаро муносабатларни англаш фақат амалдор ёки ҳукмдоргагина тегишли эмас. Улар барча инсоният зоти (яъни, бутун жамият аъзолари)га мансубдир. Шунинг учун ҳам тадрибли, сўзил, фозил кишилар билан кенгашлар ва маслаҳатлар асосида сиёсий ва бошқарув қарорлари қабул қилиш во-

⁵² Низомулмулк. Сиёсатнома, 97-98-б.

ситасидагина бутун бир жамият барқарорлигини таъминлаш ва адолатни ўрнатиш, фаровон ҳаёт қуриш мумкин.

Низомулмулкнинг фикрича, «бирор ишни маслаҳатсиз амалга ошириш фикрнинг заифлигидан далолат беради, бундайларни ўзбилармон дейдилар. Машварат ва кенгашсиз амалга оширилган ишнинг натижаси яхши бўлмайди»⁵⁵. У бу ўринда ҳукмдорларни Пайғамбар салоллоҳу алайҳи васалламдан ибрат олишга чақиради: у Яратгanning набийси бўлса-да, оддий инсонлардан маслаҳат олиш, улар билан кенгаш ва машварат этиш асосида бошқаришни афзал кўрганлигини таъкидлайди. Бу билан Низомулмулк ҳар қандай ақлли ва доно ҳукмдор машварат ва кенгашсиз мамлакатни бошқаришининг охири яхши бўлмаслигига ишора қилади. Мутафаккирнинг ушбу маслаҳатлари ва қоидалари минг йиллардан буюн ўз аҳамияти ва мавқеини йўқотмасдан фуқаролик жамиятининг асосий унсурларидан бири сифатида яшаб келмоқда.

Айтиш жоизки, Низомулмулк ўша даврларда адолатли жамият ташкил этиш учун муҳим бўлган суд ҳокимияти ваколатларини бажарган қозиларнинг жамиятда адолат ўрнатишга доир фаолиятининг асосий йўналишларини тавсифлаган ҳолда, уларнинг бу соҳадаги вазифаларини ҳам кўрсатиб ўтади. Низомулмулк бунда асосан қонун устуворлигига муҳим эътибор бериб, адолат ўрнатишнинг бош кафолатларидан бири ҳукми ижро этиш эканлигини билдиради: «Вилоят ҳокимлари қози ва шарият ҳукмларини бажаришлари лозим ва саройда шундай олим кишиларни йиғиб, уларнинг амру қарорларига эътибор етказмасликлари зарур. Агарда бирор киши шарият мажлисига боришни истамаса, уни мажбур қилиб кетадилар, токи ҳақиқат аён бўлсин ва ҳеч ким ҳукмдан бош тортмасин. Одам алайҳиссалом замонидан

⁵⁵ Низомулмулк. Сийратнома, 98-6.

бери то ҳозиргача дунёдаги ҳар бир миллат ва мулкларда адолат қилиб келинган, инсоф бериб тўғри иш тутилган ҳоллар кўп. Шундан уларнинг мулку давлатлари узоқ йиллар обод бўлиб турган»⁵⁴.

Низомулмулкнинг фикрича, раиятни бошқаришда, амалдор ва мансабдорларни халққа зулм қилишини олдини олишда қозиларнинг ўрни ниҳоятда каттадир. У ҳаттоки, адолатни ўрнатиш, раиятни зулм ва адолатсизликдан ҳимоя қилиш мақсадида, «Подшоҳ қозиси даввогарларнинг сўзларини ўзи эшитмоғи керак. Агарда қози турк ё тожик ёки бошқа киши бўлсаю, араб тили ва шариат қоидаларини билмаса, унда ноиблардан бири ноилож унинг ўрнига ишларни олиб бориши керак бўлади. Ва ҳамма қозилар подшоҳнинг ноибидирлар»⁵⁵ деб кўрсатиб, бу билан қозиларнинг подшоҳ ва раият олдидаги масъулликларини аниқ ва равшан кўрсатиб беради.

Кўриниб турибдики, Низомулмулк жамият ва давлат барқарорлигини сақлаш қобилиятига эга бўлган маънавиятга асосланган сиёсат, шариат қоидалари, адолатли бошқарув усуллари билан мамлакатни бошқариш масалаларини илгари сурган эди. Низомулмулкнинг салтанатни барқарор бошқаришдаги энг асосий талабларидан бири — ҳукмдорнинг раият ўртасидаги аҳволдан бохабарлиги, у ўз сиёсатини халқ ичидаги ҳақиқий ҳолатни ўрганиш асосида қабул қилиши каби огоҳликка доир энг муҳим масалалардир: «Худойи таоло биздан нимани сўраса, у дунёда биз ҳам сендан шуни сўраймиз. Сен омилу қози, шаҳнаю муҳтасиб, раиятнинг каттаю кичиги аҳволини биллиб олиб, ҳақиқатни очиқ ё яширин бизга маълум қиласан. Биз эса уларга нимани раво кўрсак, шуни буюрамиз. Ким шундай сифатларга эга

⁵⁴ Низомулмулк. Сиёсатинома, 47-б.

⁵⁵ Ўша жойда, 47-48-б.

бўлиб, шу сўзларни қабул қилмаси, уни бўшатиб, бошқа амал бечўши ман этилади, деб таъкидлашни зарур»⁵⁶.

Низомудмулкнинг «Сиёсатнома» асари подшоҳ саройи учун атайтганлигининг асосий сабаби шундаки, ўрта асрларда мамлакатда адолатли жамиятни ташкил этиш, маънавий асосдаги бошқарув бўлиши подшоҳ саройида адолат мезонларини ўрнатилишига боғлиқ бўлганлигидадир. Шунинг учун мутафаккир подшоҳ ва унинг хонадонини мамлакатдаги барча ранят ва амалдорларга намуна бўла олинч даражасида одил, ҳамиятли, инсофли, Яратгандан кўрқадиган бўлиши лозим, деган фикрни билдирган эди.

Асарнинг яна бир жаҳоншумул аҳамияти шундаки, ундаги давлат бошқарувида доир қондалар, ўғитлар ва панд-насиҳатлар даяри XX асрга қадар ўтган машҳур алломалар томонидан изчишлик билан давом эттирилди. Машҳур олимлар томонидан Низомудмулкнинг «Сиёсатнома» асари турли тилларга таржима қилинганлиги, шунингдек, ундан унумли фойдаланганлиги⁵⁷ фикримизнинг далилидир.

Аллома шоир, ўзбек адабий тилининг асосчиси Алишер Навоий (1441-1501 й.) ўз асарларида адолатли ҳукмдор, «аҳли маъни»га мансуб бўлган ҳукмдорларни улуглайди, инқилобий-сиёсий ҳаётда юз бераётган ноҳақлик-

* Низомудмулк. Сиёсатнома, 52-53-б.

57 «Сиёсатнома» Шарл Шефер томонидан 1291 йили француз тилига таржима қилинди ва 1893 йили нашр этилди, 1914 йилда Калкутта шаҳрида нашр қилинди, 1932 йилда Техронда Иброҳим Халхоли уни қиссий нашрига аратди. Шунингдек, «Сиёсатнома»ни машҳур шарқшунос олимлар Ш.Рис, В.Дори, Э.Брове, А.Кристensen, Ш.Шефер, Т.Нельдеке, В.В.Бартольд, А.Кримский, Муҳаммад Низомиддин, Файз ал-Ҳасан Файзий кабилар чуқур ўрганиб, ўзларининг илмий тадқиқотларида унумли фойдаланганлар. Таниқли олим Б.Н.Заходер «Сиёсатнома» асарини 1949 йилда рус тилига таржима қилиб, уни нашр эттиради. «Сиёсатнома» 1960 йилда инглиз тилида ҳам нашр қилинди.

лар, адолатсизликларни эса қоралайди. Ҳақиқий инсоний фазилатлар — адолат, меҳру мурувиат, меҳнатсепарлик, тўғриёўлик, ватанпарварлик, ҳалоллик, инсонпарварлик, қадрамонлик каби фазилатларнинг ижобий жиҳатларини кенг ва чуқур очиб беради.

Алишер Навоийнинг қарашича, адолатли жамиятни юксак фазилатли, маънавий инсонларгина барпо этишлари мумкин. Шунинг учун ҳам мутафаккир инсон маънавиятини юксалтириш асносида фозил жамият қуриш ғояларини илгари суради. У инсониятни «аҳли маъни» ва «аҳли суврат»дан иборат, деб кўрсатади. «Аҳли суврат» — бу тоифага мансуб кишилар инсоний муносабатларнинг фақат шаклу шамойилига муҳим эътибор берадилар. Уларга виқорли бўлиш, кибрланиш, зебу зийнатга берилиш, ўзгаларга зулм ўтказишдан ҳузурланиш мансубдир. «Суврат аҳли» учун дунёни қалбан англаш, эзгулик ҳис-туйғулари бутунлай ёт. Улар инсоний муносабатларнинг фақат ташқи кўринишларини тан оладилар, моҳият ва мазмунга кириб бора олмайдилар. Уларнинг асосий хусусиятларидан бири тақлидчиликдир. Бу тоифадаги кишилар кучлилар олдида қул, ожизлар учун зулмкор. Улар маслаксииликлари туфайли фақат бугунги кун ҳузур-ҳаловоти билан яшайдилар, бу билан у дунёларини куйдирадилар. «Суврат аҳли» диний амалларни ҳам фақат кўрқув ва у дунёдаги моддий лаззатланиш илинжида бажарадилар. Бундай инсонлар фақат жоҳил жамиятни хуш кўрадилар.

«Аҳли маъни» — юксак тафаккур соҳиблари. Уларнинг маънилиги шундаки, бу тоифа инсонлар учун ақл-идрокли бўлиш, турли муносабатларнинг моҳият ва мазмунини англаш ҳосдир. Бу каби инсонлар ўз эҳтиёж ва манфаатларини ўзгаларники билан уйғунлашган ҳолда идрок қиладилар. Жамият ва халқ учун хизмат қилиш ва яшашдан лаззатланадилар. Улар ҳар бир хатти-ҳаракат ва воқеаликнинг оқибатини ўйлаб иш тутадилар, бу

дунёнинг ҳисқа ва ўткинчи эканлигини чуқур ҳис қиладилар. «Аҳли маъни» Яратганининг ато этган тафаккурдаш фазилати воситасида дунёни англашга, бу пўлда илму фанни эгаллашга ва маърифатни бўлишга интиладилар. Уларнинг бош мақсади Яратганга етишishi. Бу тонфага мансуб бўлиш учун инсон эркин, довюрак, ҳақиқатпарвар, бурч ва масъулиятни ҳис этувчи, камтар, куч ва тазйиқ ишлатишдан холи, халқ ва дин учун фидойи, имонли, ҳаёли, ўзга инсонлар учун ҳамдард, ҳар қандай зулмга қарши бора оладиган, адолат олдида ҳар қандай бойлик, иззат-нафе ва манфаатлардан воз кеча оладиган, ўз фикрига эга бўлиш лозим.

Кўриниб турибдики, «аҳли маъни»га мансуб бўлиш, яъни юксак маънавият соҳиби бўлиш инсоннинг энг олий орзусидир. Алишер Навоийнинг бу талқинини англаган, чуқур ҳис этган ҳар бир киши учун маънавият — бу инсон мазмунини ва моҳиятидир. Дунёдаги барча инсониятнинг жамият сифатида яшаб туришини таъминловчи қудратли тутқичлар ҳам, инсоний ривожланиш ёки умуман цивилизацияга эришув, уни барқарор ушлаб ва янада такомиллаштирувчи беқиёс ва ҳадсиз куч ҳам маънавиятдир⁵⁸.

Алишер Навоий замондоши, Ҳиротда яшаган Ҳусайн Воиз Кошифий (1440-1505 й.) ўзининг «Ахлоқи Муҳсиний» номли асарида флоренциялик Никколо Макиавеллидан деярли чорак аср олдин сиёсат тушунчасининг таърифини ишлаб чиқди. У мазкур асарининг бир бобини сиёсат таърифига бағишлайди. Шунингдек, у Никколо Макиавелли таърифи бўлган «мақсад воситани оқлайди», деган қоидага бутунлай қарши бўлган — адолатли, ахлоқ ва маънавиятга таянган сиёсатни қўллашни маъқул топади. Мутафаккирнинг фикрича, сиёсат, бу —

⁵⁸ Қаранг. Қирғизбоев М. Маънавият, маърифат, мафкура. -Мулоқот. 2000, №1, 13-15-б.

«жазо беришда шиддат кўрсатиш, дўқ-пўниси кўрсатиш; ҳукмронлик қилиш, ҳукмдорнинг ўз қўли остидагиларни жазолаш ва қўрқитиш йўллари билан бўйсундириб, интизом сақлаши бўлиб, маъниси кишини ғамга солмоқ бўлур ва истилоҳ маъниси мамлакатни забт қилмоқ ва ҳар кимни ўзига муносиб ўрунга ўлтиргизмоқ эрур ва сиёсат икки қисмдир. Ўз нафсига сиёсат қилмоқдир ва яна бири ғайрига»⁵⁹. Ҳусайн Воиз Кошифийнинг қуйидаги фикрлари ҳар қандай замонда ҳам адолатли жамият қуришнинг энг муҳим шарти сифатида яшамоқда: «Подшоҳлик шукри ҳама аҳли олам ва бани одамга адлу эҳсон қилмоқ бўлур. Мамлакат ва вилоят васиглигининг шукри раият мулкидан таъма қилмасликдур.... Қудрату қувватнинг шукри ожизлар ва заифларга алам еткурмоқдин қўл йиғмоқдир. Сиҳату саломатлик шукри ситам ранжидин бемор бўлгонларга адл доруси бирла шифо бермоқдур»⁶⁰.

Кошифийнинг фикрича, «мамлакатни бошқаришдаги, ушлаб туришдаги асосий восита бу сиёсат. Агар сиёсат бўлмаса, мамлакатда ҳеч қандай фойдали иш қилинмайди. Халқни хунрезлик тиғи билан эмас, балки одилона, оқилона сиёсат — тинчлик, яхши сўз билан бошқариб, «зулм рангин йўқотиш» лозим. «Адл сиёсатсиз мавжуд бўлмас. Сиёсат йўқ бўлса, сардорлик заиф бўлур демак бўлур. На учунким мулку миллат зийнати, дину давлат мусаллаҳи сиёсатдир».

Мутафаккир жамият ва давлатнинг инқироzi сабабини ҳокимият зулмини кучайишидан излайди: «Золим ҳокимиким, жавру ситам бирла раиятга озор берур ва ўз қўли бирла давлат илдини кесмиш бўлгой ва бу иш бирла ўзини афтодаҳол ва паришон аҳвол қолмиш

⁵⁹ Қаранг: Маҳмудов Р. Дегоинини улусқа маргуб эт... — Т.: «Ўзбекистон», 1992, 17-6.

⁶⁰ Ўша жойда, 21-6.

видуализм концепцияси эса кун тартибига жамиятнинг эркин фуқароси, шунингдек, шахс эркинлиги масаласини қўйди.

Кейинги юз йилликларда фуқаролик жамияти ҳақида кўп фикрлаш ва у ҳақда ёзиш таомилга кирди. Кўпчилик учун янги бўлган бу тушунча фуқаролар эркинлиги ҳақидаги тасаввурларнинг муҳимлиги сабабли ҳам кишини тез жалб этади. Фуқаролик жамияти ҳақидаги тасаввурлар ҳеч қасрда бирон-бир намуна шаклида қайд қилинмаган ёки у тугал ҳолатда учрамайди. Уни қонуни ёки қарорлар асосида қабул қилиш ва «қуриш» ҳам мумкин эмас. Бу идеал жамиятга тарихий тараққиёт йўлини англаган ҳолда эришиш мумкин. У ҳақдаги назарияни қўлланма шаклида баён қилиш ҳам қийин иш. Фуқаролик жамияти тўғрисидаги мавжуд концепциялар ўзида кўплаб мураккаб муаммолар тизимини қамраб олади. Бу назарияларни, уларнинг илдизларини, шаклланиб бориши ва тарихий йўналишини тадқиқот жараёнидагина аниқлаш мумкин.

Европада фуқаролик жамияти тўғрисидаги илк гоялар XVII аср ўрталарида Томас Гоббснинг «Табиий ва сиёсий қонунлар унсурлари», «Фуқаро ҳақида», шунингдек бошқа давлат ва ҳокимият ҳақидаги («Левинафан») асарларида ўз ифодасини топганидан кейин пайдо бўлди. Шу даврдан бошлаб фуқаролик жамияти долзарб ижтимоий-сиёсий тасаввур ва тушунча сифатида такомилланиб бормоқда⁶².

Т. Гоббс даставвал инсондаги табиийлигини унинг ижтимоий сифатларига қарама-қарши қўяди. Бу пайтдаги қарашларда бошқарилиб бўлмайдиган, носиёсий, шу сабабли ҳам ижтимоийланимаган, яъни жамият ва давлат қонунларига ёки ҳокимиятга, шунингдек сиёсатга бўйсун

⁶² Қарағ. История политических и правовых учений XVII-XVIII в. — М.: Наука, 1979, с. 44-45.

нувчи ижтимоий борлиқда айрим кенгликлар ҳам mav-
жуд эди.

Сиссий фикрлар назариясининг натуралистик макта-
би вакиллари, жумладан, Гоббе иккита турлича борлиқ-
дан иборат муҳолифат ёки мақомлар — табиий ва цивили-
зацияга эришган муҳолифатлар борлигини аниқлай-
ди. Бу муҳолифатлар доирасида давлатни табиийликка
қарши қўйиш, шу билан бирга давлатни табиийлик ҳола-
тидан келиб чиққанлиги модели шаклланади⁶³.

Жамият ва давлат ўртасидаги муносабатларни, фу-
қаролик муносабатлари билан сиссий муносабатларни
уйғунлаштириш мақсадлари ҳуқуқий давлат қуриш му-
аммоларини кун тартибига қўйди. Албатта, ҳуқуқий дав-
латни барпо этмай туриб фуқаролик жамиятини тасав-
вур қилиб бўлмайди.

Фуқаролик жамияти тўғрисидаги янги қарашларнинг
дастлабки муаммоларидан бири — унинг табиийликдан
ижтимоий-сиссий асослаб беришга ўтишдан иборат
бўлди. Бу даврада инсонни ўзини икки хил — табиий ва
ижтимоий келиб чиқиши тўғрисидаги қарашлар пайдо
бўлган эди. Унга биноан, жамият, давлат ва унинг сис-
сати табиийлик касб этиши лозим. Жамиятнинг ана шун-
дай табиий бошланишини цивилизацияга эришганлик,
деб баҳолаш раси бўлди. Натижада *civitas* (цивитас) —
шаҳар тушунчасидан *civilitas* (цивилитас) — бошқарув,
фуқаролик, давлат, сиссат, фуқаролик жамияти (қадим-
ги Римдагидек) тушунчасига ўтиш бошланди⁶⁴.

Фуқаролик жамияти қуришга доир илмий иланиш-
лар олиб борган Франциядаги маърифатпарварлар «кат-

⁶³ Гоббе Т. Избр. произведения. В 2-х т. — М., 1965, с. 59, т. 2, с. 114-115.

⁶⁴ Қарағи: Кравченко И. И. Концепция гражданского общества в философском развитии. — Политические исследования, 1991, № 5, с. 128-130.

та авлоди»нинг йирик намоёндаси Шарл Луи Монтескьедир (1689-1755й.). Унинг «Форсларнинг мактублари» номли китоби биринчи марта 1721 йилда нашрдан чиқди. Монтескье Францияга келиб кетган иккита форснинг ёзишмалари ниқоби остида абсолюстик монархия тартиботини жуда усталик билан қаттиқ танқид қилди. Орадан 27 йил ўтгач, 1748 йилда унинг асосий асари — «Қонунлар руҳи» номли китоби ёзилди. Бу асар «Форсларнинг мактублари»га нисбатан анча мўътадил оҳангда ёзилди: феодал тартиблар билан муросага келиш ғояси бу даврдаги Монтескье учун ёт эмас эди⁶⁵. Монтескьенинг идеали — Англиядаги сиёсий тузум, яъни конституцион монархия бўлиб, бу монархия Монтескье таълимотига кўра француз миллатининг руҳига жуда мос тушар эди. Монтескьенинг фикрича, ҳар бир миллатнинг руҳи мамлакатнинг географик шароитлари билан белгиланади. Монтескье фикрича, сиёсий хиёнатларнинг бўлмаслигини таъминлайдиган восита, бу — уч ҳокимиятнинг, яъни қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятларининг ўзаро тўла тақсимланиши ва бир-бирларини чеклашидир⁶⁶. Давлат ва жамиятни халқчиллаштиришга доир бу ғоялар француз инқилоби даврида қабул қилинган қонунларга катта таъсир кўрсатди.

Шундай қилиб, ғарб маърифатпарварларининг «ката авлоди» сиёсий ва фалсафий масалаларда мўътадил позицияларда турган эди. Улар Европада биринчилардан бўлиб маърифат тушунчасини талқин этдилар, маърифатнинг жамиятдаги беқиёс ўрнини очиб бера олдилар. Илк бор Европада кўпроқ маърифатчилик ғоялари назарий томонлардан жамият, давлат тузуми ва бошқа сиёсий соҳалар билан уйғуниланди. 7-8 аср аввал Шарқда кўтарилган давлат ҳокимияти ва жамият бошқаруви

⁶⁵ Қаранг: История политических и правовых учений XVII-XVIII в. — М.: Наука, 1989, с. 106.

⁶⁶ Монтескье III. Избр. произведения. — М.: 1955, с. 289.

маънавиятга асосланган бўлиши, маънавиятга эришиш учун эса маърифатни кенг ёйиш лозим, деган ғоялар Вольтер ва Монтескье қарашларида мужассамлашган эди. Шунинг учун ҳам улар ҳозирги даврга анча яқин бўлган адолатли жамият ва уни барпо этишда маърифатнинг ўрнини алоҳида кўтариб чиқдилар ва бутун Европа минтақаси кенгликларига сингдира олдилар.

Ғарбий Европадаги фуқаролик жамиятини қуришга доир йирик тадқиқотлар франциялик машҳур маърифатпарвар олим Франсуа Мари Аруэ Вольтер (1694-1778 й.) номи билан боғлиқдир. Ўттиз ёшларида у Франциядан ҳайдалиб, уч йил Англияда истиқомат қилди. Англиядан у ўз ватанига бир қатор илғор ғояларни олиб келди, бу ғоялар «Англия ҳақидаги фалсафий хатлар»да (1734) ва бошқа асарларда акс эттирилди. Вольтер учун инқилобий қарашлар эмас, балки ислохотлар йўли характерлидир: субъектив жиҳатдан у инқилобларга интилмади, балки юқоридан туриб ўз вақтида муҳим ислохотлар ўтказиш, хусусан, чекланган монархия ўрнатиш йўли билан инқилобларни бартараф этишга интилди. «Бу тамойилларга асосланмаган барча давлатлар, — деб огоҳлантирган эди. Вольтер, — инқилобларга гирифтор бўлади, деб ўйламоқ керак». У авом халқдан хавфсирар эди: «Авом халқ фалсафа билан шуғулланар экан — ҳамма нарсa барбод бўлди деяверинг». Лекин, Вольтернинг идеали «файласуф-қирол», яъни маърифатли ва либерал монарх бўлиб, бундай монарх намунасини ўзи билан бир замонда ўтган қироллар ичидан ва ўтмиш тарихдан қидирган эди. Вольтер ёзган асосий тарихий асарларнинг мавзулари — Генрих IV, Пётр I, Людовик XIV кабилар эди⁶⁷. Вольтер барча кишиларнинг қонун олдида тенг бўлишини ва ҳар қандай имтиёзларнинг, шу жумладан дворянлар, цехлар бошлиқлари ва бошқа имтиёз-

⁶⁷ Қаранг: История политических и правовых учений XVII-XVIII в. — М.: Наука, 1989, с. 103.

ларнинг буюк қилинишини тилиб этиш билан бир вақтда, мушундай тегишсизлигини, яъни бошлар билан қанбақаларнинг бўлишини муқаррар деб қисқиблар эди⁶⁸.

Вольтернинг динга бўлган муносабати ҳам жуда антропоцентриkdir. У динни ваҳшиётга ҳурофот, рикторлик, бахиллик, қовий душманлик, деб унча жуда ҳам пайғамбар билан қараш билдирибди, агар бирон-бир қисмдор ҳоқонен фақат худосенлардан иборат бўлса, ҳақто бўлиб бир қилишқини ҳам шора қилиш мумкин бўлмасди, шунинг учун ҳам худо бўлмасди-да, уни ўйлаб чиқармоқ керак», деган эди. Бу каби антропоцентриkdir бўлжадан табақасизлиги икки ёқлама табиятнинг асос этиши эканлигини билан қийин эмас⁶⁹.

Бироқ, француз буржуазия табақаси ўша пайтда объектив суратда барча антифеодал курашнинг бўлиб-ичин сифатига инқилоб сари бораётганини сабабни ҳам Вольтер икқонди, шак-шубҳасиз, тор синфий мавзулар эмас, балки жуда кинор мавзулар устуворлик қилар эди. Вольтер — аналитик, ақл-идрокни ва инсон шахсини озода қилиш учун курашган, католикларга ва диний мутаассифликка қарши, феодализмга ва юқори тоифаларнинг иштиёқларига қарши, амадорларнинг жабр-зулматига ва ваҳшиётга султа қарши, цензурага ва ҳокимиятнинг тақриб қилишларига қарши курашган мутафаккир, ўткир қаламни ажойиб қили эди.

Демократик жамият кураш масалалари соҳасида бойимий мерос қолдирган мутафаккирлардан бири Жан-Жак Руссодин (1712-1778 й.). Руссо ўрта — оучинчи табақам мафкураин асосчилари жумласига қиради. У ўзининг «Фанлар ва санъатлар ҳақидаги мулоҳаза» (1750 й.), «Тенгхизиликнинг келиб чиқиши ва сабаблари тўғри-

енди мулоҳазалар» (1755 й.) номи асарларида, «Янги Эпохга» (1760 й.) ва «Эмиль» (1762) номи асос-олаб романларига, нисбат, «Ижтимоий шартнома ҳақида» (1762 й.) номи ебей трактатига инсон эркинлиги ва жамиятни демократлаштиришнинг кўп жиҳатларини ривожлантирди.

Руссонинг ёзишича, табиийликдан жамият сари ўтиш дарида мумкинчилиги нотенглик баръанинг келун олдидати тенглигини эълон қилиш билан бекитилиши оқибатида қилишларнинг амалдари мулкий ҳолатларига-ти нотенглиги кучайиб ва чуқурашиб бори. Демократизм андликда қотоз инқобларга айланиб қолган ҳукукка эмас, балки сезаризм республикани тутатан қайити Римда бўлганидек, кўнол куч ва кўруклишга таъиниқ-ди. Лекин, «куч ҳукукни яратмайди», акинча, фуқаро-лар ўзининг айинини бошлаган ҳукуматга қарши чиқис-дек тула ҳукукларини саклаб қолдилар⁷⁰. Руссо томо-нидан қилқини бу ҳукукни ўзи томонидан илтари сурил-ган ижтимоий шартномадан келиб чиқитган ҳолда асос-лаб берилди: шартнома ҳалқ ва ҳукумат ўртасида эмас, балки ижтимоийнинг барча аъзолари ўртасида тузилади. Бу шартнома ижтимоий атомлар қоринмаси ёки инди-видуумлар йитиндиси эмас, балки ҳақдорлар-адамлар-ларидар ҳақдорлигинидир. Ҳамюртлар продалари меха-ник ёки арифметик жиҳатлардан биришмайди, бу «бар-чаннинг продали» эмас, балки ҳаққий ҳамюртлар уму-мий манфиатларини ифодалайдиган умумий продадир. Бу умумий прода «ҳар вақт доимий, ўзгармас ва шиф-фодир»⁷¹. У ўзига бўлинимас ва ажратилмас ҳалқ сувер-ситетини ифодалайди, ҳукумат қилқини қўлидан ҳалқ продалига мувофиқ бажарадиган ижрива ҳокимиятни топиширқ сифатига олади, агар у бу продали бўлса, ҳалқ

⁶⁸ Карант: Савоал И.И. Социальные идеи Вольтера. — М., 1978, с.107.

⁶⁹ Карант: Мюллер Х.Н. Французское Просвещение XVIII в. — М., 1983, с.121-128.

⁷⁰ Карант: Нарский И.С. Западноевропейская философия XVIII в. — М.: Высшая школа, 1973, с.270.

⁷¹ Руссо Ж.Ж. Трактаты. — М., 1969, с.160, 162, 171, 193.

томонидан куч билан ҳокимиятдан туширилишга лойиқдир.

Шу билан бирга, йиллар ўтган сайин Руссо назарий қарашларида ҳам ўзгаришлар рўй бера бошлади. У ўзининг «Тенгсизликнинг келиб чиқиши ва сабаблари тўғрисида мулоҳазалар» асарида ёзишича, гўёки жамият ривожланишининг ўзи ички зарурият бўлиб, пировард натижада деспотизмга барҳам беради. «Ижтимоий шартнома» асарида эса бу каби заруриятга эҳтиёжлар кўзга ташланмайти: ички зарурият эмас, балки фақат ҳукуматнинг ўз ҳокимиятини сунистеъмол қилиши халқнинг дастлабки эркинликларини кавф остига қўяди. Ўз ҳокимиятини сунистеъмол қилиш натижасида ҳукумат олий ҳокимиятни эгаллаган даврдан бошлаб «ижтимоий шартнома бузилади ва оддий фуқаролар ўзларининг дастлабки табиий эркинлик ҳуқуқларига эга бўлган ҳолатга қайтадилар, бунда фуқароларни зўрлик билан итоат эттириш мумкин, лекин, энди улар итоат этиш мажбуриятини ўзларидан соқит қиладилар».

«Ижтимоий ҳолат» жамият аъзоларига уларнинг «табиий ҳолат»даги даврида номаълум бўлган қатор чеклашларни юклайди. Лекин, фуқаролик жамияти аъзолари бу чекланишлар билан бир вақтда рўй берган «ижтимоий ҳолат»га ўтиш даври натижасида қатор фаровонлик ва эзгуликларга ҳам эришадилар. «Ижтимоий ҳолат»да ҳеч бир масъулиятга эга бўлмаган инстинкт адолатлилиқка, ёввойий майллар эса ҳуқуқ ва бурчга айланади. Ҳаттоки эркинликни чеклашлар ҳам — эзгулик ва фаровонлик сифатидаги туйғуларни ҳис этиш, айниқса, тафаккурлаш каби руҳий қобилиятларни такомиллаштиришдир⁷².

Умуман, Руссонинг назарий қарашлари, айниқса, халқ суверенитетига доир илмий мероси ҳозирги давр-

⁷² Қаранг: Асмус В.Ф. Историко-философские этюды. — М.: Мысль, 1984, с.119.

даги фуқаролик жамиятига оид назарий қарашларни ривожланишига муҳим ҳисса қўшди. Унинг ахлоқ меъёрлари ва ижтимоий шартнома асосида жамият барпо этишга доир илмий изланишлари инсон эркинлиги ва ҳуқуқини таъминлаш соҳасида ҳам ҳозирга қадар ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Фуқаролик жамиятига доир назарий қарашларнинг ривожланишида Иммануил Кантнинг (1724-1804 й.) ҳам муносиб ҳиссаси бор. Кант фуқаролик жамияти барпо этишни инсониятнинг энг асосий вазифаси, деб билди: Инсон зоти учун энг улугвор муаммо, бу — умумий ҳуқуқий *фуқаролик жамиятига* эришишдир. Ўз аъзоларига буюк эркинликлар берадигач жамиятгина, ўзида тўла антагонизм мавжуд бўлишига қарамасдан, бошқаларнинг эркинликлари билан келиша олади, эркинликларини аниқ белгилаб беради. Фақат шундай жамиятдагина табиатнинг олий мақсади амалга ошиши мумкин: инсониятга ато этилган барча қобилият нишонлари ривожланади; шу билан бирга, унга нисбатан белгиланган бошқа мақсадлар қаторида ана шу мақсад ҳам ўз-ўзидан амалга ошиши табиатнинг хоҳишидир»⁷³.

Кантнинг фикрича, ҳуқуқ хусусий ва ижтимоий соҳаларга бўлиниб, биринчисида хусусий шахсларнинг ўзаро муносабатлари, иккинчисида эса — инсон билан жамият, шунингдек, ижтимоий гуруҳларнинг ўзаро муносабатлари мувофиқлаштирилади. Хусусий ҳуқуқнинг бош муаммоси — мулкчиликдир. Хусусий мулкчилик фуқаролик жамиятининг асосини ташкил этиб, у азалдан мавжуд бўлмай, балки «меники» ва «сеники»га бўлиш — тарихий ривожланиш натижасида рўй бергандир. Мулкчилик объекти фақат моддий буюмларгина бўлиши мумкин; инсон — фақат унинг субъекти, холос. Ин-

⁷³ Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане. Соч. в 6-м т. Т.6. — М.: 1966, с.13-14.

сонинг ишончага бўлиши мумкин эмас. Натижада ҳуқуқ давлатдаги алоҳида индивидлар ва инсоният таркибидagi давлатларнинг ўзаро муносабатларини мувофиқлаштиради. Инсоннинг фуқаро сифатидagi муҳим ҳуқуқий белгиси эркинлик, тенглик ва мустақиллигидир.

Мутафаккир деспотизмга бутунлай барҳам бериш учун ҳокимиятларни қатъий равишда бўлинишини талаб қилади. Унинг «Ҳуқуқ метафизикаси» асарига бу гоя изчиллик билан ва ишонарти тарзда очиқ беришган. Ҳар бир давлатда учта ҳокимият — қонуни чиқарувчи олий, мавжуд қонулар асосида бошқарувни амалга оширувчи ижроия ва қонуларни сақлаишини назорат этувчи суд ҳокимиятлари мавжуд бўлиши лозим. Бир ҳокимиятнинг бошқа ҳокимиятлар олдидаги мустақиллигининг етарли амалиятдан деспотизм пайдо бўлади. Деспотизмнинг тескариси республикадир. Мамлакатнинг қонуни чиқарувчи ҳокимияти ўзида халқнинг бирлашган иродасини ифодалайди.

Шунингдек, Кант фуқаролик жамияти учун энг муҳим бўлган қўйидаги фикрларни илгари суради: Халқ «давлат бошлиғига нисбатан мажбурлан ҳуқуқи даражасида бўлмаса ҳам суъсиз равишда ўз ҳуқуқларини эгалдир» «Мажбурлаш ҳуқуқи даражасида бўлмаса ҳам» дегани нимани англатади? Бу биринчи навбатда таъкид қилиш эркинлигидир. «Давлат фуқароси ҳукмдор йўл қўйган чегараларда унинг жамиятга тааллуқли қайси фармойишлари адолатсиз қабул қилинганлиги тўғрисида очиқ равишда ўз фикрини билдира олиш ҳуқуқига эга бўлиши лозим. Матбуотдаги эркин суъ халқнинг бирланиб таянчидир»²⁴.

Шубҳасиз, фуқаролик жамияти ва давлат муносабатларини жуда мукамал ишлаб чиққан мутафаккирлардан кўзга кўринарлиси Георг Гегелдир (1776-1831 й.).

²⁴ Қаранг: Гулйга А.В. Кант. — М.: Молодая гвардия, 1981, с.242-244.

фуқаролик жамияти, деб таъриф беради Гегел, фаолияти қонуни билан бошқариладиган шахслар, синфлар, гуруҳлар ва бошқа институтларнинг мажмуаси бўлиб, бу мажмуа тўғридан-тўғри сиёсий давлат бошқарувига боғлиқ эмас. Шунингдек, Гегел бу ҳақда қуйидаги фикрини билдиради: «Фуқаролик жамиятининг табиати шундайки, унда ҳар бир алоҳида инсоннинг ҳуқуқи давлатнинг шахсий ҳуқуқига айланишга улгурган бўлиб, унда давлат «ўзининг иммасига» менинг ҳуқуқларимни худди ўзининг ҳуқуқларидек ҳимоя қилиш ва қарор топтириш мажбуриятини олади»¹⁴.

Гегел биринчилардан бўлиб «давлат» ва «фуқаролик жамияти» ўртасида ҳам тафовутлар, ҳам ўзаро боғлиқликлар борлигини таъкидлаб, фуқаролик жамиятини инсон меҳнати роҳатини топадиган жой, деб қарайди. Шу билан бирга, мутафаккир давлат инсонга бундай жамият қуриш имкониятини очиб беради, деган фикрни билдиради¹⁵.

Карл Маркс (1818-1883 й.) «фуқаролик жамияти»нинг қарама-қаршиликларини гегелча давлат томонидан (яъни, ҳуқуқий томондан) ҳал қилинишини самарасиз, деб ҳисоблайди. Аммо у «фуқаролик жамияти» тушунчасини инкор қилолмайди ва аксинча, уни кенг қўламда қўллайди. Устига-устак уни сиёсий иқтисод воситалари ёрдамида тушунтириб беришга ҳам ҳаракат қилади. Хусусий мулкчилик ва йирик саноатнинг юқори даражада гуркираб ривожланиши даврида сиёсат ва иқтисод, давлат ва «фуқаролик жамияти» ўртасида тўлиқ узилиш пайдо бўлади давлат мулкдорларнинг синфий манфаатларига тўлиқ бўйсундирилган бўлади. Буржуазия деб аталувчи майда ва йирик саноат агалари ва хусусий мулкдорлар давлатни ишчилар синфига қарши синфий кураш қуроли сифа-

¹⁴ Гегель Г. В. Ф. Философия права. — М. Мысль. 1990, с. 418.

¹⁵ Уша жойда, 279 ва 286-6.

тида қўллайди, давлат ишчилар синфини эксплуатация қилиш воситасига айланади. Шу тарзда, Маркс «анархизми» ва унинг давлат назарияси «фуқаролик жамияти» номидан пролетариат диктатурасини қарор топтириш ақидасини илгари суради⁷⁷.

Гарбий Европа мамлакатлари жамиятларидаги ўрта мулкдорлар табақасининг мустақамланиб бориши, саноат ва савдонинг ривожланиши, бозор муносабатларининг кенгайиб бориши билан эркинлаштириш (либерализм) мафкураси ҳам шаклланиб борди. XIX асрга келиб бу мафкура таъсирли сиёсий ва интеллектуал оқимга айланди. Бу мафкуранинг тарафдорлари турлича ижтимоий табақаларда ҳам мавжуд эди. Лекин либерализмнинг асосий ижтимоий базаси, аввало саноат ва савдо соҳасидаги ўрта тадбиркорлар, шунингдек, майда мансабдорларнинг баъзи вакиллари, эркин касб эгалари ва университетлар олимларидан иборат эди.

Ўрта ижтимоий қатлам, яъни «учинчи табақа»нинг либерал мафкурасини яратишга Иеремия Бентам (1748-1832) катта ҳисса қўшди. У Томас Гоббс, Жон Локк, Давид Юм фалсафий ғоялари, XVIII асрдаги француз маърифатпарварлари Клад Андриан Гельвеций, Анри Гольбах қарашларини чуқур ўрганиш асосида утилитаризм⁷⁸ назариясига асос солди. Унга тўртта қоида асос қилиб олинди: қониқиб олиш ва азобланишни барҳам топиши инсоний фаолиятнинг моҳиятини ташкил этади; фойдали бўлиш, қандайдир масалани ечиш воситаси бўлиш имконияти — барча ҳодисаларни баҳолашнинг энг аҳамиятли мезони ҳисобланади, маънавият одамларга

⁷⁷ Қараи: Кола Доминик. Гражданское общество. В кн.: 50/50: Опыт словаря нового мышления. Под. Общ. ред. М. Ферро и Ю. Афанасьева. — М.: Прогресс, 1989, с. 448-450.

⁷⁸ Утилитаризм — лот. «фойда», XIX аср бошларида фойда ёки наф кўриш ахлоқ асоси ғоясини илгари сурган этикадаги йўналишлардан бири.

бахт-фаровонлик келтириш мақсадида кўпчилик томонидан яратилади; индивидуал ва умумий манфаатларни уйғунлаштириш йўли билан умумий фойдани кўпайтириш инсониятнинг энг муҳим ривожланиш ғоясидир.

Бу қоидалар Бентамга сиёсий, давлат, ҳуқуқ, қонун ишлаб чиқиш соҳаларини таҳлил қилишида таянч бўлди. Унинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари «Қонун ишлаб чиқиш қоидалари», «Ҳукумат тўғрисида лавҳалар», «Барча давлатлар учун конституцион кодексдан бошланғич раҳбарлик», «Деонтология, ёки ахлоқ ҳақида фан» каби асарларида ифодаланган⁷⁹.

Бентам XIX асрдаги либерализмга асос солган мутафаккирлардан бирidir. Лекин Бентам либерализмининг бетакрор томонлари ҳам бор. Маълумки, либерализмнинг негизи деб шахс эркинлиги тўғрисидаги қоида, индивиднинг хусусий мулк ва сиёсий-ҳуқуқий тизим томонидан таъминланадиган фаолиятнинг мухтор кенглиги ва индивиднинг ўзини-ўзи ифодалай олиши кабилар тушунилган. Лекин, Бентам алоҳида олинган инсон ҳақидагина фикр юритмайди, балки у кўпроқ шахснинг хавфсизлиги ва манфаатлари нуқтаи назаридан баҳо беради. Инсон ўзининг ғамини ўзи ейиши, ўз фаровонлигини ўзи таъминлаши, ташқи ёрдамга камроқ муҳтож бўлиши лозим. Фақат инсоннинг ўзигина манфаатлари ва фойдаси нима эканлигини белгилай олади. Бентам индивидларга эркинлик бериш билан жамиятга кўпроқ фойда келтириш мумкинлигини уқтирган эди⁸⁰.

Эътиборлиси шундаки, Бентам жамият ва давлат тарихда ўз давридаги кишиларнинг тегишли шартномалари асосида пайдо бўлди, деган фикрларига ҳам қўшилмади. У бу фикрни «исботлаб бўлмайдиган оддий тасав-

⁷⁹ Қаранг: История политических и правовых учений. — М.: Норма, 2003, с.250-251.

⁸⁰ Антология мировой политической мысли. В 5 т.Т.I. — М.: Мысль, 1997, с.558-559.

вурдан иборат», деб баҳолади. Бентам давлат ҳокимиятини ташкил этиш масалаларида демократик нуқтаи назарда турди. Бу қарашларни унинг либерализми тўлдирди ва бойитди. Бентам монархия ва меросий аристократияни танқид қилиб, давлатнинг республика тизимини ёқлаб чиққан эди. Шу билан бирга у ҳокимиятнинг учга (қонун чиқарувчи, ижроия, суд) бўлиниш ғоясини қўллаб-қувватлади.

Бентамнинг асосий хизматлари шундаки, у қонунчилик ҳокимиятини эскириб қолган унсурлардан тозалашга интилди, уни жамиятдаги сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий ўзгаришлардаги муҳим ўрнини очиб берди. У қонун чиқариш жараёнларини соддалаштириш ва такомиллаштириш, суд жараёнларини демократлаштириш, судда камбағалларни ҳам ҳимоя қилиш муҳитини яратиш таклифлари билан чиқди. Кейинчалик қонунчиликни Бентам қарашлари асосида талқин этишлар, уни ижтимоий мақсадларга яқинлаштириш, қонун қабул қилишда манфаатларни мувозанатлаш каби ғоялар ҳуқуқнинг янги мактабини шакллантиришга таъсир кўрсатди⁸¹.

Англияни ҳақли равишда либерализм ватани дейиш мумкин. Лекин, Англиядаги либерализм асосчиларининг ичида Жон Стюарт Милл (1806-1873 й.) алоҳида ажралиб туради. Шунинг учун ҳам у янги давр либерализмининг классик асосчиси сифатида эътироф этилган. Давлат, жамият, ҳуқуқ, қонун каби тушунчалар таҳлил этилган «Эркинлик ҳақида», «Вакиллик идора этиш», «Сиёсий иқтисод асослари» (айниқса, унинг «Ҳукумат таъсири тўғрисида»ги қисми) каби унинг асарлари бугунга қадар ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Милл дастлаб Бентам утилитаризмига хайрихоҳ бўлган бўлса, кейинроқ ундан узоқлашади. Жумладан,

⁸¹ История политических и правовых учений. — М.: Инфра-М, 1996, с. 467-469.

Милл барча ахлоқийликни фақат индивиднинг шахсий иқтисодий фойда олиши қоидаси, шунингдек, ҳар бир алоҳида олинган инсоннинг худбинларча манфаатини қондириш ўз-ўзидан ҳаммани фаровон бўлишини таъминлайди, деган фикрдан қочади. Миллга кўра, шахсий бахтга ва қониқишга эришиш тамойили бошқа тамойиллардан узилиб қолмаган бўлса, бошқа устувор ғоя билан уйғун бирликда ҳаракатланмаса ишламайди: манфаатларни келиштириш зарурияти ғояси, фақат алоҳида индивидларгагина эмас, балки ижтимоий манфаатларга ҳам хослигини назарда тутиш зарур.

Милл жамиятни сиёсий-ҳуқуқий куришда ахлоқий ва маънавий жиҳатларни устун қўяди: «Мен энди сиёсий ташкилотларни танлашда моддий манфаатларга нисбатан кўпроқ маънавий ва тарбиявий нуқтаи назарларга қарай бошладим», деб ёзган эди у. Миллнинг фикрича, ахлоқийликнинг олий даражада ифодаланиши, бу идеал инсонийлик бўлиб, бу фазилат бошқаларнинг бахту саодати учун жамиятга фидойилик билан хизмат қилиш демакдир. Буларнинг ҳаммаси фақат эркин инсон учун таллуқдир. Индивид эркинлиги шундай «фармонбардор юксакликки», уни Милл сиёсий ва ҳуқуқий муаммоларни ҳал этиш кафолати, деб қабул қилади. Эркинлик либерализм учун анъанавий бўлиб, улар қуйидагилардир: инсоний шахс эркинлигини сақлаш ва унга шарт-шароит яратиш, эркинлик, тартиб ва тараққиёт, оптимал сиёсий тузум, давлатнинг таъсир қилиш даражасининг чегараланганлиги ва ҳоказо⁸².

Мутафаккир талқинига биноан, индивидуал эркинлик инсоннинг фақат ўзига тегишли бўлган хатти-ҳаракатларидаги мутлақ мустақилликдир; бу шунини ифодалайдики, инсоннинг бу соҳада ўзига жаноб бўлиш имкония-

⁸² Қаранг: История политических и правовых учений. — М.: ИНФРА-М, 1996, с. 470-471.

ти ва унда ўзининг шахсий фикри асосида хатти-ҳаракат қилишидир. Милл индивидуал эркинлик доираси сифатида хусусан қуйидагиларни ажратиб кўрсатади: фикрлаш ва фикр билдириш эркинлиги, бошқа индивидлар билан ўзаро ҳаракатдаги эркинлик, ҳаётий мақсадларни танлаш ва улардаги эркинлик, шахсий тақдирни мустақил белгилаш. Буларнинг ҳаммаси индивиднинг ривожланиши, фаолиятини ўзи амалга ошириши, шу билан бирга, ташқаридан мухтор шахсга ўтказиладиган тазйиқларга тўсиқлар қўйилишидир.

Миллнинг фикрича, шахс мухторлигига таҳдид фақат «ҳукуматнинг мустабидлигидан» эмас, балки жамиятдаги фикрлар мустабидлигидан, кўпчиликнинг фикри озчилик эркинликларини чеклашидан ҳам рўй бериши мумкин. Жамиятдаги кўпчилик ўтказадиган маънавий-ахлоқий деспотизм зулми баъзи қадимги файласуфларнинг сиёсий идеалларидаги қаттиққўлликка асосланган интизомни ҳам орқада қолдириб кетиши мумкин⁸³.

Милл томонидан жамиятдаги жамоатчилик фикри деспотизмни қораланиши XIX аср ўрталарида Фарбий Европада шахсни ҳаддан ортиқ бараварлаштириб туришга мойил бўлган «оммавий демократия», шунингдек инсонни «ўртақоллаштириш», индивидуалликни чегаралаш каби ҳолатларга қарши акс-садо ва огоҳлантириш эди. Бу ҳавфни Милл ўз вақтида англаган эди. Бундан шундай хулоса чиқадики, давлат ҳам, жамоатчилик фикри ҳам шахсни назорат қилиш, маънавий тазйиқ ўтказиш ваколатларига эга эмас. Ақсинча, агар назорат қилиш жамиятга, атрофдаги кишиларга зарар етказадиган индивидларнинг йўлини тўсишга қаратишган бўлса, уларнинг унисини ҳам, бунисини ҳам оқлаш мумкин. Шу билан бирга Милл индивидуалликни бошқаларга зарар

⁸³ Милль Ж.С. *О свободе*. // Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т. I. — М.: Мысль, 1997, с. 738, 743-744.

етказиш, хоҳлаган ишини қилиш, бошқаларга нисбатан ҳаддан ошиш кабилар билан боғламайди, аксинча, бундай индивидуал «эркинлик»ни қоралайди. У индивидлар эркинлиги тўғрисида гапирганида, таммадунга уйғунлашган, маданийлашган, фуқаровий ва ахлоқий ривожланган инсонларни назарда тутати.

Индивид эркинлиги хусусий шахс сифатида сиёсий тизим ва унинг фаолиятига нисбатангина бирламчидир. Бундай муҳим ва ҳал қилувчи ҳолат давлатнинг кишиларни рисоладагидай инсоний ҳаёт қуриш, уни яхшилаш иродаси ва қобилиятига боғлиқ эканлигини очиб беради. Бу каби боғлиқликни эътироф этган Милл илк либерализмнинг давлатга нисбатан нуқтаи назарини янгидан қайта кўриб чиқишга даъват этди. У давлат тимсолида фақат табиятан ёмон бўлган, яхшиликларнинг моҳияти азоб чекадиган, яхши жамиятни эзиб турган бирликнигина кўришни бутунлай рад этади. «Ва ниҳоят, — деб хулоса қилади Милл, — давлат доимо ўзини ташкил этиб турган индивидларга нисбатан яхши ҳам, ёмон ҳам эмас». Умуман, жамият қандай бўлса, давлат ҳам шундайдир; жамият давлатнинг қандай бўлиши учун масъулдир. Муносиб давлатнинг асосий яшаш шарти, бу — халқнинг ўзини-ўзи такомиллаштириши, инсонларининг, шунингдек, жамият аъзоларининг давлатни яхши бўлишига доир ўзлари мўлжаллаган ҳар-сак сифатга интилиши даражасига мувофиқ бўлган натижадир.

Миллнинг фикрича, барча индивидуал эркинликларни, шунингдек, ўзининг барча фуқароларини ўзаро тенглик билан кафолатлашга қодир бўлган давлат жамият учун зарур бўлган тартиботни ўрнатиш қобилиятига ҳам эгадир. У шундай деб ёган эди: «Ўз фармойишларига итоат этиришнинг улдасидан тўқа олмаган ҳокимият бошқара олмайди». Миллнинг қарашича, итоат этиш, қулоқ солиш умуман ҳар қандай цивилизациянинг би-

ринчи белгисидир. Ҳокимиятга итоат этиш тўғрисида сўз юритар экан, у хусусан қуйидаги фикрларни ҳам билдиради: кишилар бошқа индивидларнинг қонуний ҳуқуқлари ва манфаатларига хилоф хатти-ҳаракатлар қилмаслиги шарт қилиб қўйилиши лозим. Улар умумий мажбурий бўлган қоидаларни сақлаб бориб, қуйидаги масъуликни, яъни, «ҳар бир киши жамият ёки унинг аъзоларини зарар кўришлар ва турли хафагарчиликлардан ҳимоя қилишни» ўз зиммасига олиши лозим. Шунингдек, эркин шахс бир вақтнинг ўзида қонунга бўйсунувчи шахсдир⁸⁴.

Кенг маънода олиб қараганда, «тартибни сақлаш, бу — ижтимоий барқарорлик ва тинчлик ҳар қандай хусусий шахсларнинг куч ишлатиши ёки тазйиқи билан бузилмаслигидир»; шунингдек, бу тушунчага яна тартибни сақлаш таснифи тааллуқлидир: у «ҳар қандай мавжуд бойликларни қўриқлаш», демакдир. Унга катта эътибор берилишининг сабаби ҳам шунда. Бунга эҳтиёж келиб чиқишининг сабаби, давлат ичидаги тартиботни сақлаш ривожланишнинг зарурий шарти эканлигида, яъни, тартибот воситасидагина изчиллик асосида такомиллашиш, инсониятни ақлий, ахлоқий ва ижтимоий жиҳатлардан яхшилаш мумкин. Шунингдек, Милл тарихий ривожланиш мафкурачиси сифатида ҳам эътироф этилади. Лекин, шу билан бирга, у инсоният фаровонлигини яхшилаш ишлари ҳар доим ҳам тўғрилиқча бўлавермаслигини ёзган эди. Агар бу каби ишлар эркинлик руҳига қарама-қарши бўлса, куч ишлатиш йўли билан амалга оширилса, «бу яхшилашга боғлиқ бўлган кишилар хоҳишига зид бўлса, у ҳолда эркинлик руҳи бундай интилишларга қаршилик кўрсатиши. ҳаттоки, бу яхшилашнинг душманлари билан бирлашиб кетиши мумкин».

⁸⁴ Қаранг: История политических и правовых учений. — М.: ИНФРА-М, 1996, с.472

Индивидуал эркинлик жамиятдаги ҳар қандай ривожланишларнинг кучли, доимий ва энг ишончли манбаидир⁸⁵. У нимага асосланиб ижтимоий ривожланиш учун улкан аҳамият касб этади? Унинг яратувчилик кучи манбалари қайси ерда? Бу каби саволларга Милл қуйдагича жавоб беради: «Қайси ерда қанчалик эркинлик мавжуд бўлса, ўша ерда шунчалик такомиллашишнинг мустақил марказлари, шу қадар индивидлар мавжуд бўлади». Тарихий ривожланиш эркин индивидлар салоҳияти, яратувчилик сари интилишлари, шунингдек, эркин индивидларнинг мужассамлашган куч-ғайратларининг яратувчилик интилишлари натижасидагина рўй беради.

Милл вакиллик идора этиш билан боғлиқ фикрларида ўзининг асосий сиёсий ғояларидан бири сифатида давлат тузилиши ва фаолияти учун дахлдорлиги, давлатчиликнинг ҳолати учун жамият аъзоларининг масъуллиги ғоясини маъқуллайди. Биринчидан, давлатчиликнинг вакиллик идора этиш усули ва шакли жамият хоҳишига биноан ташкил топади. Иккинчидан, «халқ уни қўллаб-қувватлаши учун барча зарурий талабларни бажариш қобилиятига ва хоҳишига эга бўлиши лозим». Ва ниҳоят, учинчидан, «халқ бу шаклдаги идора этиш шакли юклайдиган мажбуриятлар ва вазифаларни бажариш хоҳишига ва қобилиятига ҳам эга бўлиши даркор». Яхши ташкил этилган ва одилона фаолият кўрсатаётган давлатнинг мақсадлари талайгина: шахс манфаатлари ва мулкни ҳимоя этиш, кишилар фаровонлигини ўсишига ҳамкорлик қилиш, индивидда юксак ижобий ижтимоий сифатларни юксалтириш. «Ҳар қандай халқ учун яхши ҳукумат шуки, у халқни олга юришига доимо кўмаклашади». Тўғри фаолият кўрсатаётган ва яхши ташкил

⁸⁵ История политических и правовых учений. — М.: ИНФРА-М. 1996, с. 472-473.

этилган давлатнинг яна бир зарурий белгиси — давлат механизмининг сифати, тегишли сиёсий қоидалар мажмуасининг мавжудлигидир. Бу каби механизм аҳамиятини Милл хусусан давлатнинг ҳокимиятлар бўлиниши тамойили асосида тузилиши билан боғлиқликда, деб билди. У «Вакиллик идора этиш» асарида бу бўлинишнинг аниқ бўлишини, айтиқса, қонун чиқарувчи ва ижроия ҳокимиятлари ўзаро мустақил бўлиши гоёсини илгари суради. Қонун чиқарувчи ҳокимият парламент сифатида табиийки, қонун қабул қилади. Лекин, фақат шу билан чегараланиш кифоя қилмайди. Ҳукумат фаолиятини кузатиш ва назорат қилиш ҳам унга тегишлидир». Бу билан Милл парламентнинг жамиятни эркинлаштириш мақсадида ижроия ҳокимиятини тийиб туришдаги ўрнини очиб берган эди.

Милл фуқаролик жамиятининг асл моҳиятини қуйидагича ифодалайди: «Қандай бошқарилишидан қатъи назар, индивидуум фикрлаш ва сўз эркинлигига, шунингдек, уюшмалар тузиш эркинлигига эга бўлмаган жамиятнинг ўзи эркин эмас, — фақат шундай жамиятни эркин дейиш мумкин: унда индивидуал эркинликнинг барча турлари кимлигидан қатъи назар мазкур жамиятнинг барча аъзоларининг ҳаммаси учун бир хилда мутлақ равишда мавжуд бўлади. Ҳар бир индивидуум ўзининг жисмоний, ақлий ва маънавий жиҳатлардан соғлом бўлиши учун ўзи энг яхши қўриқчидир. Агар жамият ҳар бир инсонни қандай яшашини бошқалар томонидан мажбурий белгилаб беришига эмас, балки, ҳар бир инсонга ўзи энг яхши деб танлаган ҳаёт тарзини кечиришига имкон яратиб берса, у фақат ютуққа эришади»⁸⁵.

Миллнинг либерализм мафкураси гоёлари нафақат индивидуал эркинлик, балки, давлат ва жамиятни таш-

⁸⁵ Милль Ж.С. О свободе. // Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т. I. — М.: Мысль 1997, с. 738, 742-743.

кил этиш механизмини демократик ва ҳуқуқий асосларда ташкил этишга йўғрилгани билан эътиборлидир.

Хуллас, фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат концепцияси либерал сиёсий фикрларнинг бош мақсадларидан биридир. Ҳаттоки, либерализм асосчилари жамиятни кучли бўлиши учун давлат ҳокимияти бошқаруви фаолияти чегараси ва йўналишларни аниқ белгилаш, уларнинг бажарадиган функциялари ҳажмини кўпайиб кетмаслигининг тарафдори бўлиб чиқдилар. Масаланинг ана шундай тарзда қўйилиши эса тарихий зарурият эди.

Чунки, XIX асрнинг биринчи ярмида ўрта ижтимоий табақа манфаатларини ифодалаган либерализм гоялари мутлақ монархия тартиботининг чекланмаган ҳокимиятини синдиришга, уларни ижтимоий ҳаётни қаттиқ мувофиқлаштириш, индивид эркинлиги, шахсий ташаббусни бўғиб қўйганлигига қарши кураш мақсадларига қаратилган эди.

XIX асрнинг биринчи ярмида Францияда янги шакланган ўрта табақалар мафкураси асосчиларидан бири Бенжамен Констаннинг фуқаролик жамиятини шакллантириш, жамият аъзоларини эркинликларини таъминлаш билан боғлиқ ҳолда ҳуқуқий давлат қуришга доир назарий қарашлари ҳозирги давр либерализми гояларини шаклланишига катта ҳисса қўшди. Аксарият олимлар асосли равишда Бенжамен Констан томонидан (1767-1830 й.) умрининг сўнгги йилларида ёзган асарларидан келиб чиққан ҳолда, уни Европа минтақаси либерализмининг руҳий отаси, деб ҳам атайдилар Кейинчалик, унинг 1810-1820 йиллар давомида ёзган асарлари бир тўплам ҳолига келтирилди ва у «Конституцион сиёсат курси» деб номланди. Бу асарда шахс эркинлиги, жамият ва давлат қурилишига доир либерализм таълимоти ифодаланган эди.

Констан сиёсий-назарий таълимотининг асосий йўналиши индивидуал эркинлик муаммоларидир. Унинг фик-

рича, янги давр европалик инсон учун эркинлик кишиларнинг антик дунёдаги эркинликларидан ўзга нарса эмас. Қадимги юнонлар ва римликлар учун бу эркинликлар фуқаролар томонидан олий ҳокимиятни жамонатчилик асосида амалга ошириш, шунингдек ҳар бир фуқарони давлат ишларида бевосита иштирок этиши имкониятларининг яратилиши эди. Шу билан бирга, антик даврдаги эркинлик бир вақтнинг ўзида индивиднинг ошкора ҳокимиятга тўла бўйсунishi билан уйғунликда рўй берган ва индивидуал мустақиллигини намоиш бўлиши учун нисбатан катта бўлмаган кенгликка эга бўлиш демак эди. Ҳозирги давр европалик инсон учун эркинлик, бу — шахсий мустақиллик, ҳафсизлик, давлат бошқарувида таъсир этиш каби ҳуқуқлардир. Бу каби жиддий мажбуриятлар юқловчи эркинлик қаторига ҳар бир индивиднинг давлат функциясини амалга оширишга доир тўғридан-тўғри доимий иштироки кирмайди⁸⁷.

Инсоннинг моддий ва руҳий жиҳатлардан мухторлиги, уларнинг қонун билан ҳимояланганлиги (хусусан, инсон хусусий мулкнинг ҳуқуқий жиҳатлардан ҳимояланганлиги) Констан назарий қарашларининг устувор томонларидир. У индивидуал эркинлик муаммосини амалий-сиёсий нуқтаи назардан келиб чиқиб таҳлил этган эди. Унинг фикрича, давлатнинг тузилиши ва мақсадлари эркинлик қадриятларига бўйсундирилган бўлиши лозим. Констан учун давлат ва жамият ҳаётини ташкил этишнинг шундай тартиботи табиийлик касб этиши зарурки, унга биноан давлат институтлари индивидуал эркинлик, шахс ҳуқуқининг бегоналашмаслиги каби асосларга таяниб турувчи пирамидани ташкил этсин; ана шу ҳолатдагина давлатнинг ўзи бир сиёсий бутунлик сифатида мамлакатда шаклланган кишиларнинг турли

⁸⁷ Қаранг: Коэн Д. Л., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория. Пер. с англ. — М.: Весь мир, 2003, с.40, 760

жамоалари (ёки жамият ичидаги иттифоқлари) тизими-ни ифодалайди.

Констан инсон ҳуқуқлари ва эркинлиги таъминлан-маса, у жамиятда мустақил шахс сифатида ва эркин та-факкурлаш асосида ўзини-ўзи ифода қила олишига ишонмайди. Кишилар ўзларининг индивидуал хатти-ҳаракатлари эъазига ўзларидан юқорида турадиган қан-дайдир шахсларнинг ҳукмиронлигисиз ҳам муносиб ҳаёт кечири олишга қобилдирлар. Ана шу қарашларга амал қилган Констан Жан-Жак Руссонинг халқ суверенитети улугворлигига эришиш тўғрисидаги тезисларига туза-тишлар киритади. Бу суверенитет чегараси «хусусий шахс ва шахсий ҳаёт мустақиллиги» бошланган жойда тугаши лозим. Ана шундай доиранинг мавжудлиги ҳоки-миятни кучайиб кетмаслигини тийиб туриш ва унинг ус-тидан назорат этишни жамият сиёсий-институционал тузилишининг муҳим тамойилига айлантиради.

Лекин Констан «давлат умуман кучсиз бўлиши ло-зим», деган либераллар сирасига кирмайди. Бу соҳада унинг талаблари бошқача: ҳокимият институтларининг ижтимоий фойдали томонларини мустаҳкам ускуртма-лар билан аниқ равишда кенгайтириш ва белгилаш ло-зим. Жамият учун қанчалик давлат ҳокимияти ҳажмига зарурият тугилса, давлатга шунчалик ҳуқуқлар бериш керак бўлади. Алалхусус, қуйидаги кўрсатилган вази-фалар асосидаги давлатни кучсизланишига йўл қўймас-лик зарур: «ҳукумат ўз соҳаси доирасидан четга чиқи-ши керак эмас, аммо унинг ҳокимияти ўз соҳаси йўна-лишида ҳеч бир чекланмаслиги шарт»⁶².

Констан фикрича, ҳозирги давр давлатининг шакли конституцион монархия бўлиши даркор. Алҳол бундай тузумга устуворлик берилиши бежиз эмас. Констанга би-

⁶² Қаранг: История политических и правовых учений. — М.: ИНФРА, М. 1996, с.477-478.

нони, конституцион монарх шахсида сиёсий ҳамжамият («нейтрал ҳокимият») ифодаланади. У учта «классико» ҳокимиятдан (қонун чиқарувчи, ижроия, суд) ташқарида туради, шунингдек, улардан мутлақо мустақил. Шу боис, у уларнинг бирлигини, ҳамкорлик қилишини, меъёрида фаолият кўрсатишини таъминлашга қобилдир. «Қирол бир ҳокимиятни бошқасидан пасайтириб юбормасликдан манфаатдордир, шу билан бирга, у улар ўзаро бир-бирларини қўллаб-қувватлашини, ўзаро келишув ва уйғунлашув асосида ҳаракат қилишини истайди». Бу «нейтрал ҳокимият», мувофиқлаштириш, ҳакамлик сифатидаги қирол ҳокимияти гоёси — ҳуқуқий давлатчилик тўзилишида монархия институтини тегишли равишда замонавийлаштириш учун интилиш эди. Жамият ва жамиятчилик фикри томонидан назорат этиладиган давлат ҳокимияти институтлари билан бир қаторда, матбуот эркинлиги, шахсий эркинлик кафолати сингари меъёронлар таънадиған ҳуқуқ ҳам юқори даражага кўтарилиши лозим. Конституцияда, ҳуқуқ ҳар қандай кўринишлардаги ўзбошимчиликка қарши туради. Ҳуқуқий шакллар «инсоний жамиятнинг гўёки фаришта-сақловчилари», ташкилий моҳияти, «инсонлар ўртасидаги муносабатлар учун шарт-шароитлар яратувчи бирдан-бир имконияти воситалар»⁸. Жамиятнинг янаш усули сифатидаги инсоннинг фундаментал аҳамиятининг ошиб бориши натижасида жамият аъзолари ҳуқуқини таъминлаш сиёсий институтлар фаолиятининг марказий вазифасига айланади.

Фундаментал жамияти шароитига шахсий эркинликни барча инсоний воситалар воситалари билан таъминлаш ва ушбу ҳалтиқ ҳаёт қўлишга тарихнинг мутафаккирларидан бири — Божкасин Конституциянинг — Алек

⁸ Хорват Жюльен политическая и правовая мысль. — М.: Наука, 1990, с. 24-25.

сис де Токвилдир (1805-1859й.). Токвил сиёсий концепцияси Констан ва яна француз либерал мафкураси асосчиларидан бири — Пьер Руайе Коллар таъсирида вужудга келади. Унинг ғоявий йўналишида машҳур тарихчи Франсуа Гизо ўқиган маърузаларининг кучли таъсири бўлди. Токвилни дунёга машҳур қилган асарлар — «Америкадаги демократия тўғрисида» ва «Эски тартибот ва инқилоб» номли китобларидир.

Токвил асосан, демократиянинг назарий ва амалий жиҳатларига кўпроқ қизиқди. Бу соҳани у ўз даврининг энг аҳамиятли воқелиги, деб қаради. Шунингдек, Токвил демократияни кенг талқин қилди. У феодал тузумга қарама-қарши бўлган, шунингдек, олий ҳамда қуйи табақалар ўртасидаги (табақавий ёки анъаналар асосида шакллланган) чегарани тан олмайдиган ижтимоий тузумга ўтиш ғояси билан яшади. Бу ғоя мазкур ижтимоий тузумни ифодалайдиган сиёсий шахс фаолияти билан ҳам узвий боғлиқ эди. Демократиянинг негизи — тарихда қарор топиши кутилган тенглик тамойилларидир. «Тенгликнинг аста-секинлик билан қарор топиши юқоридан ҳукм этилган ва четлаб ўтиб бўлмайдиган заруриятдир. Бу жараён қуйидаги асосий белгилар билан аниқланади: у бутун дунёвий ва узоқ муддатли характер касб этади ва ҳар бир кун оз-оздан ривожланиб боради, унга эришиш кишилар иродасига боғлиқдир... Шундай узоқ давом этган ижтимоий жараёнларни бир авлоднинг хатти-ҳаракати билан тўхтатиб қолиш ақлга сигадами? Наҳотки, кимдир феодал тизимини йўқотган, қироллар устидан галаба қозонган демократия энди буржуазия ва бойлар олдига орқага чекинади, деб ўйлайди? Демократия шунчалик қудратга эга, душманлари эса қучсиз бўлгани ҳолда, у тўхтаб қолиши мумкинми?».

Агар демократия ва тенглик истибволлари турли индивидлар ижтимоий ҳолатининг тенглиги, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ҳаёт фаолиятининг ривожланиш им-

кониятларини ўзаро тенг бўлишини тушуниш сифатида) Токвилда ҳеч бир ташвиш туғдирмаса-да, демократия шароитидаги шахсий эркинлик тақдири уни доимо ташвишлантириб келди. У фақат тенгликнинг ўзинигина тантана қилиши, бу эркинлик ҳукм суришининг юз фоизи эмас, деб ҳисоблар эди. Бошқача айтганда, шахс мухторлигини қаттиқ ҳимоя этган, ҳокимият ўзбошимчилигига барҳам берган, ўз-ўзидан қўлга киритилган умумий эркинлик орзу қилинган сиёсий тузумга тўғридан-тўғри кириб келмайди⁹⁰.

Токвилга биноан, эркинлик ва тенглик турлича бўлган тушунчалардир. Улар ўртасидаги муносабатлар ҳам бир хил эмас. Инсонларнинг уларга бўлган муносабатлари ҳам ҳар хилдир. Барча даврларда ҳам инсонлар эркинликка нисбатан кўпроқ тенгликка интилганлар. У кишилар осон тушунадиган, кўпчилик томонидан яхши кутиб олинadиган ва уларга завқ-шавқ берадиган ҳодисадир. «Тенглик ҳар кун кишиларга кўплаб турли-туман майда қувончлар бахш этади. Тенглик жозибасини доимо сезиб туриш мумкин ва ҳар қандай нарсада ва ҳаракатда иштирок этади; унинг жилвалари жозибасига қалблар туҳфа этилади, кўнгиллар унинг лаззатли оғушига ихтиёрсиз кирадилар. Шундай қилиб, тенглик томонидан уйғотилган интилиш бир вақтнинг ўзида кучли ва умумийдир». Тенглик бахш этган қувончлар ва завқлар ўзига қурбонлар ва алоҳида уринишлар талаб этмайди. Улардан қониқиш учун фақат яшаш керак бўлади, ҳолос. Эркинлик (хусусан, сиёсий эркинлик) — бу бошқа нарсадир. Эркинлик шароитида яшаш инсондан мустақил бўлиш зарурияти билан боғлиқ ҳолда куч-ғайрат, катта уринишлар, ҳар сафар шахсий танлашлар, ўз хатти-ҳаракати ва унинг оқибатлари учун масъул бўлишни талаб этади. Таъбир жоиз бўлса, эркинликдан фойдала-

⁹⁰ Токвиль А. Демократия в Америке. — М.: 1992, с.133-134.

ниш маълум бир фаолиятдир; одатда унинг афзаллиги, муносиблиги тезда билинмайди. Унинг юксак қониқиш олиб келишини тенглик тарафдорлари ҳис этганидек, кишиларнинг кенг доираси ҳис қилмайди. Шунинг учун ҳам демократик халқлар астойдил тер тўкиб ва муттасил интилиш эвазига эришилган эркинликка нисбатан кўпроқ тенгликни севадилар. Бундай бўлишининг сабаби шундаки, «эркин яшашга ўрганишдан қийинроқ ҳеч нарса йўқдир».

Токвил учун эркинликнинг улуг ижтимоий қадрият эканлиги очиқ-ойдин кўриниб турган воқеликдир. Шахс эркинлик туфайлигина ўзини ҳаётда ифода қилиш имкониятига эга бўлади ва жамиятни барқарор гуллаб-яшнаши ва тараққий этишига ҳисса қўша олади. «Даврлар ўтиши билан эркинликни сақлаб қолишга қодир бўлган инсонларга қониқиш, фаровонлик, ва кўпинча бойликлар ҳам бахш этилади». Шу билан бирга, Токвил кишиларни қуйидагилардан огоҳ бўлишга чақиради: юзакичилик ва фойда олишнинг сароб ҳавасларига берилиб, эркинликдан қандайдир мўъжизалар кутмаслик лозим. Уни бир киши ёки барчани қандайдир бир соатда тўлибтошган моддий ёки бошқа бойликлар билан таъминлайдиган мўл-кўлчилик сифатида тасаввурлаган хом хаёлга тенглаштириб бўлмайди. «Агар ким эркинликдан эркинликнинг ўзинигина эмас, балки, қандайдир бошқа нарсаларни кутса, у қул бўлиш учун яратилгандир»⁹¹.

Демократик халқлар табиий равишда эркинликка интиладилар, уни истайдилар, агар уни йўқотиб қўйсалар қаттиқ кайғурадилар. Лекин, Токвилга биноан, тенгликка интилиш янада кучли ва кескин кечади: «улар эркинликдаги тенгликка чанқоқдирлар, агар у уларга насиб этмаса, у ҳолда улар, ақалли қуликдаги тенгликни хоҳлайдилар. Улар қашшоқлик, мутелик, ёввойиларча бош-

⁹¹ История политических и правовых учений. — М.: Инфра-М, 1996, с.479-480.

бошдоқликка чидайдилар, лекин, аристократияга тоқат қилмайдилар». Албатта бу ерда аристократия — тенгсизлик синонимидир. «Демократик халқларнинг қийинчиликлар муҳотида тенгликка интилишлари билан ҳар қандай сиёсатчи, ўзига ёқадими ёки йўқми, барибир сўзсиз равишда ҳисоблашишлари лозим. Чунки, бу объектив воқеликдир».

Токвил қуйидаги қадриятларга қатъий ишонади: ҳозирги давр демократиясига фақат тенглик ва эркинлик ўртасидаги мустаҳкам иттифоқ воситасидagina эришиш мумкин; ҳаддан ортиқ тенгликка муҳаббат қўйиш эркинликни эзиб қўяди, ҳаётга деспотияни чақиради. Лекин, шу билан бирга, демократик ҳаётнинг асосий тамойиллари сифатидаги тенгликдан чекиниш эркинлик умрини қисқартиради, унинг сақланиб туришини хавф остига қўяди. Токвилга биноан, муаммо шундаки, бир томондан, ҳозирги давр демократияси қадрияти бўлган тенглик ва эркинликнинг тафаккурга асосланган мувозанатини ўрнатишга халақит беришдан холи бўлиш зарур. Иккинчи томондан, ана шундай мувозанатни қўллаб-қувватлаб туришни таъминловчи сиёсий-ҳуқуқий институтларни ривожланишига имконият яратиш тақозо этилади. Ана шу каби муаммоларни таҳлил этишда Токвил Франция ва АҚШ тарихий тажрибаларига таяниб иш олиб борди. У шу нарсани аниқладики, демократия ва эркинликни таъминлашга ҳалал берувчи ҳолат, бу — давлат ҳокимиятининг ҳаддан ортиқ марказлашувидир⁹². Францияда ана шундай марказлашувлар тажрибада синаб кўрилган эди. Француз инқилобидан аввалги давлат ҳокимиятининг ортиқча марказлашуви француз халқининг давлат ўрни-

⁹² Қаранг: Де Токвиль А. Демократия в Америке. // Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т. I. — М.: Мысль. 1997, с. 716.

ган қаттиқ ва умумий ҳомийлик ва назорат остида яшашга мажбур қилган. Токвил марказлашган давлатнинг индивидларга ҳомийлик қилишини таъминлашга кўмаклашадиган мафкураларни ишлаб чиққан олим ва сиёсатчиларни қаттиқ танқид остига олади.

Токвил томонидан рад этилган ҳокимиятни ортиқча марказлаштириш эркинликни деярли йўққа чиқарса, демократик қадриятлар асосидаги қатор сиёсий-ҳуқуқий усуллар эса аксинча, жамият ва шахс фойдасига ишлайди, уларнинг мавқеини мустаҳкамлайди. Токвил фикрича, ана шундай усуллар тоифасига ҳокимиятни бўлиниши, шунингдек, маҳаллий (жамоавий) ўзини-ўзи бошқариш органлари кириб, улар халқ суверенитетининг манбаини билдиради. Лекин, Токвилга биноан, бу суверенитет ҳам чегарасиз эмас, халқнинг устуворлиги ҳам ҳаддан ошиб кетмаслиги даркор. Агар бу чегаралар бузилса, мустабидлик пайдо бўлади, кўпчилик мустабидлиги ҳам ҳукмдорнинг якка мустабидлигидан асло кам эмас.

Шунингдек, Токвил яна демократик институтлар қаторига матбуот эркинлиги, маслаҳатчилар суди, суднинг мустақиллиги кабиларни ҳам киритади. Лекин, Токвил демократик жамият сиёсий тузумининг монархия ёки республика шаклида бўлиши тўғрисида жуда ҳам кам ёзган. Унинг учун муҳими — жамиятда идора этишнинг вакиллик шакли ўрнатилиши зарурлигидир⁹³.

Мутафаккир фикрича, бир-бирига қарама-қарши тарзда олинган тенглик ҳам, эркинлик ҳам инсон учун ҳақиқий ва етарлича турмуш шарт-шароитларини ярата олмайди. Улар фақат бирликда ва уйғунликдагина ана шундай фазилатли сифатларга эга бўла оладилар. Токвил етук демократия назариётчиси, бир вақтнинг ўзида изчил либерал сифатида ана шу ҳақиқатни чуқур англаб етди ва уларни либерализмнинг асосий қадриятла-

⁹³ Токвиль А. Старый порядок и революция. — М.: 1991, с.26-28.

ри сифатида ифода этди. Дарҳақиқат, ана шу қадриятлар халқнинг ижтимоий-сиёсий жараёнларда фаол иштирок этган даврида, яъни, тенглик олий мақом даражасига кўтарилгандагина олий қадрият — эркинликни тўлиқ, бекаму кўст таъминлаш имкониятлари туғилади.

XIX асрининг биринчи ярмида фуқаролик жамиятига оид назарий қарашларни ривожлантиришга катта ҳисса қўшган немис олимларидан либерализм мафкура-сининг йирик намоёндалари қаторига — Фридрих Дальман, Роберт фон Мол, Керл Роттек, Карл Велькер, Юлиус Фрёбел кабиларни киритиш мумкин. Уларнинг қарашлари ва фаолияти ўша даврдаги Германия сиёсий ва руҳий иқлимига кучли таъсир кўрсатди. Лекин, уларнинг ичида умумевропа аҳамиятига эга, либерал ғоялари ва асарлари билан танилгани — Вильгельм фон Гумбольдтдир.

Вильгельм фон Гумбольдт (1767-1835 й.) Иммануил Кант билан илк немис либерализми даврининг машҳур намоёндаси сифатида шуҳрат қозонган эди. Унинг — «Давлат фаолияти чегарасини ўрнатиш тажрибаси» асари 1792 йилда ёзилган бўлса-да, 1851 йилдагина нашр этилган. Гумбольдтнинг давлатга нисбатан умумий нуқтаи назари — инсоний индивидуализм ғоясидир. Унга мувофиқ, индивидуализмни давлат қанчалик эгаллашида эмас, балки, давлат билан бўлган нисбатда уни инсон нақадар эгаллаши бош демократик мезон мақомида қабул қилинганлигидир. Гумбольдтга биноан, асосий вазифа «давлатда инсон учун кўпроқ қулай бўлган ҳолатларни топишдир». Инсонлар ўртасидаги турлича ва мустақкам муносабатларда ҳар томонлама ривожланган индивидуаллик ва ўзига хослик инсон «Мен»ининг яққол намоён бўлишига имконият яратади.

Гумбольдт ижтимоий фанлар томонидан XVIII асрда бошланган жамият ва давлатни дифференциялаш («фуқаролик жамияти») тарафдори эди. Бу дифференциялаш

чегаралари эса қуйидагича фарқланишлардан иборат бўлди: 1) миллий муассасалар тизими (ташкилотлар, иттифоқлар, индивидлар томонидан, қуйидан шаклландиган ҳар қандай уюшмалар) билан давлат институтлари ва хизмати ўртасидаги фарқланиш; 2) «табiiй ва умумий ҳуқуқ» билан бевосита давлат томонидан тузиладиган ижобий ҳуқуқ ўртасидаги фарқланишлар; 3) «инсон» билан «фуқаро» ўртасидаги фарқланишлар.

Давлат ва жамият ўртасидаги чегаралар ўтказар экан, Гумбольдт уларга тенг қимматга эга бўлган ўлчовлар сифатида қарайди. Унинг нуқтаи назарича, жамият давлатдан аҳамиятлироқдир, инсон эса сиёсий иттифоқ («давлат») аъзоси — фуқарога нисбатан анча каттароқ ва аҳамиятлироқдир. Ана шу сабабларга биноан, «табiiй ва умумий ҳуқуқ» ижобий ҳуқуқнинг ягона асоси сифатида давлат қонунларини ишлаб чиқиш ва қабул қилишида амал этиши лозим бўлган бошланғич кўрсатмадир.

Шундай давлатнинг яшаш мақсади — жамиятга хизмат қилишдир: «давлат ҳокимиятининг ҳақиқий ҳажми жамият фаровонлиги учун барча имконият даражасида қилиш керак бўлган барча ишлардир». Гумбольдт мавҳум «жамият» тушунчасида жамиятни алоҳида-алоҳида ташкил этувчи шахсни англашга интилади. Ундан шундай тезис келиб чиқади: «давлат тузуми ягона мақсад эмас, балки, у инсоннинг ривожланиши учун бир воситадир»⁹⁴.

Ўзига ажратилган ролларни тўғри ижро этаётган давлат ўз фаолиятида фуқароларни ички ва ташқи хавфсизлигини таъминлашдан бошқа ишларни қилмаслиги керак. Гумбольдт Европа илк буржуа либерализми учун хос бўлган «минимал давлат» концепцияси тарафдори

⁹⁴ Қаранг: История политических и правовых учений. — М.: ИНФРА-М, 1996, 483-484.

эди. У фуқароларнинг ижобий фаровонлиги учун давлат мураббийлиги ғоясига бутунлай қарши эди. Яъни, у давлатнинг фуқаролар ҳўжаликлари ривожланиши, ижтимоий ўсишга интилиши, уларнинг ахлоқи, соғлиги, турмуш тарзи, шахсий бахтига аралашишини маъқул кўрмас эди.

Гумбольдтга биноан давлат функциялари фаоллиги доираси кескин қисқарган эди. Унинг сабабини у қуйидагича изоҳлайди: кишиларни ягона ижтимоий уюшмага бирлаштириш чексиз ва турли-туман инсоний куч ва фаолиятларни яратади. Ана шундай шароитларда бой қиёфалар, тўла қонли характерлар ривожланади; унда ўз қадр-қимматига эғалигидан фахрланадиган, ички ғурурга ва эркинликка дохил инсонлар шаклланадилар. Давлат эса ўз табиати ва ўз ўтмишидан келиб чиқиб, бетакрорлик, турли-туманлик, ҳар қандай зиддиятлар ва можароларга бетоқатлик билан муносабатда бўладиган олий ҳокимиятни ўзида мужассамлаштиради. Чунки, у ижтимоий уюшишга хос, индивидуалликлар, манфаатлар, иродалар, турлича фикрлар, хатти-ҳаракатларнинг чексиз турли туманлигини нохуш қабул қилади.

Олий ҳокимият давлат воситасида жамият, миллатнинг турли ҳаётий тарзлари, кишилар хулқ-атвори ва онгини бир қолипга солишга, кичик доирага киритишни хоҳлайди. Гумбольдтга биноан, бу тарздаги давлат аралашувлари жамият ҳаётининг ажралиб турувчи кўп қиррали ва кўп шаклли кўринишларини камайтиришга қаратилади. «Ҳукумат руҳи... у қанчалик донишманд ва олижаноб ҳисобланмасин, барибир бир хилликка олиб келади ва миллатга бегона бўлган ҳаракат тарзини тикиштиради».

Давлат индивид ва миллат учун кишиларга оталарча ғамхўрлик ва ҳомийлик қилиш, патерналистик вазифаларни ўз зиммасига олган пайгидан бошлаб жиддий хав-

фга айланади. Гумбольдт шунга ишонадики, ҳукмдорларнинг (ҳукумат, мансабдорлар) ғамхўрлиги ва ҳомийлиги ҳисобига тарбияланаётган фуқароларнинг индивид сифатидаги иродаси ва энергияси бўшаши, уларнинг ўз ҳаётларида пайдо бўлган муаммоларни мустақил ҳал этиш қобилиятлари пасаяди, қийинчиликларни ўз кучи билан енгишини гумон остига қўяди.

Давлат томонидан доимий ёрдам кутиб туриш оқибатида инсоннинг фаолиятсизлик даражаси ошиб боради, у эса ўз ўрнида қашшоқликка олиб келади. Индивиднинг ахлоқи ҳам азобланади: агар кимда ким ўзи истоган нарсасини қолган озгина мустақиллигини сарфлаб, тезлик билан топаман, деган ўй-фикр билан ҳаракат қилса, аввало, ҳеч нарсага эриша олмайди, қолаверса, у тезда бефарқ инсонга айланади. Фуқаролик руҳи ҳам сўниб боради. «Агар ҳар бир одам ўзига нисбатан давлатнинг ғамхўрлиги ва ёрдамига умид билан яшаса, унда у, албатта, ўзининг ҳамфуқаролари тақдири тўғрисида камроқ ўйлайдиган бўлиб қолиши шубҳасиздир. Бундай ҳолат инсоннинг ўз яқинларига бўлган ҳамдардлигини йўқотади, кишиларни ўзаро бир-бирига ёрдамлашишга тайёр туриш кайфиятини ҳам емиради. Ақалли, шунга айтиш мумкинки, инсонда барча нарса ўзига боғлиқ эканлигини сеза оладиган онг юксалган жамиятда, ўзаро ижтимоий кўмак унумли даражага кўтарилади»⁹⁵.

Демократик жамият қуришда давлатнинг маълум заруриятга эга эканлигини тан олиш Гумбольдт либерализмининг кўплаб анархистик таълимотлардан ажратиб туради. Шу нуқтан назардан баҳо берсак немис мутафаккирининг гоёлари ҳозирга қадар ўз долзарблигини сақлаб келмоқда.

⁹⁵ Гумбольдт В. Опыт установления пределов государственной деятельности. // Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т. I. — М.: Мысль, 1997, с. 631-632.

1.4. Ҳозирги давр фуқаролик жамияти назариясининг ривожланиши

XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб «фуқаролик жамияти» тушунчаси ер юзи бўйлаб кенг тарқалди. Бугунги кунда ҳам бу тушунча кўплаб мунозараларга мавзу бўлмоқда. XVI асрда нашр этилган Аристотелнинг «Сиёсат» асари учун нашр этилган изоҳларда бу тушунча илк маротаба эълон қилинганидан кейин унинг дастлаб француз тилида қўлланиши одатий ҳол бўлиб қолди. Баъзилар бу тушунчани «фуқаролик жамияти» ва «сиёсий жамият» ўртасидаги фарқни кўрсатиб бериш учун қўлласалар, бошқалар кенг маънода «фуқаролик жамияти»ни давлатга қарама-қарши ҳодиса сифатида талқин қиладилар. Ҳуқуқий давлат назариётчилари гегелчилар анъаналарига асосланган ҳолда давлатни «фуқаролик жамияти»ни барпо этиш учун шарт-шароит яратиши зарур эканлигини таъкидлайдилар.

Ҳозирги даврда «сиёсий жамият» ва «фуқаролик жамияти» тушунчалари олимлар ва сиёсий арбоблар томонидан бир-бирига қарама-қарши қўйилишига зўр берилаётган бўлса-да, улар этимологик жиҳатдан синоним бўлган тушунчалар ҳақида фикр юритаётгандек кўрилади. Шунингдек, XIX асрда «фуқаролик жамияти» билан «давлат»ни ажралиши энг асосий муаммолардан бири бўлса, XX асрга келиб жамиятни ўзини учга бўлинишини асослашга доир кенг кўламли илмий-тадқиқотлар олиб борилди.

АҚШдаги таниқли жамиятшунос олим Эндрю Арато жамиятни уч соҳага, ёки учта тизимчаларга — фуқаролик жамияти, сиёсий жамият ва иқтисодий жамиятларга бўлади. Албатта, бу фуқаролик жамияти классик концепцияси асосчилари бўлган Гегел ва бошқа олимларнинг «давлат ва жамиятнинг анъанавий дуализми» (иккига бўлиниши)га нисбатан зид қарашлар шаклида

кўринса ҳам, аслида уни жамият ва давлатнинг такомиллашуви ва ривожланиши натижаси ўлароқ пайдо бўлган назарий натижалар сифатида ҳам қабул қилиш мумкин. Э.Арато фуқаролик жамиятини ҳам ҳаракат, ҳам институтлар мажмуи, ҳам ижтимоий бирлик сифатида талқин этади. «Институтлашган фуқаролик жамияти» таркибига у турли уюшмалар, нопартиявий характерга эга бўлган бирлашмалар, бошқача айтганда, ҳозирги даврда «манфаатлар гуруҳлари» деб аталувчи бирликларни киритади. Унинг шарҳлашига кўра, фуқаролик жамиятига фуқаролар фаоллигининг жамоавий шакллари бўлган ихтиёрий бирлашмалар ва турли ташаббускор гуруҳлар тааллуқлидир⁹⁶. Э.Арато жамиятни турли соҳаларга бўлинишини асослаб, қуйидаги фикрларни билдиради: «Биз Альфред Штепан (Stepan) таклифидан келиб чиқиб, ўтиш даврларида юз берган, умуман, демократик жамиятларда мавжуд бўлган жамият ҳаётининг икки даражасини ўрганиш учун фуқаролик ва сиёсий жамиятларни ўзаро фарқланишини (Токвилда ҳам учрайдиган) қабул қилдик. Ўтиш жараёнларига доир адабиётларнинг кўпчилигидан фарқ қилиб, бизнингча, ҳозирги даврда тартиблар ўзгариши жараёнларида фуқаролик жамиятидан сиёсийлашиш томонга қараб юриш сўзсиз равишда фуқаролик соҳаларини тўла фаолсизликка ва атомлашиб қолишига олиб келади. Биз ишонамизки, демократияни барқарорлаштириш, шунингдек, унинг келажак истиқболлари жамиятдаги фуқаролик ва сиёсий жиҳатларни ўзаро алоқадорлигига ҳамда уларнинг ўзаро уйғун тарзда ривожланишига боғлиқдир. Худди шу тариқа, мулкчилик шаклларига мансуб бўлган соф иқтисодий уюшмалар асосида ажралиб турадиган иқти-

⁹⁶ Қаранг: Перегудов С.П. Гражданское общество: «трехчленная» или «одночленная» модель? – Политические исследования, 1995, №3, с. 58-59.

содий жамиятни, шунингдек, сайлов ҳуқуқлари ва сиёсий партиялар асосида ажралиб турадиган сиёсий жамиятни, коммуникация соҳасида ҳуқуқлар, фуқаролик уюшмалари ва ҳаракатлар асосида ажралиб турадиган фуқаролик жамиятини бир-биридан фарқлаш зарур. Бу фарқлаш натижасида, беш қисмдан иборат бўлган қурилма пайдо бўлади, ва биз уни давлат ва жамият дуализми билан алмаштирдик»⁹⁷.

Лекин шунга қарамай, қадимги даврдаги «табиий» бирлик асосидаги жамият билан ҳозирги замонда «кашф этилган» фуқаролик жамияти ва унинг институтлари бир-биридан кескин фарқ қилади. Ҳозирги даврдаги фуқаролик жамиятининг такомиллашган унсурлари, ривожланиш ҳосиласи ўлароқ шаклланган институтлари ва улар билан боғлиқ ижтимоий-сиёсий шарт-шароитларнинг барчаси чуқур англаб етилган ва қатъий сиёсий мулоҳазалар асосида барпо этилган. Агар либерал моделдаги фуқаролик жамиятининг бош актори⁹⁸ — ҳуқуқлар билан таъминланган истеъмолчи бўлса, унинг коммуни-тар моделига биноан, кимда-ким ўзини гуруҳий бирлик билан бир хилдаги қонун ва анъаналарга мансуб равишда келиб чиқишга алоқадор, деб ҳис этганлиги учун ҳам у — қандайдир клан (гуруҳ) аъзосидир. Бу ҳолатдаги фуқаролик ўз маданиятини «бошқага» ва «бегонага» қарши қўйиш воситасида ифодалайди ва ўзининг «бетақдорлигини» намоён қилишга интилади. Агар либерализм фуқаролик бирлашмаларини иқтисодий корпорацияларнинг ўзгарувчан ҳаракати мажмун, деб қараса, коммунитаристлар уларни табиий ижтимоий бирликлар фаолиятлари уйғунлиги, деб билади. Бу, Италиядаги фашизм даврида Джованни Джентиле (1875-1944 й.)

⁹⁷ Арато А. Концепция гражданского общества: восхождение, упадок и воссоздание — и направление для дальнейших исследований. Политические исследования, 1995, №3, с.50-51.

⁹⁸ Актер — жамият субъекти (ингл. «актер» сўздан олинган).

ва бошқалар томонидан ишлаб чиқилган «органик корпоративизм» тезисини эслатади.

Йирик сиёсатшунос олим Бенжамин Барбер ҳам ижтимоий кенгликларни уч қисмга — ижтимоий, хусусий ва фуқаролик қисмларига бўлади. Унга биноан, «фуқаролик қисми ўзига бир вақтнинг ўзида ихтиёрий, эгалитар ва аъзолик (яъни, иерархия) асосида қурилган ижтимоий бирликларни қамраб олади. Бу учинчи сектор ижтимоий сектордан ўзига эгалитаризм (тенглаштириш) ва ўзаро айнанлик тамойилларини, хусусий сектордан эса — ихтиёрийлик ва шахс суверенитети тамойилларини танлаб олади.

Учинчи сектор уларнинг ҳаммасини бир вақтнинг ўзида намоён этган ҳолда фаолият юритади. Худди ана шу ҳолат мен жиддий демократик истиқболлар, деб атаган тамойилларни ўзида ифодалайди»⁹⁹. Хулоса қилиб айтганда, «фуқаролик жамияти» тушунчаси, авваламбор, ўз аъзоларининг турли-туман манфаатлари ва ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадларидаги ўзини-ўзи ташкиллаштиришни англатади.

Немис олими Ванфред Деттлинг фикрича, фуқаролик жамияти ғояси бозор ва давлатга қўшимча бўлган тушунчадан бошқа нарса эмас. Фуқаролик жамияти ва фуқаровийлик концепцияси бозор ва давлатга мансуб назарий қарашларга нисбатан катта манбага эга бўлиб, унга оид асосий назариялар бозор ва давлат ривожига ғояларидан илгари пайдо бўлган. Фуқаролик жамияти ғояси янги радикал сиёсий концепциянинг ифодаланиши сифатида мутлақо давлат ва бозор томонидан ўрнатилган кенгликларни инкор этмаса-да, у бу кенгликлар доирасидан ташқарига чиқади.

⁹⁹ Barber B. R. *Civil Society: Getting Beyond the Rhetoric. A Framework for Political Understanding // Civic Engagement in the Atlantic Community*. Bertelsmann Foundation Publishes Gutersloh, 1999. P. 5-6.

Ижтимоий сиёсатнинг муҳим вазифаси давлат ва бозор манфаатлари иштирок этмайдиган, кишилар ўзларининг мавжудлигини фуқаролар тимсолида англаб етadиган, ўзлари ва бошқалар учун фойдали ишлар билан машғул бўладиган маҳаллий даражаларда улар учун кенгликлар яратишдан иборатдир. Шу билан бирга, фуқароларнинг маълум қисми тадбиркорлик ижтимоий мақомига эришишлари мумкин. Сиёсатчиларнинг устувор вазифалари ана шу кенгликларни яратиш, ривожлантириш ва мустаҳкамлашдан иборат бўлиши лозим. Бошқача айтганда, ҳукумат ижтимоий мажбуриятларни тезлик билан амалга ошириш воситасига айланади. Агар фуқаролик жамияти ғояси кўпроқ маънавий характер касб этса, у жамиятни ўзгартиришларга мойил бўлган концепциялардан бирига айланади. Бу ғоя асосан фаровонлик давлатини ўзгаришлар қилишга ундайди. Унинг куйидаги муҳим учта жиҳати мавжуд:

- расмий ҳукумат ўзининг муҳимлигини йўқотмайди;
- у ҳар қачонгидан ҳам янада муҳимроқ бўлиши мумкин;

- лекин, у ўзининг жамиятдаги ролини қайтадан белгилаб олиши тақозо этилади.

Сиёсатчилар фуқароларнинг ижтимоий фаолликларини инкор қилмасликлари, аксинча, уларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлашлари ва рағбатлантиришлари лозим;

- ижтимоий соҳада мусобақадорлик унсурлари ҳам заруриятдир. (Масалан, жамиятнинг ижтимоий самардорлигини ошириш ва ижтимоий хизмат кўрсатиш кабилар учун.) Бу маънода ижтимоий алмашувлар анча самарали равишда амалга ошиши мумкин;

- саноат ва корпоратив ҳаёт ижтимоийлашуви даркор.

Фуқаролик жамияти ҳаёт, жамият ва меҳнат тизилмаларини қайтадан ўзгартиришни тезлаштиришга мой-

иллиги билан ажралиб туради. Замонавий меҳнат маданиятини иқтисодий жиҳатлар билан бойитиш, шунингдек, меҳнат соҳасидаги муваффақиятлар умуман бутун жамият ҳаётидаги муваффақиятларга олиб келади. Лекин, фуқаролик жамияти концепцияси оилада ҳам, шунингдек, бошқа ташкилотларда ҳам улар томонидан бажарилган ролларнинг сифатига мувофиқ ҳолда улар ўртасидаги ўзаро тенгликни таъминлай оладиган мувоzanат бўлишини талаб этади. Бу каби жамиятда эркаклар ва аёллар муваффақиятларга эришишлари учун тенг имкониятларга эга бўладилар¹⁰⁰.

Лекин, ҳозирги даврда ҳам турли олимлар ўртасида фуқаролик жамиятини шарқда ёки ғарбда, шимолда ёки жанубда, шунингдек, уни турли мамлакатларда ҳар хил шарт-шароитларда шаклланишига доир баҳслар давом этмоқда. Шу билан бирга, фуқаролик жамиятининг ривожланишида демократик қадриятлар муҳим ўрин тутадими ёки либерал мафкура самаралироқми қабилдаги саволларга берилаётган жавобларнинг ҳам бир-биридан фарқланиши кузатилмоқда. Кейинги ўн йилликда икки хил талқинлар авж олди: замонавий фуқаролик жамияти ва дискурсив (воқеликни ўзаро боғлиқликда ва кетма-кетликда идрок этишга асосланган) этика нуқтаи назаридан баҳолашлар. Улардан биринчиси классик либерализм мавзуси билан боғлиқ бўлиб, улар — «фуқаролик жамияти» тушунчаси ҳозирги даврда шахсий ҳаёт дахлсизлиги ҳуқуқи, ижтимоий ҳаёт эркинлиги (сўз ва уюшмалар эркинлиги), қонун олдида тенглик, мулкка бўлган ҳуқуқларни эслашга мажбур этади. Иккинчиси эса, баҳс талаб меъёрларни очиқ муҳокама қилишда барчанинг тенг иштирок этишига алоҳида урғу беради, шу-

¹⁰⁰ Қапант: Dettling W. The «Bürgergesellschaft»: Scope for Reforming the Welfare State? // Civic Engagement in the Atlantic Community. Bertelsmann Foundation Publishes Gütersloh, 1999. P.3-5.

нингдек, уларнинг ечимини демократия тамойилларига ҳавола қилади.

Ҳозирги давр сиёсий назарияларида либерализм ва демократия асосларини бир-бирларига қарама-қарши қўювчи (қайтадан пайдо бўлган) қарашлар ҳам мавжуд¹⁰¹. Классик либерализм асосчилари ҳимоячилари «агар демократияга хос бўлган кўпчиликнинг бошқаруви ва умумий иштирок этиш жараёнларида етарли даражадаги назоратни амалга ошириш ва ҳокимият фаолиятини чеклашлар етишмай қолса, у ҳолда мавжуд эркинликларга хавф туғилади, шунинг учун ҳам, бу — ёхуд сароб, ёки унданда ёмон бўлган ҳолатдир», деган фикрга мойиллик кучайди. Тўғридан тўғри, ёки радикал демократия тарафдорлари эса, ўз ўрнида, «либерал анъаналар кўпчиликнинг иштирокига асосланган демократик жамиятни барпо этиш йўлидаги бош тўғаноқ», деб биладилар. Машҳур сиёсатшунослардан Жин Коэн ва Эндрю Аратолар эса юқорида кўрсатилган ҳар иккала (либерал ва демократик) қарашларни бирлаштиришга ҳаракат қилиб, уларнинг тўғрилиги бу назарий қарашларни концептуал ва меъёрий жиҳатлардан ўзаро мустаҳкам алоқадорлигига боғлиқ, деган фикрга келдилар.

Фуқаролик жамияти демократиялаштиришнинг зарурий унсури эканлиги борасида ҳам кенг тадқиқотлар олиб борилди. Роберт Патнэм Италияда XX асрнинг 70-йилларида амалга оширилган демократик ислоҳотларнинг Италия шимолий минтақаларида муваффақият билан амалга ошганлиги, унинг жанубий ҳудудларида эса ислоҳотлар мағлубиятга учраганлиги хусусида тадқиқотлар олиб бориб, қуйидаги хулосага келган эди: «Демократиялаштиришнинг ҳал қилувчи омиллари «фуқаровийлик маданияти», ўзаро ишонч ва бирдамликнинг

¹⁰¹ Коэн Дж. Л., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория. Пер. с англ. — М.: Весь Мир, 2003, с.457-458.

мавжудлиги ёки йўқлиги билан боғлиқдир. Бу омиллар жамиятни мустаҳкамлайди. Қайси ерда тўлақонли ижтимоий ҳаёт бўлса, ўша ерда улар қўллаб-қувватланади. Шунингдек, демократик ислохотлар бой фуқаровийлик анъаналар сақланиб қолган ҳудудларда кўпроқ муваффақият қозонади»¹⁰².

Фуқаролик жамияти ғоясида капитализм ва демократиялаштириш жараёни ўртасидаги ўзига хос алоқадорликнинг мавжудлиги сезилади. Бу алоқадорлик миллий бойликни яратиш ва уни тақсимлашда ўз ифодасини топди. Бошқача айтганда, иқтисоднинг ривожланиши демократиянинг яшаши учун ижтимоий кенгликларни яратади.

Машҳур сиёсатшунос Роберт Далнинг илмий тадқиқотларида жамиятни турли соҳаларга бўлиш учрамайди. Шунингдек, у кўпинча фуқаролик жамияти билан «етук плюралистик жамият», «плюралистик фуқаролик жамияти» тушунчаларини бир хил маънога эга эканлигини таъкидлаш билан бирга¹⁰³, фуқаролик жамиятини ривожлантириш истиқболларини демократик тамойилларни кенг қўллаш билан боғлашга интилади.

Р.Далнинг қуйидаги мулоҳазалари фуқаролик жамиятини такомиллаштириш ва унинг барқарорлигини таъминлаш учун муҳим аҳамият касб этади: «Ҳар қандай бошқарув органи, у мамлакат ҳукумати, унинг «жойлардаги» қуйи ташкилоти, ёки мустақил уюшма фаолиятларида бирон-бир нодемократик фаолият плюралистик фуқаролик жамиятида диққат-эътибордан четда қолмаслиги керак. Демократик қоидалар ҳар қандай ҳам-жамиятни бошқаришда қуйидаги қатор саволларга жавоб беришни талаб этади:

¹⁰² Мирский Н. Демократическая политика и культура демократии. // Демократия 1990-х. – Вена: Информ. агентства США, 1993, с.8-10.

¹⁰³ Даль Р. О демократии. Пер.с англ. — М.: АСПЕКТ ПРЕСС, 2000, с.116.

— уюшмалар раҳбариятлари қарорлар қабул қилишда мазкур қарорларга тегишли бўлган ҳар қандай шахснинг фаровонлиги ва манфаатларини ҳисобга оладиларми?

— уюшманинг бошқарувчи аъзолари тўла ва узил-кесил ҳокимият юритишларига ишониш учун улар мазкур уюшманинг бошқа аъзоларини бошқаришга қанчалик даражада тайёргарлик кўрганлар? Агар бундай тайёргарлик етишмаса, унда биз унинг ҳамма аъзоларини сиёсий тенгликка эга, деб айта оламизми?

— агар унинг барча аъзолари сиёсий тенгликка эга бўлсалар, унда бу уюшма бошқарув тизими демократия мезонларига жавоб бера оладими? Агар жавоб бера олса, унда мазкур уюшма ўз аъзоларига бошқарувда иштирок этишлари, тенг сайлов ҳуқуқига, билимлар ахборотига эга бўлишлари ва раҳбарият фаолияти устидан назоратни амалга оширишлари учун қай даражада имкониятлар яратиб бера олади?»¹⁰⁴.

Шунингдек, Р. Далнинг фикрича, жамиятда демократия қарор топишининг ҳал қилувчи омили алоҳида олинган иқтисодий ривожланиш даражаси эмас, балки замонавий ижтимоий-иқтисодий даража ҳисобланади.

Сиёсатшунос олим Роберт Патмэн тадқиқотларига биноан «узоқ эволюцион жараён ва ислохотлар қандайдир оддий иқтисодий детерминизм шароитида амалга ошмайди». Фуқаролик жамиятлари илк бошланишида ҳам, кейинги даврларда ҳам фаровон бўлмаганлар. Лекин, бу жамиятларда фуқаровийлик доимо мустаҳкамланиб келди. Шу билан бирга, у «фуқаровийлик анъаналари ўз-ўзидан иқтисоднинг ривожланишини белгиловчи сабаблар эмаслиги»¹⁰⁵ни ҳам таъкидлайди.

¹⁰⁴ Дальр. О демократии. Пер. с англ. — М.: АСПЕКТ ПРЕСС, 2000, с. 116-117.

¹⁰⁵ Мирский Н. Демократическая политика и культура демократии. — Демократия 1990-х. -Вена, Информ. агентства США, 1993, с. 9-10.

Венгриялик олим Ференц Кондороши фикричā, фуқаролик жамияти — кўп қирралли тушунча. Унинг руҳий отаси Жон Локк учун фуқаролик жамияти шундай бир тамаддунки, у ҳукмдор билан халқ ўртасидаги ижтимоий шартномада ўзининг яшаш қобилиятини намоён этади. Шу билан бирга, Жон Локк фуқаролик жамияти билан сиёсий жамиятни синонимлар сифатида ишлатади. Унга кўра, фуқаролик жамияти дастлаб давлатдаги ташкиллашган бирликни ифодалаган. Лекин, Гегел биринчи бўлиб фуқаролик жамиятини давлатдан ажратиб, икки хил шаклларга бўлиб, бу анъанани бузди.

Таниқли файласуф З.Пельцинскининг ёзишича, ўз навбатида, Гегел концепциясидаги фуқаролик жамияти — бу замонавий инсон ўз эҳтиёжларини ўзи қондиришига қаратилган меъёрларгина эмас, балки у (инсон) ўз шахсий фаровонлигини бошқаларнинг фаровонлигига боғлиқ эканлигини англашга мажбур эканлиги учун ҳам жамоавий ҳамкорлик ва ҳамҳаракатни эътироф этадиган жамиятдир. Фуқаролик жамиятини бу тарзда тушуниш ўзига унинг шундай барқарор таркибий қисмларини қамраб олганки, улар конституциявий эркинлик, ихтиёрий уюшмаларга бирлашиш ва коммуникация мухторияти кабилардан иборатдир¹⁰⁶.

Венгриялик сиёсатшунос Э.Ханкиш эса фуқаролик жамиятининг синоними сифатида «иккинчи жамият» тушунчасини фанга олиб киришга уринмоқда. Унинг фикрича, «иккинчи жамият», бу «ҳокимият эркинликка муросасиз бўлмаган ва индивидуумлар эркинлигига доир нарсаларга аралашини истамайдиган шароитларда, шунингдек, бу каби аралашиншлар учун етарли даражада салоҳиятга эга бўлмаган ва тоталитар ҳокимият си-

¹⁰⁶ Қаранг: Кондороши Ф. Гражданское общество на защите прав человека. // Гражданское общество и право. — М.: Бюллетень №1(47) 2003, с.17.

фатида ўз иродасини амалга ошириш учун кучсизлик қилаётган вазиятлардаги «империя» сиёсий тизимидаги «гуноҳларга ботган» фуқаролар, индивидуумлар ва уларнинг гуруҳларини нима ҳақда ўйлашлари ва нима ишлар қилишларига доир мустақил инсоний фаолияти»-дан бошқа нарса эмас.

Э.Ханкишнинг «иккинчи жамият»и — иқтисодиётдаги мухтор фаолияти, ижтимоий фикр, маданият, турли йиғинлардаги, сиёсий фаол мулоқотлардаги ошкоралиги билан ажралиб турадиган, шунингдек, ҳокимиятдан мустақил бўлган тизилмадир¹⁰⁷. Лекин бу каби қарашнинг яна бошқа томони бор. Сиёсий фалсафада «фуқаролик жамияти» номи билан маълум бўлган жамиятни «иккинчи жамият» деб аталиши яна зарурият туғилганида қандайдир мазкур «иккинчи жамият»ни шаклланишга имкон яратадиган расмий «биринчи жамият»нинг ҳам бўлишини тақозо этади. Бу каби тасаввурлар коммунистик тузумнинг барҳам топиши ва тарқалиши давридаги кучларнинг ўзаро муносабатларини ўзида яққол ифода этиб, фуқаролик жамияти конституциявий эркинликлардан фойдаланадиган демократик тузум шароитлари учун тўғри келмайди.

Сиёсатшунос олим Р.М.Дженкинс фуқаролик жамияти деб, давлат ва индивидуум ўртасида воситачи бўлган ижтимоий тизилмалар мажмуасини тушунади. Дженкинс демократиянинг фуқаровийлик соҳасидаги ўрнини қуйидаги тўртта моддада ифодалайди:

1. Плурализм ва кўп шакллиликдан иборат фуқаровийлик соҳаси демократиянинг таркибий қисми ҳисобланади.

2. Фуқаровий соҳа индивидуумлар манфаатларини бир тизимга тўплайди, уни гуруҳий манфаатлар сифати-

¹⁰⁷ Қаранг: Ўша жойда. 18-19-б.

да турли муносабатларда ифодалайди ва у демократиянинг муҳим интеграцияловчи кучи сифатида хизмат қилади.

3. Фуқаровий соҳа ҳукуматни турли «оғишлардан» ушлаб туради ва уни назорат этади.

4. Фуқаровий соҳа индивидуумларни ижтимоий институтларда иштирок этишига имкониятлар яратади.

Р.М.Дженкинс манфаатлар вакиллигидаги фуқаровий соҳанинг алоҳида ўрнини ажратиб кўрсатади. Жумладан, уни давлат органларига, яъни, «катта сиёсатга» таъсир этишини таъкидлайди. У шунга ишонадики, «Европа интеграциясининг янги минг йиллик руҳиятига нисбатан мутаносибликка эришиш кафолати давлат билан фуқаролар ўртасида ўзаро боғловчилик фаолиятини амалга оширадиган ҳаётий ва самарадор ташкилотлар ҳамда институтлар ташкил қила олиш билан узвий боғлиқдир. Бошқача айтганда, биз сиёсий маданиятнинг боғловчилик жиҳатларини шакллантира оламизми ёки йўқми?».

Р.М.Дженкинс фикрича, фуқаролик ташкилотлари:

— ижтимоий ва техникавий ривожланиш, ҳаёт шарт-шароитларини ўзгариши натижасида пайдо бўладиган янги ижтимоий эҳтиёжларни ифодалаш ва қондириш воситаси бўлиб хизмат қилади;

— ижтимоий ҳаётнинг ҳамма жабҳаларида инсонларнинг фуқаровийлик менталитетини (руҳиятини) рағбатлантиради;

— ваколатли давлат органлари масъуллиги ва диққат-эътиборини жалб этиш ва ошкораликдан фойдаланиш воситасида инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилади;

— плюрализм ва ижтимоий турли-туманликни, жумладан, маданий, этник, диний, тил ва бошқа ўзини-ўзи намоён қилишга доир қарашларни ҳимоя қилади ва мустаҳкамлайди;

— марказий ва маҳаллий давлат ҳокимиятига муқобил бўлган мустақил ва тез мослашувчан хизмат кўрсатишни жамиятга тақлиф этади;

— ҳамжамятнинг ҳукумат ва бозорни назорат қила олиши ва улар масъуллигини доимийлигини таъминлашга ёрдам бера оладиган механизмларни яратади;

— миллий, миллатлараро ва халқаро ташкилотлар легитимлигининг янги манбаи сифатида намоён бўлади¹⁰⁸.

Немис сиёсатшуноси К.Хол ҳам ҳозирги даврдаги фуқаролик жамиятини ривожланишига оид катта тадқиқотлар олиб бормоқда. Унинг ёзишича, «ҳозирги давр ва истиқболдаги ривожланишни фақат фуқаролар ёрдамидагина таъминлаш мумкин. Фуқаролик жамияти, аниқроғи, Европа минтақавий фуқаролик жамиятлари тўғрисидаги энг асосий хулоса ана шундан иборатдир. Ҳозирги давр характери қуйидагилардан иборат: глобаллашув (ёки транснационализация), индустриал меҳнатдан меҳнат фаолиятининг янги шаклларига ўтиш, ахборот жамиятини шакллантириш. Келажак жамияти фақат миллий белгилар бўйича ифодаланмайди. Янги «глобал» даврда кишиларнинг ижтимоий, илмий ва иқтисодий алоқалари миллий чегаралар ташқарисида рўй бера бошлайди. Келажак транснационаллик характериға эгадир. Баъзи бир тадқиқотчилар фикрича, глобаллашув «глокализация»га, яъни, минтақавий, муниципал ва локал сиёсатни кучайишига олиб келади.

XX асрнинг 80-йилларидан бошлаб сиёсатнинг минтақавий ва локал аҳамияти ошиб бормоқда; минтақалар, шаҳарлар ва жойларда сиёсий фаоллик кузатилмоқда ва бу ҳолат умуммиллий сиёсатнинг бир қанча пасайишига олиб келди. Яқин ўн йилликларда Европада урбанизация жараёнлари кенг миқёсда ривожланиш ту-

¹⁰⁸ Қаранг: Дженкинс Р.М. Гражданское общество и политика. // Гражданское общество и право. — М.: Бюллетень №1 (47) 2003, с.3-7.

сини олади. Шаҳарлар йилдан-йилга мустақил минтақага ва «локал иқтисодий кенгликлар»га айланади; уларда ҳўжалик ва маданий ҳаёт тўпланиши жараёnlари жадал давом этмоқда; шунингдек, улар ижтимоий ихтилофлар маконларига ҳам айланмоқдалар. Шаҳар-минтақалар қўйидаги икки ҳолат қаршисида турибди: бир томондан, давлат бошқаруви ўсиб бораётган минтақавий вазифаларни атрофлича қамраб ололмаётган бўлса, бошқа томондан, минтақавий ва локал сиёсатчилар бу вазифаларни мустақил равишда ҳал қилишга интиломоқдалар. Федерализм ва демократия тамойилларига ўзгаришлар киритиш йўлига асосланган янги субсидиар тартиботлар шаклланмоқда»¹⁰⁹.

АҚШдаги Форд жамғармасининг давлат ва фуқаролик жамиятини ўрганиш маркази директори, сиёсатшунос М.Эдвардс ва Сассекс университети олими Дж. Гавента фикрича фуқаролик жамияти ўта зиддиятли характерга эгадир. Ҳозирга қадар унинг моҳиятини умумий тарзда ифодалаш шаклланмаган. Улар «фуқаролик жамияти» тушунчасини кенг жиҳатларга эгалигига ўз эътиборларини қаратиб, бу «жамият кенгликларида кишилар ўзларининг фойда олиш ёки сиёсий ҳокимият билан боғлиқ бўлмаган умумий манфаатларини ҳимоя қилиш учун бирлашадилар». Фуқаролик жамиятининг ташкилотлари — булар мазкур жамият кенгликларида қаракат қилувчи барча гуруҳлардир: уюшмалар, сиёсий партиялар, ҳамжамиятлар, ноҳукумат ташкилотлари. Фуқаролик жамиятининг ташкилотлари баъзан муаммоларга доир, шунингдек, ўзаро турли-туман ихтилофларга киришиш асосида фаолият юритадилар.

Сўнгги йилларда, айниқса, 1999 йилда катта акс садо берган «глобал фуқаролик жамияти» тушунчаси Сиэт-

¹⁰⁹ Гол К. Гражданское общество — политическая перспектива. // Гражданское общество и право. — М.: Бюллетень №1(47) 2003, с.39-49.

тидаги антиглобал намойишлардан кейин кенг муомага кирди. Лекин бу муаллифларнинг фикрича, агар кимда-ким бу тушунчани ишлатаётган бўлсалар, авваламбор, улар «халқаро ижтимоий ҳаракатлар» ва «транснационал фуқаролик жамияти»ни, яъни, турли мамлакатларда фаолият юритаётган ва одатда ноҳукумат ташкилотлар бошчилик қилаётган (ҳар доим ҳам эмас) уюшмалар шахобчаларини кенгайтишини назарда тутадилар¹¹⁰.

Шунингдек, Германия Бундестаги «Келажак фуқаролик жамияти» комиссияси аъзоси, сиёсатшунос олими Г. Якоб «жамият фаровонлиги учун ихтиёрий меҳнат қилишни фуқаролик жамиятининг таркибий қисмларидан бири», деб қарайди. У «фуқаролик жамияти» деганда, демократик жамият доирасида қафолатланган, шунингдек, ўз ҳуқуқлари асосида ўзларининг ташкилотларини тузаётган фуқаролар ҳамжамиятини тушунади. «Фуқаролар ўзларининг жамоатчилик ишларида иштирок этиш имкониятларини амалга оширишига қаратилган ихтиёрий бирлашмалар фаол фуқаролик жамиятини мужассамлаштиради. Илмий ва сиёсий доиралар турли фуқаролик жамияти концепцияларини муҳокама қилдилар. Уларни берилган ҳуқуқлар ва қўйилган бурчлардан келиб чиққан ҳолда алоҳида фуқаролар сиёсий ҳамжамият аъзоси сифатида қараладиган фуқаролик мақомини умумий ифодалаш бирлаштириб туради.

Фаол фуқаролик жамияти фуқароларнинг ўз зиммаларига ижтимоий масъуллиқни олишлари, жамият фаровонлиги учун ихтиёрий фаолият юритишлари билан характерланади. Фуқаролар ўз зиммаларига масъуллиқни олишлари билан ҳамжамият ишларида иштирок этиш ва сиёсий қарорлар қабул қилиш ҳуқуқини қўлга кири

¹¹⁰ Эдвардс М., Гавента Дж. Глобальная гражданская инициатива. // http://zluka.isr.lviv.ua/Files/SCI_66/HTM.12-13-6.

тадилар. Бу фуқаролар фаоллиги учун зарур бўлган шарт-шароитлар доирасини яратадиган ва фуқаролар манфаатларини ҳимоя қиладиган ижтимоий институтлар ва ташкилотларнинг мавжудлигини таъминлайди»¹¹¹.

Юқоридаги таҳлилларда кўриб ўтганимиздек, ривожланган мамлакатлар жамиятларининг учга бўлиниши замонавий демократик мамлакатлар учун хосдир. Бу мамлакатлар жамиятида иқтисодий кенгликларда шахсий секторнинг беқиёс даражада юксалиши, уларни йирик транснационал корпорациялар билан ҳар томонлама алоқаларини кенгайтириши натижасида иқтисодий жамият мустақил равишда шаклланиши мумкин. Ушбу мамлакатларда иқтисодий ва фуқаролик жамиятларининг ривожланиши сиёсий жамиятни ҳам алоҳида фаолият кўрсатиши учун имкониятлар ва шарт-шароитлар яратади.

Ҳозирги даврда кўпчилик сиёсатшунос ва социологлар «фуқаролик жамияти» деганда, давлат ва иқтисоддан фарқ қиладиган ва қуйидаги ўзини ташкил этувчилардан таркиб топган социетал соҳанинг меъёрий моделини тушунадилар: (1) *плюрализм*: оила, норасмий гуруҳлар ва ихтиёрий уюшмалар, ҳаёт шакллари турли-туманлигини таъминлаб турувчи институтларнинг плюрализмга берилганлиги ва мухторлиги; (2) *ижтимоий ҳаёт эркинлиги*: маданият ва коммуникациялар институтлари; (3) *шахсий ҳаёт дахлсизлиги*: шахсан ўзини-ўзи ривожлантириш ва ахлоқий танлаш соҳалари; ва (4) *қонунийлик*: плюрализмни чегаралаб олиш учун умумий қонун чиқаришдан, шахсий ва ижтимоий ҳаёт соҳаларида иложи борича давлатдан, ҳаётини интилишларда эса иқтисодга нисбатан дахлсизлик. Ана шу тизимларнинг барчаси биргаликда замонавий фуқаролик жа-

¹¹¹ Якоб Г. Добровольный труд в гражданском обществе. // http://zluka.isr.lviv.ua/Files/SCI_66/HTM.38-39-6.

миятининг институционал мавжудлигини таъминлайди»¹¹².

Машҳур сиёсатшунос олим Флипп Шмиттернинг фикрича, «фуқаролик жамияти» қуйидаги «ўзини-ўзи ташкиллаштирувчи қуйидаги медиатор (воситачилик қилувчи) гуруҳлар»дан иборатдир:

— давлат ҳокимияти органларидан нисбатан мустақил, шунингдек, ишлаб чиқариш ва қайта ишлаб чиқариш нодавлат бирликлари, яъни, фирма, оила қабилар;

— ўз манфаатлари ва интилишларини ҳимоялаш, уларга эришиш мақсадларида жамоавий акцияларни режалаштириш ва амалга ошириш қобилиятига эга бўлган;

— шу билан бирга, давлат тузилмалари, хусусий (қайта) ишлаб чиқариш соҳаси ўрнини босмайдиган ёки ўзига умуман сиёсатни бошқариш функциясини олмаган;

— шаклланиб бўлган «фуқаролик» ёки ҳуқуқий меъёрлар доирасида фаолият юритишга рози бўлган»¹¹³.

Шу билан бирга, Ф.Шмиттер фуқаролик жамиятини алоҳида олинган шахс билан боғлайди ва фуқаролик институтларини шахс манфаатлари ифодачиси ва ҳимоячиси эканлигини таъкидлайди. Бинобарин, у замонавий фуқаролик жамиятининг гарб тажрибаси асосида шаклланган қуйидаги муҳим сифатларини алоҳида ажратиб кўрсатган эди:

— шахс, аҳолининг алоҳида гуруҳларини давлатдан мустақиллиги;

— ташкилий яхлитлик, бир бутунлик;

— давлат томонидан ҳимоя қилинадиган ҳуқуқларга асосланган «корпоративлик»;

— либераллашиш билан боғлиқ жараён ёки ҳолиса;

¹¹² Козн Дж. Л., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория. Пер. с англ. — М.: Весь Мир. 2003, с.458.

¹¹³ Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии. // Политические исследования. 1996, № 5, с.16.

— автократиянинг деспотик куч сифатида (демократик натижалар асосида) заифлашуви¹¹⁴.

Юқоридаги таҳлиллардан хулоса чиқарилса, фуқаролик жамияти жамиятнинг энг юқори шакли ҳисобланиб, у ўз ичига турли «уюшмалар»нинг таркибий қисмларини (оила, корпорация кабилар) қамраб олади. Улар ўз моҳиятига кўра жамиятдаги адолатлилик тамойилига асосланган ҳамжамият бўлишини йфода этади. Бу жамиятда ҳар бир киши ўзи учун олий фаровонлик топиши мумкин.

Фуқаролик жамияти ғояси олий мақсад сифатида бир неча асрлардан бери яшаб келмоқда. Фуқаролик жамияти шундай жамиятки, унда аҳолининг бирон-бир гуруҳи бошқа бир гуруҳни ўзига бўйсундира олмайди, шунингдек, эркаklar билан аёлларни бир-бири билан боғлаб турувчи кўплаб ижтимоий, фуқаровий, диний, иқтисодий, маданий алоқа ва муносабатлар янада ривожланади. Бу ғоя XX асрнинг 80-йилларида авж олган демократиялаштириш жараёнлари натижасида алоҳида мазмун касб эта бошлади ва у тоталитар давлатларга қарама-қарши бўлган ижтимоий андоза сифатида талқин қилина бошланди.

Фуқаролик жамияти шахс учун кенг имкониятлар яратиб, унда ҳар бир шахс бошқалар билан бирлашиши ёки бошқалар билан ҳамкорликда фаолият кўрсата олиши мумкин. Фуқаролик жамияти шу тарзда инсон улғуворлигини юксакликка кўтаради, унинг сиёсий, иқтисодий-ижтимоий соҳалардаги эркин фаолиятини таъминлайди.

Умуман, ҳозирги замон илғор демократик мамлакатлар сиёсатшунос олимларининг фуқаролик жамияти

¹¹⁴ Қаралг: Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти: сиёсий партиялар, мафкуралар, маданиятлар. — Т.: Шарқ, 1998. 11-б.

тўғрисидаги назарий қарашлари бир тизимга келтирилса, у ҳолда фуқаролик жамияти бу:

— аввало, жамият ҳаёти фаолиятининг иқтисодий, ижтимоий ва маънавий соҳаларида ихтиёрий равишда шаклланган, бошланғич нодавлат тизимларини ўз ичига қамраб олган инсоний бирликдир;

— иккинчидан, жамиятдаги иқтисодий, ижтимоий, оилавий, миллий, маънавий, ахлоқий, диний, ишлаб чиқариш, шахсий ва нодавлат муносабатлар мажмуасидир;

— учинчидан, эркин индивидлар, ихтиёрий равишда шаклланган ташкилотлар ва фуқароларнинг турли органлар тазйиқлари, аралашлишлари ёки бир қолипга солишларидан қонунлар воситасида ҳимояланган жамияти бўлиб, унда улар ўзлигини намоён қила олишлари учун доимий имкониятларга эга бўладилар¹¹⁵.

Шу билан бир қаторда, ривожланган мамлакатларнинг XX аср иккинчи ярмидаги тажрибалари умумлаштирилганида, ҳозирги замонавий фуқаролик жамиятининг асосий белгиларига доир тасаввурлар намоён бўлади. Улар асосан қуйидагилардан иборатдир:

Иқтисодий соҳада: нодавлат ташкилотлар; кооператив-ширкатлар; ижара жамоалари; акциядорлик жамиятлари; уюшмалар; корпорацияларнинг мавжудлиги.

Ижтимоий соҳада: оила; партиялар, жамоат ташкилотлари ва ҳаракатлар; иш ва яшаш жойларидаги ўз-ўзини бошқариш органлари; нодавлат оммавий ахборот воситалари; жамоатчилик фикрини аниқлаш, шакллантириш ва ифода этишнинг маданийлашган тартиботлари; ижтимоий ихтилофларни куч ишлатмасдан, тазйиқсиз, қонунлар доирасида ҳал қилиш амалиётининг мавжудлигидир.

¹¹⁵ Қаранг: Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти: сиёсий партиялар, мафкуралар, маданиятлар. — Т.: Шарқ, 1998, 11-12-б.

Маънавий соҳада: суз, виждон ва фикрлар эркинлиги; ўз фикрини очик билдира олишнинг реал имкониятлари; ижодий, илмий ва бошқа уюшмалар мустақиллигининг ҳам қонуний, ҳам амалий жиҳатдан таъминланганлиги.

Шунингдек, фуқаролик жамиятининг барқарорлигини таъминловчи шарт-шароитлар ҳам борки, уларсиз жамиятнинг институтлари ривожланмайди. Булар жумласига жамиятдаги ижтимоий қатламларнинг турлича манфаатларини ифода этувчи ривожланган ижтимоий тизилмаларнинг мавжуд бўлиши зарурлиги киради. Қолаверса, жамият аъзоларининг тўла мустақиллик билан фаолият кўрсата олиш қобилияти, уларнинг энг ривожланган даражадаги ижтимоий, интеллектуал, руҳий жиҳатлардан юксалиши содир бўлиши ҳам тақозо қилинади¹¹⁶.

Сўнгги шарт-шароит эса ҳар бир фуқаронинг ўз шахсий мулкига эга бўлиши, бу мулкни ўзи истаган тарзда тасарруф қила олиши учун унинг бу мулкка нисбатан шахсий ёки жамоавий ҳуқуқи таъминлаган бўлишини англатади.

Фуқаролик жамиятининг белгилари, мезонлари ва институтларини тасаввур қила олган ҳар бир кишига кўриниб турибдики, бундай демократик жамиятнинг асосини фуқаролик жамиятининг институтлари — сиёсий партиялар, ўзини-ўзи бошқариш, нодавлат, жамоат ташкилотларининг ўзаро муносабатлари мажмуаси ташкил этади.

Фуқаролик жамиятида давлат ва ҳукуматнинг алоҳида ўз функциялари, фуқаролик жамияти институтларининг эса алоҳида функциялари бўладики, улар бири-бирини тўлдириб, юксак ривожланган демократик жамиятнинг яшовчанлигини таъминлайди. Давлатнинг ҳам,

¹¹⁶ Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти. – Ёшлик, 1996, №6, 3-4-б.

нодавлат ташкилотларнинг ҳам ўз ҳаракат доираси ёхуд белгилаган фаолиятлари у ёки бу томонга олғинча ўзгариши натижасида ижтимоий-сиёсий мувозанатлар бузилиб, демократик меъёрдан чекиниши, четга чиқиб кетиш ҳоллари содир бўлиши мумкинлигини асримизнинг сўнгги даврдаги тараққийёт амалиёти кўрсатди.

Фуқаролик жамияти инсонлардаги ўз-ўзини англаш, уларнинг объектив равишдаги масъулият ҳиссини сезиш қобилиятининг юксалишига ҳамоҳанг равишда шаклланиб боради. Бу каби жамиятда шаклланган фуқаролар сиёсий ва ҳуқуқий маданиятлари даражасининг юқорилиги билан ажралиб туради.

Маълумки, фуқаролик жамиятининг ўзига хос хусусиятларидан бири, унинг институтлари тизимидаги барча — давлат ва нодавлат жамоат ташкилотларига аъзоликнинг ихтиёрий шаклда бўлишидир. Бу ҳолда, биринчидан, шу жамиятдаги демократиянинг юқори даражаси намоён қилса, иккинчидан, жамият аъзоларининг ижтимоий онги ва фаолликлари юксаклигини билдиради. Қолаверса, ҳар бир фуқаро ўзи кирмоқчи бўлган ташкилот фаолиятида ўзининг манфаатлари ва эҳтиёжларига мос мақсадларга эришишига ишонч ҳосил қилганидан сўнггина шу ташкилотга ихтиёрий равишда аъзо бўла олади.

Фуқаролик жамияти шаклланган мамлакатларда нафақат инсон эркинлиги, давлатнинг жамият учун хизмат қилиш масъулиятининг юксаклиги, ўзини-ўзи бошқаришнинг авж олиши каби қадриятларга амал қилинади, бу жамиятларда инсон фаровонлигини ҳар томонлама таъминлаш соҳасида ҳам мислсиз натижаларга эришилмоқда. Жаҳондаги мамлакатлар ўртасида ялпи миллий маҳсулотнинг ўртача киши бошига тақсимланишида ҳам фуқаролик жамияти шаклланган мамлакатлар пешқадамлик қилишмоқда. Бунинг асосий сабаби шундаки, инсон сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий эркинлик-

лар бағрислагина ўзининг яратувчилик қобилиятини тўла
намоян қила олади.

Фуқаролик ҳақиқати инсоннинг ўзини-ўзи ҳаётда ифо-
да қила олиши учун нисбатан кенг шарт-шароитлар яра-
тиб бериши билан алоҳида ажралиб туриши ўз исботини
топганлиги ҳам бежиз эмас. Шу биле жаҳондаги барча
халқлар ва давлатларнинг фуқаролик ҳақиқатини қуриш-
га бўлган қизқинчилири тобора кучайиб бормоқда.

II-БОБ

ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ИНСТИТУТЛАРИ: НАЗАРИЙ ВА ФУНКЦИОНАЛ ЖИХАТЛАРИ

1.1.Сиёсий партиялар фуқаролик жамияти институту сифатида

Фуқаролик жамиятининг энг муҳим институтларидан бири — сиёсий партиялардир. Сиёсий партиялар фуқаролик жамиятини сиёсий тизим билан ўзаро алоқаларининг доимийлигини таъминлайди, давлат ҳокимиятининг жамиятга боғлиқлиги, ва уни жамият томонидан назорат қилиниши кўп ҳолларда сиёсий партиялар воситасида амалга оширилади. Албатта, сиёсий партияларнинг жамият институту сифатидаги ўрни, шунингдек, сиёсий тизим билан ҳам алоқадорликда эканлигига доир тасаввурларга эга бўлиш учун уларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишига сабаб бўлган зарурият ва шарт-шароитларни ўрганиш эҳтиёжлари туғилади.

Ҳозирги даврдаги сиёсий партияларнинг илк ўтмиш-дошлари янги даврга келиб шаклланди. XIX асрга келиб Ғарбий Европа ва Шимолий Америка мамлакатларидаги сиёсий партиялар сиёсий вакиллик институту хараκτηрини касб эта бошладилар. Партиялар пайдо бўлишининг муҳим сабабларидан бири — давлат ҳокимиятини шакллантиришда адолат тамойилларига амал қилиш, жамиятни демократлаштириш заруриятларига бўлган талабнинг ошиб борганлигидир

Фуқаролик жамиятини барпо этишнинг дастлабки даврида турли ижтимоий қатламлар ва гуруҳларнинг интеграциялашув жараёнлари, унга ижобий таъсир кўрсатган мулкдорлар қатламини шаклланиб бориши билан гуруҳий сиёсий манфаатларни сиёсий кенгликларда ифодалаш зарурияти туғилди. Ана шу сиёсий манфаатлар замонавий сиёсий партиялар, сиёсий клуб ва уюшмалар каби ташкилотларнинг шаклланишини тақозо этди.

Янги даврдан бошлаб сиёсий партиялар турли ижтимоий гуруҳлар ва табақаларнинг сиёсий манфаатларини ифодалаб, аста-секин фуқаролик жамияти манфаатларини ифодаловчи мустақил институтларга айланиб борди. Айниқса, сайлов институтларининг сиёсий ҳокимият масъуллигини ошириш механизми сифатидаги ўрнининг ошиб бориши билан сиёсий партиялар ҳам тақомиллашиб бордилар.

Агар янги тарих даври тажрибалари янада чуқурроқ таҳлил этилса, идора этишнинг республика шакли қарор топиши билан сиёсий партияларнинг тезлик билан қарор топиш жараёнлари бошланганлигини кўрамиз. Конституцион идора этишнинг монархия шаклида эса бу жараён суст кечди. Даставвал ижтимоий қатламлар манфаатларини ҳимоя қилувчи, улар вакиллигини ифодалашга қобил бўлган ташкилотлар барпо бўлди ва улар сайловлар ва парламентларнинг тақомиллашуви натижасида сиёсий партияларга айланиб бордилар. Албатта, сиёсий партияларга дастлабки даврларда салбий муносабатлар билдирилган. Ҳаттоки, XVIII асрда яшаган машҳур Томас Гоббс ҳам сиёсий «партияларни давлатга нисбатан жиноий фикрловчи ташкилот», деб атаб, уларга қарши курашиш лозимлигини уқтирган бўлса, АҚШ «оталаридан ва асосчилари»нинг баъзилари партиялар халқ суверенитети тамойилини амалга оширишга қарама-қарши равишда бирон-бир гуруҳнинг давлат ҳокимиятини суистеъмол қилишига қаратилган қуроли ҳам бўлиши мум-

кин, деган қарашларни билдирганлар. Лекин, XIX аср охири — XX асрдаги давлат арбоблари ва таниқли машҳур олимлар сиёсий партияларни жамият ҳамда давлат бошқаруви учун муҳим бўлган демократик институт сифатида талқин эга бошладилар. Жамият ва давлат ҳокимиятининг турли жабҳалари ва даражаларида демократик қадриятларнинг қарор топиб бориши билан сиёсий партияларга бўлган зарурият ҳам кучайиб борди.

Ғарб сиёсатшунос олимларининг талқинича, «партиялар (лотинча, «*parts*» («*partire*»)) — «қисм» ёки «гурӯҳ»)»¹¹⁷, бу — расмий институтлашган, сайловларда давлат ҳокимиятини эгаллашга функционал ихтисослашган ташкилотдир. Машҳур олим Ж. Сартори партияларга доир қуйидаги аниқликни киритган эди: «Сайловларда иштирок этувчи ва унинг натижасида ўз номзодларини давлат корхоналарига ўткази олишга қобил бўлган ҳар қандай сиёсий гуруҳ партиядир»¹¹⁸.

XX асрнинг сўнгги даврига келиб Ж. Лапаламбара ва Ж. Андерсон «Бошқарув ва сиёсат энциклопедияси» номли асарида қуйидаги таърифни берганлар: «Партия расмий мақомга эга бўлиш ва расмий ташкилот бўлиш билан боғлиқ, марказни периферия билан боғловчи ва давлат органларига ўз номзодларини (эркин ёки нозарин) сайловлар воситасида ўтказишга қобил бўлган ҳар қандай гуруҳдир»¹¹⁹.

Ғарб сиёсатшунос олимлари сиёсий партияларни қуйидаги белги ва функциялари асосида таърифлайдилар: «Сиёсий партия — расмий ва ташкилий тизилмага эга,

¹¹⁷ Қаранг: Недель-Червинская М.А., Червинский П.П. Большой толковый словарь иностранных слов в трех томах. Т 2 -Ростов-на-Дону: Феникс, 1995, с.413.

¹¹⁸ Sartori G. Parties and Party Systems: A Framework for Analysis. Vol. 1. New York, 1976 P.64.

¹¹⁹ Lapalambara J., Anderson J. Political Parties // Encyclopedia of Government and Politics. Vol. 1. P.394

ҳокимият устидан расмий назоратни амалга ошириш учун курашнинг махсус функциясини амалга оширувчи, мафкуравий доктрина белгиси асосида бирлашган, умуммиллий манфаатларни ифодалашга даъвогарлик қилувчи, ҳуқуқий мақомга эга бўлган ва сайлов жараёнларига қўшилган нодавлат институт тури ва гуруҳий бирлашмадир»¹²⁰.

Ҳозирги даврда ғарб сиёсатшунос олимлари ўртасида сиёсий партияларнинг сиёсий институтга тегишлими ёки фуқаролик жамияти институтими, каби саволларга жавоб излашлар кўплаб баҳс ва мунозараларга сабаб бўлмоқда. Аксарият ривожланган мамлакатлар конституцияларида сиёсий партиялар жамият институти, яъни халқ сиёсий манфаатлари ифодачиси сифатида талқин этилади. Масалан, Испания қироллиги Конституциясининг 6-моддаси сиёсий партияларни қуйидагича таърифлайди: «Сиёсий партиялар сиёсий плюрализм қоидаларига мувофиқ равишда халқ иродасини шакллантириш ва ифодалашга кўмаклашади, сиёсий иштирокнинг асосий воситаси ҳисобланади. Уларни ташкил этиш ва фаолият юритиши Конституция ва қонунларни ҳурмат қилган ҳолда эркинлик билан амалга оширилади. Уларнинг ички тузилмаси ва фаолияти демократик тарзда бўлиши лозим»¹²¹. Германия Федератив Республикаси сиёсий тизимида ҳам сиёсий партиялар кўпроқ жамият институти сифатида характерланади. ГФР Асосий қонунининг 21-моддасига биноан: «Партиялар халқ сиёсий иродасини шакллантиришга кўмаклашади. Улар эркин равишда тузиладилар. Уларнинг ички ташкилий тизилмаси демократик қоидаларга мувофиқ келиши лозим...»¹²².

¹²⁰ Қаранг Дегтярев А.А. Основы политической теории. — М.: Высш. шк., 1998, с. 142.

¹²¹ Конституция Королевства Испания. // Конституции зарубежных государств. 2-е изд., исправ. и доп. — М.: Издательство БЕК, 1997, с. 298.

¹²² Основной закон Федеративной Республики Германии.-Бонн. 1998, с. 24.

Шунингдек, Греция Республикаси Конституцияси 29-моддасининг 1-бандида сиёсий партияларга қуйидагича таъриф берилади: «Сайловларда овоз бериш ҳуқуқига эга бўлган грек фуқаролари эркин равишда сиёсий партиялар тузишлари ёки уларга қўшилишлари мумкин; партияларни ташкил этиш ва уларнинг фаолияти демократик тартиботнинг эркин амал қилишига хизмат қилиши лозим. Сайловларда овоз бериш ҳуқуқига эга бўлмаган фуқаролар сиёсий партияларнинг ёшлар бўлинмаларига киришлари мумкин»¹²³.

Францияда эса сиёсий партияларнинг жамият сиёсий тизимидаги ўрнининг Франция Конституциясининг «Суверенитет тўғрисида»ги биринчи бўлимида берилиши, уларнинг давлат ва жамиятни ташкил этишдаги муҳим институт сифатида эътироф қилинишини билдиради. Франция Конституциясининг 4-моддаси қуйидагича ифодаланади: «Сиёсий партиялар ва гуруҳлар фикрларни овоз бериш йўли билан ифодалашга кўмаклашади. Улар эркин равишда тузиладилар ва ўз фаолиятларини амалга оширадилар. Улар миллий суверенитет ва демократия қоидаларини ҳурмат қилишлари лозим»¹²⁴.

Ҳозирги замон жамиятларида давлатнинг турли оммавий жамоат ташкилотлари билан ўзаро алоқаларини кузатиш шуни кўрсатмоқдаки, мавжуд сиёсий тизимда иштирок этаётган партиялар жамият ва давлат муносабатлари тизимида марказий ўринни эгаллаб келмоқда.

Сиёсий партиялар сиёсий жараёнларнинг фаол иштирокчиси сифатида давлат органларининг шаклланиши ва фаолиятида, давлат қарорларининг қабул қилиниши-

¹²³ Конституция Республики Греция. // Конституции зарубежных государств. 2-е изд., исправ. и доп. — М.: Издательство БЕК, 1997, с. 378.

¹²⁴ Конституция Французской Республики. // Конституции зарубежных государств. 2-е изд., исправ. и доп. — М.: Издательство БЕК, 1997, с. 106.

да гобора муҳим аҳамият касб этиб бормоқда. Қолаверса, сиёсий партияларнинг мавжудлиги — демократик тизимлар ривожланишининг зарурий шарт-шароитларидан биридир. Демократия тамойиллари нуқтаи назаридан ёндашганда эса сиёсий партиялар давлат органлари тизимига кирмайди ва бевосита давлат ишларида иштирок этмайди. Аммо сиёсий партиялар бир вақтнинг ўзида ҳам давлат соҳасига, ҳам фуқаролик жамиятига тааллуқли институт эканлиги билан ажралиб туради.

Партияларнинг сиёсий тизимдаги ўрнининг кучайиб бориши билан уларнинг ҳуқуқий мақомлари даражаси ҳар бир мамлакатда турлича шаклларда намоён бўлмоқда. Партияларга доир қоидалар ҳар бир мамлакат ҳуқуқий манбаларида турлича шаклларда талқин қилинади: конституция ва қонунлар, конституциявий меъёрлар; ҳукумат декретлари ва қарорлари; парламент регламентлари; конституциявий назорат ҳуқуқини амалга ошираётган мамлакатларда эса суд қарорлари ва бошқалар.

Ривожланган мамлакатларнинг аксарият партиялари ўзларида социал-демократик, либерал ва консерватив унсурларнинг ўзига хос синтези сифатида намоён бўла бошлади. Тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, ҳозирги давр ГФР сиёсий ҳаётида (шунингдек, бошқа ғарб мамлакатларининг кўпчилигида ҳам) ижтимоий сиёсий кучлар ўртасидаги аниқ ва кўзга ташланарли фарқларни кузатиш тобора қийинлашиб бормоқда¹²⁵.

АҚШ ва Буюк Британия каби мамлакатларда бир неча юз йиллар илгари ўз конституцияларини қабул қилганликларига қарамай, уларда сиёсий партияларга доир бирон-бир модда учрамайди. Ваҳоланки, мазкур мам-

¹²⁵ Қаранг: Диманис М.Д. Политические партии ФРГ. // Партии и партийные системы современной Европы. Проблемно-тематический сборник. — М.: ИНИОН РАН. 1994, с.52-62.

лакатларда икки партиявийлик тизими давлатнинг бутун бир конституцион механизмнинг ажралмас қисми ҳисобланади. Ривожланган мамлакатларда иккинчи жаҳон урушидан кейин қабул қилинган конституцияларнинг кўпчилигида сиёсий партиялар тўғрисидаги махсус қондалар киритилди. Жумладан, Италия (1947 йил), Япония (1948 йил), ГФР (1949 йил), Франция (1958 йил), Бразилия (1969 йил), Греция (1975 йил), Португалия (1976 йил), Испания (1978 йил), Ўзбекистон (1992 йил) каби мамлакатлар конституцияларидан сиёсий партияларга доир алоҳида ҳуқуқий мақомлар ўрин олди.

Баъзи бир давлатларнинг конституцияларига сиёсий партиялар тўғрисидаги қондалар ёки моддалар киритилмаган бўлса-да, уларга доир меъёрлар уюшмалар, жамоат бирлашмалари ёки жамоат ташкилотлари тўғрисидаги қонунларда ўз ифодасини топди. Бундай ҳолатларда сиёсий партиялар жамоат ташкилотларга ҳос бўлган меъёрлар талаблари доирасида фаолият кўратиши русумга кирди.

Алалхусус, кўпчилик давлатларда эса сиёсий партияларга доир алоҳида қонунлар ҳам қабул қилинган. Бундай қонунлар меъёрлари қуйидаги мамлакатлар учун ҳосдир: ГФР (1967 йил), Португалия (1975 йил), Австрия (1975 йил), Испания (1978 йил), — 1981 йилда қайтадан тўлдирилган; Ўзбекистон (1996 йил); қуйидаги мамлакатларда эса сиёсий партияларни молиялаштиришга доир махсус қонунлар қабул қилинган: Швеция (1956 йил), Финландия (1969 йил), АҚШ (1974 йил), ГФР (1983 йил), Ўзбекистон (2004 йил). Баъзи бир мамлакатларда эса сиёсий партияларга доир ҳуқуқий қондалар сайловлар тўғрисидаги қонунларда ифодаланган.

Шу билан бирга, айрим мамлакатларда партияларнинг оммавий ахборот воситаларидаги иштироки махсус қонунлар билан мувофиқлаштирилади. Масалан,

Францияда радио ва телевидение тўғрисидаги қонунда ана шундай ҳолатни кузатиш мумкин¹²⁶.

Ривожланган демократик мамлакатлар жамиятларида турли сайловчи гуруҳларининг овоз бериш характери билан уларнинг ижтимоий-синфий мавқелари ўртасида кучли алоқадорлик мавжуд. Аҳолининг йўқсил қатлами кўпроқ сўл йўналишдаги партияларга, юқори даромадли қатлами эса консерватив ва ўнг йўналишдаги партияларга овоз беришга мойилдир. XX асрнинг 70-80 йилларида бундай фарқланишлар АҚШда ҳам кузатилди.

Фарбий Европада ижтимоий-сиёсий ҳаёт бирмунча мураккаброқ бўлишига қарамасдан, бу ҳудуддаги мамлакатлар ишчилари ва йўқсил қатламлари асосан социал-демократик ва бошқа сўл партияларга, аҳолининг даромадли юқори қатлами вакиллари эса либерал ва консерватив партияларга хайрихоҳлиги билан ажралиб туради. Йўқсил қатламлар даромади юқори қатламларга қараганда кўпроқ давлатнинг иқтисодиётга аралашуви-га тарафдорлиги, шунингдек, унинг ижтимоий ёрдам кўрсатиш дастурларига ижобий муносабатда бўлишлари билан фарқланади.

Кейинги ўн йилликларда АҚШ ва Фарбий Европа мамлакатларининг ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта ўзгаришлар кузатилди. Сайловчиларнинг у ёки бу партияга овоз бериши билан уларнинг маълум ижтимоий гуруҳга мансублиги ўртасидаги алоқадорлик аста-секинлик билан бузилиб бормоқда. Социал-демократик партиялар сафида ишчилар сонининг тобора камайиши, аҳолининг йўқсил ва кам даромадли қатламлари либерал ва консерватив йўналишдаги, ўрта қатлам вакиллари эса со-

¹²⁶ Қаранг. Современное буржуазное государственное право: Критические очерки. Отв. ред. В.А.Туманов. Т.2. — М.: «Наука», 1987, с.156-170.

циал-демократик ва бошқа сўл партияларга овоз бериши одатдаги ҳолга айланди. Бу каби тамойиллар АҚШда ҳам яққол кўзга ташланди. Консерватив партиялар тарафдорлари аксарият қисми касаба уюшмалари вакиллари ва «кўк ёқалилар» вакилларида иборатдир.

Ҳозирги даврга келиб аксарият сиёсий партиялар сайловчиларнинг аниқ бир ижтимоий гуруҳига эмас, балки таркиби гетероген (турлича ижтимоий қатламлар ва гуруҳлар вакиллари) бўлган электоратни ўз томонига оғдиришга муҳим эътибор қаратмоқда. Натижада кўпчилик йирик партиялар, жумладан, социал-демократик партиялар ҳам аста-секинлик билан ўзларининг синфийлик характерини йўқотиб, аҳолининг барча қатламлари вакиллигига — «халқ партияси» ёки «барчанинги партияси»га айланишга даъвогарлик қила бошладилар.

Конституциявий назорат кучли бўлган мамлакатларда эса сиёсий партиялар фаолиятини ҳуқуқий жиҳатлардан тартибга солиб турувчи куч — бу суд қарорларидир. АҚШда партиялар Олий суд қарорлари воситасида ўз мақомлари тўғрисидаги қоидаларнинг қабул қилинишига эришганлар.

Ҳозирги даврга келиб Р. Дарендорфнинг фикрича, Германия социал-демократик партияси (ГСДП), Озодлик демократик партияси (ОДП), Христиан-демократлар иттифоқи, Христиан-социал иттифоқи (ХДИ/ХСИ) ва Германиядаги бошқа партияларга нисбатан «ўнг» ва «сўл» партия деган тушунчани қўллаш нисбийлиги ўзгариб бормоқда.

Германиядаги Христиан-демократик партия «халқ партияси» мавқеига эришиш учун даъвогарлик қилмоқда. Даставвал, бу партия ижтимоий ҳаётнинг муҳим томонларини дунёвийлаштиришга, шунингдек, черковни давлатдан ажратишга қарши оқим сифатида сиёсий майдонга чиққан эди. Аммо кейинги даврларда бу партия

диний эътиқод масаласига унчалик эътибор бермай қўйди¹²⁷.

Хусусан, Австрия халқ партиясининг 1972 йилда қабул қилган дастурида мазкур партия ўзининг ҳеч бир диний эътиқод ёки диний институт билан боғлиқ эмаслигини алоҳида қайд этилади. Германия ХДИ раҳбарияти ҳам шу каби фикрлар билдирмоқда. Мазкур партиянинг собиқ раҳбари, ГФРнинг собиқ канцлери Гельмут Кол ХДИнинг халқчиллик характериға эға эканлигини, бу партияда христиан-ижтимоий, консерватив, либерал кучлар ўзаро узвий уйғунликда бирлашганликларини билдирар экан, у ўзининг чиқишларида ва нутқларида ХДИнинг диний белгиларига доир умуман бирон-бир фикрни келтирмайди.

Дастлабки даврларда Германия социал-демократик партияси «халқ партияси» номи билан сиёсий майдонға чиққан эди. 1959 йилда партиянинг «Годесберг дастури» қабул қилинганидан кейин ГСДП ишчилар синфи партияси эканлигидан воз кечиб, ишчилар ва ўрта табакалар партиясига айланганлигини билдирди. Шунингдек, мазкур дастур партияни марксизм ва синфий кураш ғоясидан бутунлай воз кечганлигини эълон қилди. Ҳозирги даврга келиб ГСДП ижтимоий таркибининг асосий қисмини техника соҳасида хизмат қилувчи зиёлилар, хусусий секторлар вакиллари ва ёшлар ташкил этади.

АҚШ республикачилар ва демократик партиялари ҳам ўзларининг дастлабки фаолиятларини «ҳамманинг партияси» сифатида бошлаган эдилар. Бу партиялар аввалиға ижтимоий таркибига кўра бир-бириға зиддиятда бўлган турли ижтимоий сиёсий гуруҳларни бирлаштирган бўлса-да, ҳар бир тарихий даврдаги ривожланиш

¹²⁷ Мационашвили Т. СДПГ перед выборами в Бундестаг 1994 г. — В кн.: Партии и партийные системы современной Европы. Проблемно-тематический сборник. — М.: ИНИОН РАН, 1994, с. 64-67.

ударнинг ижтимоий-сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий омиллар асосида ўзгаришларининг тақозо этди. Улар узоқ эволюцион тараққиёт давомида бир неча марта ўз аъзоларининг ижтимоий таркибининг ўзгартирди.¹²⁸

Юқорида келтирилган хорижий тажрибалардан кўри-
ниб турибдики, сиёсий партиялар асосан, жамият аъзо-
ларининг сиёсий продаларининг шакллантириш ва уларни
сиёсий жараёнларда ифодалаш эҳтиёжлари асосида фа-
олият юритадиган жамият институтидир. Айтиш жоиз-
ки, Ўзбекистонда ҳам сиёсий партияларнинг жамият ин-
ститути сифатидаги ҳуқуқий мақом шаклланиб бормоқ-
да. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 56-мод-
дасига биноан сиёсий партиялар «жамоат бирлашмала-
ри сифатида эътироф этилади»¹²⁹. Мазкур Конституция-
нинг 58-моддасига кўра «давлат органлари ва мансаб-
дор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятига
аралашишига, шунингдек жамоат бирлашмаларининг
давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятига
аралашишига йўл қўйилмайди»¹³⁰. Бу билан, биринчи-
дан, сиёсий партиялар жамоат бирлашмалари каби жа-
миятнинг институти эканлиги эътироф этилади; иккин-
чидан, сиёсий партияларнинг давлат ҳокимияти орган-
лари фаолиятига аралашишга йўл қўйилмаслиги консти-
туциявий меъёрлар билан таъқиқланиб, унинг давлат
ҳокимиятига дахлдор эмаслиги таъкидланади.

Мазкур ҳуқуқий асослардан шундай хулоса чиқади-
ки, сиёсий партияларнинг «сиёсийлиги» уларнинг сай-
ловлардаги иштироки ва давлат ҳокимиятига номзод-
лар кўрсатиши билан чекланади. Сиёсий партиялар дав-

¹²⁸ Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти: сиёсий партиялар, мафкуралар, маданиятлар. — Т.: «Ўзбекистон», 1998, 57-б.

¹²⁹ Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — Т.: «Ўзбекистон», 2003, 16-б.

¹³⁰ Ўша жойда, 16-б.

лат ҳокимияти бошқарувида иштирок этмайдилар. Сайловларда ғалаба қозонган партияларнинг вакиллари эса давлат ҳокимияти органларидаги бошқарувда иштирок этадилар, лекин бу каби бошқарувда иштирок сиёсий партия аъзоси сифатида эмас, балки, бирон-бир мансабни эгаллаган шахс сифатида амалга оширилади.

Маълумки, фуқаролик жамиятининг пайдо бўлиш зарурияти энг аввало, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш ва уларнинг ҳаётда амал қилишини мукаммал равишда ташкил этиш, сиёсий институтлар функциялари ва уларнинг фаолият кўрсатиш доираси фуқаролар манфаатлари доирасида қабул қилинган қонунлар воситаси билан чегараланган. Шунингдек, бу институтларнинг яшаши ва фаолият кўрсатиши халқ оммаси сиёсий иродалари асосида кечиши билан боғлиқдир. Ана шу заруриятдан келиб чиқиб, фуқаролик жамияти барпо этиш жараёнларидаги сиёсий партияларнинг ўрнини — ҳозирги даврда илғор демократик мамлакатларда анъанавий тусга кирган — уларнинг жамиятдаги функциялари белгилаб беради.

XX асрга келиб сиёсатшунос олимлар томонидан демократик тамойиллар асосида фаолият юритадиган сиёсий партияларнинг асосий функциялари қуйидагилардан иборат эканлиги аниқланди:

— алоҳида олинган фуқаролар, ижтимоий табақалар ва гуруҳлар манфаатларини бирлаштириб, уларни сиёсий манфаатлар мажмуаси даражасига кўтариш, шунингдек, бу уйғунлашган манфаатларни уларнинг ҳаммаси учун бир хилда аҳамият касб этишини таъминлашдир;

— ўзи таянувчи ижтимоий табақалар ваколатларини сиёсий тизимда ифода этишдир; жамиятдаги у ёки бу ижтимоий табақаларнинг сиёсий дастурий ёки мафкуравий мақсадларини интеграция қилиш, уларни бир тизимга келтириш, шунингдек, мазкур табақанинг сиёсий иродаси, сиёсий манфаатлари ва ғоясини ифодалаш;

— ҳар бир фуқаро ўзининг устидан ким бошқариши ёки идора этишига бефарқ эмас. Шунинг учун ҳам демократиянинг муҳим мезонларидан бири фуқароларга ўзлари устидан ким бошқаришини танлай олиш имкониятини беришдир. Партия фуқаролар хоҳиш-иродаси ва танлови асосидаги ҳокимиятни сайловлар воситасида шакллантиришнинг муҳим ва асосий воситасидир;

— давлатни бошқаришдаги сиёсий қарорларнинг халқчил ва демократик қадриятлар асосида қабул қилиниши мамлакатдаги фуқаролик жамиятининг нечоғлик ривожланиш даражасининг ўзига хос мезонидир. Сиёсий қарорларни қабул қилишгача бўлган даврда уларнинг лойиҳаларини партияларнинг қуйи органлари томонидан фуқаролар иродалари ва истакларини инобатга олган ҳолда, шунингдек, оддий фуқароларнинг манфаатлари ва эҳтиёжлари асосида шакллантириш имкониятларига эгадир. Шундан келиб чиқсак, партиялар бажарилиши шарт бўлган сиёсий қарорларнинг демократик легитимлаштириш, жамият томонидан тан олинишини таъминлаш воситасидир;

— партиялар турли даражадаги сайловлар воситасида ҳокимиятни шакллантириш, бошқарувчи кадрлар тизимини легитимлаштириш, уни фуқаролар томонидан тан олдириш ва эътироф этилишини таъминлаш омилидир. Партиялар томонидан номзодлари кўрсатилган бошқарув кадрлари партия етакчилари ва ходимлари сифатидаги фаолиятларида халқ оммаси билан ишлай олиш тажрибасига эга, фуқароларнинг кундалик эҳтиёж ва истакларини англай оладиган, улар манфаатларини ифодалаш қобилиятини ўзлаштирган, фуқаролар ижобий баҳолашларига эришган фаоллардан иборат бўлганликлари учун «табiiй» халқчил бошқарув малакаларига эгадирлар;

— партиялар ўзларининг қуйи ташкилотларидаги кўп қиррали фаолиятларида ўз партия дастурлари, маҳал-

лий бошқарув органларини баҳолашлари, партиявий йиғинлари хулосалари, оммавий ахборот воситаларидаги фаол иштироклари воситасида жамоатчилик фикрини шакллантирувчи, шунингдек, жамоатчилик фикрида ифода этилган турли қарашлар асосида ҳаракат дастурлари тузиш, ўз фаолиятини ана шу дастур доирасида ташкил эта олиш қобилиятига эга бўлган демократик институтдир;

— партиялар жамиятнинг ўзлари қамраб олган ижтимоий-сиёсий кенгликларида фуқаролар сиёсий онги шаклланиши ва сиёсий маданиятини юксалиши учун ижтимоий, сиёсий, руҳий муҳит, фуқаролар сиёсий иштироки учун сиёсий кенгликлар ташкил қилувчи ташкилотдир. Фуқароларнинг сиёсий маданиятлари фақат назарий билимлар асосида эмас, балки, асосан, ижтимоий-сиёсий фаолият натижасидагина шаклланади. Шу билан бирга, ижтимоий-сиёсий ва жамоатчилик ишларида кенг иштирок этиш фуқароларни ижтимоийлаштиради;

— партиялар фуқароларнинг сиёсий манфаатларини илғаб, уларнинг ўзаро ўхшаш манфаатларини бирлаштириб, уларнинг ҳар бир оила ва маҳалла ҳудудида «сочилиб» ётган табиий сиёсий ҳаракатларини партиявий доирага жамлаб, ўз аъзолари ва хайрхоҳларини сиёсий жараёнларга сафарбар этувчи, шунингдек, фуқароларни бу жараёнда фаол иштирок этишга янада кенгроқ ундаш учун уларни рағбатлантириш, «кўнглини кўтара олиш», интилишларини доимийлигини таъминлаш воситасидир;

— партия демократик сайловларда сайланган ўз вакиллари, турли даражадаги депутатлари, турли мансабларни эгаллаган партиядошлари, шунингдек, партиявий фракциялар воситасида ўз муқобил дастурларини амалга ошириш, халқ оммасини эътирофига эришиш мақсадларида парламент ва ҳукуматга таъсир кўрсата олиш қобилиятига эга институтдир;

— партия ўз сиёсий мақсадларини «давлат иродаси» билан уйғулаштира олувчи сиёсий кучдир. Сайловларда қайси партия ёки бир неча партиядан иборат блоklar ютиб чиқсалар, улар идора этувчи партия мақомига эришадилар. Натижада мазкур партия ёки партияларда жамиятни ривожлантиришга доир дастурларини ёки унинг баъзи йўналишларини ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаётга татбиқ этиш имконияти туғилади ва унинг барча халқчил ғоялари «давлат иродаси» сифатида намойиш бўлади,

— партия халқ билан давлат органлари ўртасидаги алоқалар ва муносабатларни донмий равишда татминлаб турувчи бўғиндир. Маҳаллий партия ташкилотлари ўз бошланғич ташкилотларида яшаётган партия аъзолари, партияга хайрхоҳлар, сайловчилар сиёсий кайфиятини тегишлик билан англаш қобилиятига эгадирлар. Шунингдек, ислохотларни чуқурлаштириш даврида, ижтимоий табақаларни қайтадан гуруҳлаштириш ва табақа бўлиб шаклланиш жараёнларида баъзан ўзгариб турадиган фуқаролар манфаатлари, эҳтиёжлари, истаклари маҳаллий партия ташкилотлари томонидан тезда илғаб олинади ва уларни таҳлил этиш, умумлаштириш асосида партиянинг давлат органларидаги вакиллариغا етказиб турилади. Натижада, давлат органларини ўз сиёсий йўналишларига тузатишлар, қўшимчалар киритиш жараёни табиий равишда кечади. Бошқача айтганда, сиёсий қарорлар қабул қилиш халқчиллик ҳоидаси асосида амалга оширилади³¹.

Сиёсий партиялар ижтимоий қатламларнинг у ёки бу сиёсий манфаатларини ифода этибгина қолмасдан, балки бу манфаатларни шакллантиришда ҳам бевосита

³¹ Қирғизбоев М. Фуқаролар камитида сиёсий партияларнинг ўрни ва сиёсий партияларнинг функциялари. — «Ўзбекистон овози», 2003 4 март.

фаол иштирок этади. Чунки партия ўзининг ижтимоий базаси бўлган табақанинг сиёсий қарашларини шакллантирувчи матрифий тадбирлар ўтказиш билан шуғулланмаса, у ҳолда фуқаролардаги сиёсий қарашлар ва сиёсий манфаатлар ўз ҳолича барқ урмайди, жуда бўлмаганда, бу манфаатлар гуруҳий манфаатлар даражасига кўтарила олмайди.

Шунингдек, бу каби ҳолатда сиёсий манфаатларнинг хусусийлик жиҳатлари устуворлик қилиб, бу шаклдаги манфаатлар фитна, умуминсоний қадриятлар талабларига тескари, кўпроқ «бузгунчилик» характеридаги маҳдуд манфаат сифатида намоён бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам сиёсий партиялар фуқаролар ўртасида сиёсий манфаатларни шаклланишининг демократик сиёсий маданият талаблари доирасида кечишини тартибот-ташвиқот қилувчи жамоат бирлашмасидир. Шу билан бирга, партиялар фуқаролик жамиятини давлат билан уйғунлаштириб, муросасизликларни йўқотиш ёки юмшатишини таъминлайди, қонуни чиқарувчи ва ижроия ҳокимиятларининг ўзаро барқарорлигини сақлашга ўз ҳиссасини қўшади, уларнинг бир-бирларидан ўзаро мустақил бўлишларига имкониятлар яратади. Кучли партиялар давлатни кучсизлантирмайди, аксинча, улар давлат органларини жамиятнинг маҳаллий органлари билан мустаҳкам боғлаб, сиёсий жараёнларни назорат остида кечишини таъминлашга ёрдамлашиб, давлатни жамиятнинг турли-туман ижтимоий гуруҳлари, узоқ минтақалари билан боғлаб, уни янада кучайтиради. Ривожланган мамлакатлар партиявий тизимлари тажрибаларидан маълумки, партияларнинг кучсизлиги давлат органларининг кучсизлигига сабаб бўлиши мумкин.

Фуқаролик жамияти шароитларида сиёсий партиялар минтақавий ва маҳаллий тизимлар ҳамда жамоавий birlikлар билан мустаҳкам алоқада бўлиб, улар умуммиллий мақсадлар руҳини дастлаб шу ҳудудлардаги фуқа-

жара олишидир. Ўзаро рақобатсиз ва мухолифсиз партия фақат тоталитар тузумдаги яккапартиявийлик монополияси ҳолатидагина яшай олиши мумкин. Шунинг учун ҳам партияларнинг бир-бирларига нисбатан рақобатсиз яшай олмаслиги ҳозирги даврда ўз исботини топган қоидалардан бирига айланди¹³³.

Сиёсий партияларнинг ўзаро мухолифий рақобатда бўлишининг яна бир муҳим ва асосий аҳамияти шундаки, сайловчилар демократиянинг қоидаларидан бири бўлган — ўзларининг устидан бошқарувчилик қиладиган мансабдорларни танлаш имкониятига эга бўладилар. Шунингдек, партияларнинг сайловлардаги ўзаро рақобати туфайли сайловчилар партиялар номзодларига жиддий эътибор берадилар, уларда бу сайлов жараёнида фаол қатнашиш майли уйғонади.

Хуллас, партиялараро мухолифлик сиёсий элитани, гўёки, «селекциялаш», бошқарув соҳасидаги кадрларнинг энг халқчилларини, фуқаролар манфаатларига уйғун фазилатларга эга бўлган раҳбарларни танлаб олиш имконини беради. Партиявий рақобатдошликнинг яна бир ижобий жиҳати шундаки, ҳокимиятни эгаллаган сиёсий партия мухолифатга ҳокимиятни бериб қўйишдан, сайловчиларнинг ўзларига бўлган ижобий муносабатини ўзгаришидан «ҳадиксираб», бошқарувни халқчил ва демократик қоидалар асосида амалга оширишга интилади. Қолаверса, жамият мухолиф партияларнинг турли-туман ривожланиш дастурлари ва улар ўртасидаги баҳс-мунозаралар асосида тез ривожланиш имконига эга бўлади.

Партияларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётда фаолият кўрсатишларининг кафолати, бу — уларнинг молиявий

¹³³ Қирғизбоев М. Фуқаролик жамиятида сиёсий партияларнинг ўрни: сиёсий партияларнинг функциялари. — «Ўзбекистон овози». 2003. 4 март

асосларга эга бўлишидир. Ҳозирги даврдаги Европа, Шимолий Америка, Япония, Австралия, Жанубий Корея, Ҳиндистон каби демократик мамлакатлардаги сиёсий партияларнинг турли йўналишлардаги фаолиятининг кенгайиши ва бу соҳада уларнинг сарф-харажатларини йилдан-йилга кўпайиб бориши натижасида уларнинг сερқирра фаолиятини давлат маблағлари билан таъминлаш муаммолари келиб чиқмоқда. Тарихий ривожланиш тажрибаларидан маълумки, партиялар моддий маблағларсиз ўз мақсадларини тўлиқ бажара олмаганлар. Шундан келиб чиқиб, аксарият мамлакатлардаги ҳозирги давр қонунчилиги партияларнинг молиявий манбаларини мувофиқлаштиришга муҳим аҳамият бера бошлади.

Демократик мамлакатлардаги ҳозирги давр қонунчилиги партияларнинг уч гуруҳдан иборат молиявий манбаларини назарда тутати: 1) партияларнинг хусусий маблағлари; 2) партияларни қисман молиялаштириш; 3) партияларни давлат томонидан молиялаштириш. Айрим олинган мамлакатларда бу учта гуруҳлар ўртасидаги ўзаро нисбатлар мазкур мамлакатлардаги ҳар хил ҳуқуқий мувофиқлаштиришлардан келиб чиқиб турличадир.

Партияларнинг *хусусий маблағларига* партияга кириш ва аъзолик бадаллари, бадавлат ёки юқори лавозимлардаги партия аъзолари томонидан партия хазинасига ўтказилган маблағлар, партия тадбирларидан (кўргазмалар, маърузалар, фестиваллар кабилар) олинадиган тушумлар, шунингдек, тадбиркорлик фаолияти ва мулкдан келадиган даромадлар (Австрия, Бельгия, Туркия мамлакатлари қонунларида кўзда тутилган) киради.

Умуман олганда, кўп мамлакатларда сиёсий партияларнинг мулккий ҳуқуқлари ва тижорат фаолиятларини мувофиқлаштириш умумийлик характерини касб этганлиги учун ҳам партиялар турли хил тижорат ва тадбиркорлик фаолиятларида кенг иштирок этадилар.

Сиёсий партияларни хусусий молиялаштиришда партияларнинг хусусий маблағлари, хусусан, аъзолик бадаллари уларнинг молиявий ресурсларини унча аҳамиятли бўлмаган қисмини ташкил этади, холос. Масалан, Италияда кўпчилик партияларнинг аъзолик бадаллари уларнинг барча даромадларининг 20 % идан ортмайди. Жумладан, XX асрнинг 90-йилларидаги маълумотларга биноан, бу каби даромад Франциядаги аъзолик бадаллари ва юқори мансабдаги партия аъзолари ажратган маблағлар социалистик партия даромадларининг 20 % ини, «Республикани қўллаб-қувватлаш иттифоқи партияси»ни 10 %, «Миллий фронт» даромадини эса фақат 22,6 % ини ташкил этган, холос¹³⁴.

АҚШда эса бу каби муносабатлар бошқачароқ тарзда ўрнатилган. 1972 йилда қабул қилинган, кейин бир қанча ўзгартишлар киритилган федерал сайлов компаниялари тўғрисидаги қонунга мувофиқ сиёсий партиялар молиявий ёрдам олиш учун жисмоний шахслардан маблағлар йиғиб, сайловлар харажатларини молиялаштирадиган сиёсий ҳаракатлар қўмиталари (СХҚ) тузишлари лозим бўлади. Қонунда сиёсий қўмитага қуйидагича таъриф берилади: Сиёсий қўмита «жорий йил давомида 1000 доллардан ортадиган бадаллар олувчи ёки жорий йил давомида 1000 доллардан ортиқ харажатларни амалга оширувчи ҳар қандай қўмита, клуб, уюшма ёки шахсларнинг қандайдир гуруҳи бўлиши мумкин». Шун билан бирга қонун ҳуқуқий шахслар («боғлаб турувчи ташкилотлар») томонидан тузилган сиёсий қўмиталарни ҳам алоҳида ажратиб кўрсатади, лекин, уларнинг ҳуқуқларини анча чеклайди. Бу каби қўмиталар СХҚлардан фарқ қилиб,

¹³⁴ Қаранг: Қирғизбоев М. Демократик кўлпартиявийлик ва парламентаризм тамойилларини ривожлантириш масалалари. // Ўзбекистан на пути к гражданскому обществу — Ўзбекистон: фуқаролик жаиияти сари (Сб. стат.). — Т.: Шарқ, 2003, 210-6.

улар фақат «боғлаб турувчи ташкилотлар» маъмурияти, раҳбарияти ва акционерларидангина хайрия ёрдамлари йиғиши мумкин. Шу билан бирга бу каби қўмиталар барча қўмиталарнинг асосий қисмини ташкил этади (XX асрнинг 90-йилларда 70-76 %).

Партияларни *давлат томонидан молиялаштириш* сиёсий партиялар тўғрисидаги ҳозирги давр қонунчилигидаги асосий тамойиллардан бирига айланди. Бу каби молиялаштириш амалиёти XX асрнинг 50-йиллари ўртасидан бошланган. Бу турдаги амалиёт дастлаб учта мамлакатда (1954 йилда — Коста-Рикада, 1955 йилда — Аргентинада, 1959 йилда — Германия Федератив Республикасида) бошланган бўлса, 80-йилларга келиб давлат томонидан молиялаштириш 21 мамлакат қонунчилигида ифодаланди. 90-йиллар ўртасига келиб бу амалиёт оммалашиб, уни қўллайдиган мамлакатлар сони бир неча марта кўпайди.

Партияларни давлат томонидан молиялаштиришнинг ҳуқуқий асослари сиёсий партияларни фуқаролик жамиятининг муҳим институти сифатида тан олинишини таъминлаб, бу билан партияларнинг давлат ҳокимиятини амалга оширишдаги ўрни анча юксалди. Бу каби молиялаштиришни тан олиш сиёсий партияларни ўз функцияларини унумли амалга ошириши натижасида уларга нисбатан давлат масъулиятини пайдо бўлишига олиб келди. Айниқса, ҳозирги давр шароитида сайловлар жараёнлари тобора кўпроқ моддий харажатлар талаб қилаётган бир даврда партияларнинг на хусусий, на ихтиёрий шахсий хайрия ёрдам тариқасида олган маблағларининг етишмаслиги сабабли ҳам давлатнинг молиявий ёрдами ҳаётий заруриятга айланган эди. Шунинг учун ҳам немис тадқиқотчилари «партиялар давлат томонидан тўғридан-тўғри ёки билвосита молиялаштирилмаса, у ҳолда улар яшаш қобилиятини йўқотадилар», деган далилни келтиради.

Шунингдек, кўпчилик гарб олимлари партияларни давлат томонидан молиялаштиришни демократия муаммолари билан ҳам боғлайдилар. Жумладан таниқли олим Ж.Маслоунинг кўрсатишича, «бирлашма ва уюшмаларнинг конституциявий эркинлиги нафақат партиялар ташкил топишининг эркинлигини тақозо этади, балки, улар томонидан ўз функцияларини амалга ошириш имкониятларига кафолатлар берилишини ҳам талаб этади... Баъзи бир ҳолатларда давлат томонидан берилаётган ёрдамлар сиёсий демократияни реал мазмунлар билан тўлдиришнинг шарти бўлиб ҳам хизмат қилиши мумкин»¹³⁵. Хусусан, бу каби ёрдам партияларни сиёсий рақобатдаги имкониятлари нотенглигини камайтиради, уларни алоҳида жисмоний ва ҳуқуқий шахслар гуруҳларига нисбатан қарамлигини йўқотади, натижада партиялар ўзларини хусусий молиялаштириш билан боғлиқ бўлган сиёсий коррупцияга қарши курашнинг таъсирчан воситасига айланади.

Ҳозирги давр қонунчилигида сиёсий партияларни давлат томонидан молиялаштиришнинг турлича хиллари ва шакллари мавжуддир: умумий, махсус, тўғридан-тўғри ва билвосита. Умумий (мақсадсиз) молиялаштириш — субсидияларини сиёсий партияларнинг жорий фаолиятининг ташкилий характери (партия апаратини сақлаш, қурултой ва конференциялар ўтказиш, биноларга ижара ҳақи тўлаш, жиҳоз ва турли ускуналар олиш ва ҳоказолар учун) қоплаш учун ажратишдир. *Махсус молиялаштириш* — партиялар фаолиятининг маълум бир йўналишларига (сайловлар компаниялари ўтказиш, парла-

¹³⁵ Қаранг: Қирғизбоев М. Демократик кўппартиявийлик ва парламентаризм тамойилларини ривожлантириш масалалари. // Ўзбекистон на пути к гражданскому обществу — Ўзбекистон: фуқаролик жамияти сари (Сб. стат.). — Т.: Шарқ. 2003, 211-212-б.

мент фракциялари фаолияти учун кабилар) субсидиялар ажратишдир.

Бу турлардаги давлат томонидан молиялаштиришга икки хил ёндашувлар пайдо бўлди. Биринчи гуруҳдаги мамлакатларда (Австрия, Бельгия, Греция, Испания, Словакия, Германия, Швеция) давлатлар партияларнинг ҳам жорий фаолиятини молиялаштиради, ҳам махсус молиялаштиради (масалан, Германияда парламентдаги партиявий фракциялар. Швецияда партия матбуоти, партиянинг маърифий ва тадқиқот институтлари давлат томонидан молиялаштирилади). Шу билан бирга қонунчилик партияларга давлат субсидияларини ишлатишга катта эркинлик ҳам беради. Лекин, баъзи қонунларда давлат субсидияларини ишлатиш чекланган (масалан, Греция қонунига мувофиқ, давлат субсидиялари фақат функционал эҳтиёжлар ва сайловлар кампаниялари учун ишлатилиши шарт қилиб қўйилган). Баъзи мамлакатлар қонунчилигида махсус молиялаштириш кўзда тутилиб, унга биноан партияларнинг сайловлардаги харажатлари қисман қопланади (масалан, Австралия, Канада, АҚШ).

Фуқаролик жамиятлари барпо этилган мамлакатларда давлат томонидан умумий молиялаштиришнинг *учта тизими* амал қилади. *Биринчи тизимга* биноан, фақат парламентдаги ўринларни эгаллаган партиялар молиялаштирилади ва субсидиялар улар ўртасида мутаносиб равишда ёки улар эгаллаган мандатлар сонига қараб тақсимланади (Болгария, Бенин, Габон, Мозамбик), ёки ҳар бир эгалланган мандатга тенг миқдордаги маблағлар берилади (Дания, Финляндия). *Иккинчи тизимга* биноан, олдинги тизимга ўхшаб, фақат парламентда жой эгаллаган партиялар молиялаштирилади, лекин, бунда субсидиялар партияларнинг сайловчилар томонидан олган овозларига қараб тақсимланади (Бельгия, Испания, Кипр). *Учинчи тизимга* мувофиқ, парламентда жой эгал-

лаган, ёки эгалламаганидан қатъи назар, сайловларда иштирок этган барча партиялар давлат томонидан молиялаштирилади (Австрия, Греция, Германия, Франция, Чехия, Швеция ва бошқалар)¹³⁶.

Германия Федератив Республикасида федерал ва Европа Иттифоқи тизилмаларига доир сайловларда сайловчиларнинг 0,5 %дан кўп, ўлкаларга (яъни федерация субъектларига) бўлган сайловларда эса 1 %дан кўп, сайлов округларида эса 10 %дан кўп овоз олган барча партиялар давлат субсидияларини олиш ҳуқуқига эгадирлар. Лекин, субсидиялар ҳажми икки хил мезонлар билан аниқланади: партиянинг олган овозлари сони ва партия хусусий даромадининг ҳажми. Унга мувофиқ, партияларга ҳар бир олган овозлари учун 0,5 евро миқдоридан (5 миллиондан кўп овоз олган партиялар учун ҳар бир овозга 0,65 евродан) маблағ берилади. Иккинчидан, партияларга ўз аъзоларидан олган бадаллар, жисмоний шахслар томонидан берилган хайрия ва ёрдам маблағларининг ҳар бир евроси учун 0,5 евродан давлат субсидияси ажратилади (бунда фақат 3 минг еврогача бўлган аъзолик бадаллари ҳисобга олинади).

Кўпчилик Европа мамлакатларида партияларни давлат томонидан молиялаштириш катта кўламларда амалга оширилди. Масалан, 90-йиллар мобайнида Франция партияларига йилига ўртача 580 млн. франк (тахминан 116 млн. евро) атрофида маблағ ажратилган. Грецияда партияларга ҳар йили умумий давлат бюджетининг 0,001 %и ажратилади. Германияда эса партияларга ҳар йилда бериладиган маблағларнинг умумий ҳажми 110 млн. евродан ортмаслиги шарт қилиб қўйилган.

¹³⁶ Қаранг: Қирғизбоев М. Жамоат ташкилотларини молиялаштириш. Хорижий сиёсий партияларнинг манбалари. — Миллий Тикланиш, 2002, 25 июн.

Шунингдек, давлат томонидан молиялаштиришнинг бошқача турлари ҳам учраб туради. Масалан, Швецияда партия матбуотига, Нидерландияда партиялар томонидан тузилган маърифий ва тадқиқот институтларига, Австрия, Нидерландия, Германия ва Швецияда эса партиялар қошидаги ёшлар ташкилотларига давлат субсидиялари ажратилади.

XX асрнинг 90-йиллари бошларида Японияда ҳам давлат ҳазинасидан сиёсий партияларни молиялаштириш ҳуқуқий жиҳатлардан мустаҳкамланди. Бунга асосий сабаб қилиб партияларни бошқа манбалардан оладиган маблағларини камайтириш эвазига уларнинг қарамлигини камайтириш лозимлиги эътиборга олинди. Ҳар йилги партияларга бериладиган маблағлар ҳажми аҳолининг ҳар бирига 250 иендан ажратишдан тўпланган умумий йиғиндига тенг деб, топилди. Бу маблағнинг ҳажми сўнгги ўн йилликда ўртача 30,9 млрд. иенни ташкил этмоқда. Япон олимлари маълумотига биноан, бу каби маблағлар ажратиш ҳар бир киши бошига Францияда 112 иен (хорижий валюталарни япон валютаси қийматида ҳисобланишича), Италияда 145 иен, Швецияда 257 иенни ташкил этган. Лекин, Японияда давлат томонидан ажратилган маблағни олиш учун партия парламентида камида бешта депутатга эга бўлиши, ёки сайловларда берилган умумий овознинг камида 2 фоизини тўплаган бўлиши лозим¹³⁷.

XX асрнинг 90-йилларига келиб партияларнинг давлат томонидан молиялаштириш тамойили умумдунёвийлик характерини касб эта бошлади. 112 мамлакат миллий парламентлари вакиллари иштирок этган Халқаро Парламентлараро Кенгаш (Париж, 1994 йил 26 март) 154-сессиясида қабул қилинган «Эркин ва адолатли сай-

¹³⁷ Қаранг: Знакомтесь — Япония. — М.: РАН и Японский фонд, 1994, № 5, с.29-30.

ловлар мезонлари тўғрисидаги Декларация»нинг 4-модасида қуйидагича ифодаланди: «Сиёсий партияларнинг шаклланиши ва эркин фаолияти таъминлансин, имкониятлардан келиб чиқиб сиёсий партияларни ва сайлов кампанияларини молиялаштириш мувофиқлаштирилсин, партияларнинг давлатдан алоҳидалиги таъминлансин, шунингдек, ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи органларига сайловлар жараёнларидаги курашларда ҳаммага тенг шарт-шароитлар яратилсин»¹³⁸.

Илмий изланишлар шуни кўрсатдики, сиёсий партиялар фуқаролик жамиятининг муҳим институтидир. Фуқаролар сиёсий партиялар воситасидаги ўз сиёсий манфаатларини интеграция қилиш ва уларни давлат органларига етказиш имкониятига эга бўладилар. Сиёсий партиялар у ёки бу ижтимоий қатламларнинг манфаатлари ва муаммоларини ўзида ифода этади, уларни сиёсий кенгликларда ҳимоя этади. Сиёсий партия ижтимоий қатлам ёки қатламлар сиёсий манфаатлари ифодачиси сифатида ҳокимият учун курашади, ҳокимиятни эгаллаган тақдирда эса ўзи мансуб бўлган ижтимоий қатлам муаммолари, шунингдек, сайловларда ўзига хайрхоҳлик қилган сайловчилар хоҳиш-иродаларини амалга оширишга интилади. Бошқача айтганда, ижтимоий қатламлар сиёсий манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадларида сиёсий жараёнларда фаол иштирок этади.

Хулоса қилиб айтганда, демократик қоидалар асосида фаолият юритувчи сиёсий партиялар фуқаролик жамияти билан ҳуқуқий давлатни ўзаро мустақкам боғловчи, шунингдек давлат сиёсатини жамият аъзолари манфаатларига асосланган манбалардан озиқланишини таъминлаб турувчи энг асосий демократик институтлардан биридир.

¹³⁸ Избирательные системы и наблюдение за выборами. Краткий обзор. Фонд Фридриха Науманна. Московское бюро. — М.: 1995, с 37-38.

2.2. Нодавлат ташкилотлар ва уларнинг функционал жиҳатлари

Нодавлат нотижорат ташкилотлар дастлаб жамиятни ўзини-ўзи бошқариши асосида, яъни фуқаролик жамиятини мустақил ижтимоий бирлик сифатида яшашини таъминлаш эҳтиёжлари ва манфаатлари негизида пайдо бўлди. XX асрга келиб нодавлат нотижорат ташкилотлар фуқаролик жамиятининг муҳим ва асосий институтларидан бирига айланди.

Фуқаролик жамиятини шаклланиши, шунингдек муҳим ижтимоий муаммоларни ҳал этишда «учинчи сектор» деб аталувчи нодавлат нотижорат ташкилотлар муҳим ўрин тутadi. Ҳозирги даврда «учинчи сектор» тушунчаси дунёдаги барча мамлакатларда нотижорат ва хайрия мақсадларида ташаббус кўрсатаётган ва кенг фаолият юритаётган нодавлат ташкилотларга (НТ) нисбатан қўлланиши кенг тус олди (биринчи сектор — давлат, иккинчи сектор — тижорат сектори ёки шахсий сектор дейилади).

Ҳозирги даврда фуқаролик жамиятини шакллантириш, ҳуқуқий давлат қуриш вазифалари нодавлат нотижорат ташкилотларни ривожлантириш эҳтиёжларини давр қуш тартибига қўймоқда. Фуқаролик жамияти шароитларида фуқароларнинг турли-туман ўзаро муносабатлари ва ҳамкорлиги, уларнинг ихтиёрий равишда жамият бошқарувида иштирок этиши жараёнлари асосан нодавлат ташкилотлар томонидан амалга оширилади. Давлат билан жамиятнинг бир-бирларидан бегоналашмаслиги ҳам нодавлат ташкилотлар фаолиятининг ривожланиши билан боғлиқдир.

Нодавлат нотижорат ташкилотлар тўғрисида тасаввурга эга бўлиш учун аввало манфаатлар, шунингдек, ижтимоий ва сиёсий манфаатлар тушунчаларига аниқлик киритишга эҳтиёж сезилади. Ижтимоий-сиёсий му-

носабатларда ижтимоий манфаатларни ҳисобга олиш, турли қатламлар ва гуруҳларнинг сиёсий эҳтиёжлари ва манфаатларини уйғунлаштириш, уларни қондиришнинг аҳамияти фуқаролик жамияти такомиллашиб боргани сайин янада кучайиб борди.

Маълумки, манфаатлар — индивидлар ва гуруҳларнинг ижтимоий хатти-ҳаракатларини белгиловчи сабаблардир. Ўз вақтида Томас Гоббс «ҳокимиятга интилиш, инсон хулқини ҳаракатга келтирувчи кучларнинг душманлиги — шахсий манфаатларнинг мантиқий натижасидир»¹³⁹, деб кўрсатган эди.

Гегел эса: «Инсон ўз эркинлигини ҳаётга татбиқ қилиши лозим, бу унинг бош манфаатини ташкил қилади, унинг фаолияти шундан ташкил топади... Манфаат, *interest mea*¹⁴⁰, мен фақат ҳаракатдаман, менинг ҳаракат қилиш ва манфаатли бўлишимнинг субъектив иродаси шунга тенгки, мен ҳаракат қилаётганимда мен иштирок этишим лозим»¹⁴¹, — деб кўрсатган эди.

Маълумки, замонавий мамлакатларда ҳукумат алоҳида олинган фуқароларга нисбатан улар аъзо бўлган ижтимоий гуруҳлар воситасида таъсир кўрсатади. Ижтимоий гуруҳларни бирлашишга, ҳаракат қилишга ундовчи куч, бу уларнинг манфаатларидир. Манфаатлар алоҳида ижтимоий гуруҳларнинг манфаатлари сифатида шаклланган бўлса-да, бу гуруҳларнинг аъзолари фақат мазкур бир гуруҳнинг эмас, балки бир вақтнинг ўзида бошқа ижтимоий гуруҳларнинг ҳам аъзоси бўлиши мумкин.

Бунинг сабаби шуки, ҳар бир ижтимоий қатламнинг ўзи бир неча кичик гуруҳларга бўлиниб, улар бир-бири-

¹³⁹ Иштибос манбаси: Фроим Э. Бегство от свободы: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1989, с.16-17.

¹⁴⁰ «*Interesse meum*» — «мен учун муҳим», (лот.). Қаранг: Гегель Г.В.В. Философия права. — М.: Мысль, 1990, с.499.

¹⁴¹ Гегель Г.В.В. Философия права. — М.: Мысль, 1990, с.418.

дан малакаси, қандай машғулот билан бандлиги ва бошқа ижтимоий белгилари билан фарқланади. Ҳар бир гуруҳ аъзоси иш жойида биринчи, бўш вақтида иккинчи гуруҳнинг аъзоси бўлиши мумкин¹⁴².

Фуқароларнинг маълум ижтимоий гуруҳга мансублигидан келиб чиқиб нодавлат нотижорат ташкилотларга уюшиши натижасида манфаатлар уйғунлашуви рўй беради. Қайси индивиднинг қандай ижтимоий аҳамиятли гуруҳга аъзолиги, унинг манфаатларининг қай бири устувор ва барқарор аҳамиятга эга эканлигидан келиб чиқиб, у ўзининг муҳимроқ бўлган ижтимоий гуруҳ аъзолигига кўпроқ эътибор беради. Ана шундай аҳамиятли гуруҳлар таъсири ижтимоий тузилмалар иродасини ифодалайди. Бундай гуруҳлар манфаатларини ҳукумат доимо эътиборга олиб бориши тақозо этилади.

Институтлашган ижтимоий гуруҳлар шаклини олган манфаатлар гуруҳлари турли мамлакатларда уларнинг тарихий тажриба ва анъаналаридан келиб чиқиб турлича номларда аталади. Масалан, АҚШда манфаатлар гуруҳлари фуқаролик институтлари, волонтерлар ташкилотлари, умумий манфаатлар гуруҳлари, босим ўтказиш гуруҳлари, деб аталса, Фарбда нодавлат нотижорат ташкилотлари, хайрия ташкилотлари, жамғармалар каби номлар билан аталади. Шунингдек, АҚШ ва Фарб социологиясида эса бу ташкилотлар «манфаатлар гуруҳлари» номи билан кенг тарқалди. Ўзбекистонда эса мустақилликнинг илк давридадан бошлаб бу ташкилотлар жамоат ташкилотлари, нодавлат нотижорат ташкилотлар, ижтимоий ташкилотлар, жамғармалар, уюшмалар каби номлар билан кенг оммалашди.

Ривожланган мамлакатларда ишчилар, деҳқонлар, фермерлар, ишбилармонлар, турли касбларга доир уюш-

¹⁴² Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти: сиёсий партиялар, мафкуралар, маданиятлар. — Т.: Шарқ, 1998, 24-6.

малар, диний, хотин-қизлар, ёшлар, фахрийлар бирлаш-малари каби юз минглаб жамоат ташкилотлари бўлиб, улар ўзларига аъзо бўлган индивидларнинг манфаатлари ва эҳтиёжларини қондиришнинг ўзига хос зарурий фаолият кўрсатиш майдонидир. Ижтимоий фанларнинг сўнгги натижаларига мувофиқ, манфаатлар гуруҳлари, бу — унга аъзо бўлган кишиларнинг манфаатларини бошқа гуруҳлар ва сиёсий институтларнинг ўзаро муносабатларида, шунингдек, ўз гуруҳи ичида ифода қилиш учун тузилган ихтиёрий ташкилотлардир.

Нодавлат нотижорат ташкилотлар жамиятда мавжуд бўлган барча манфаатларни қамраб олиб, уларни ифодалагандагина, улар ўз мақсадларини самарали бажарадилар. Жамиятда турлича, жумладан, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маънавий, миллий, мафкуравий, маданий, экологик, ҳудудий, минтақавий, диний, шунингдек, яна ўнлаб айрим соҳаларга доир манфаатлар мавжуддир. Манфаатлар гуруҳлари ана шу манфаатларнинг ифодачиси сифатида пайдо бўлади ва фаолият юритади. Манфаатларнинг гуруҳлар воситасида ифода этилиши сиёсий қарорлар қабул қилиш учун ёрдам беришидан ташқари, улар давлат ва ҳукумат органлари эҳтиёж сезаётган ахборотлар ва бошқа маълумотларни етказиб бериб туриши мумкин¹⁴³.

Нодавлат нотижорат ташкилотлар индивидларнинг ихтиёрий бирлашмаларидир. Улар сиёсий партиялардан фарқ қилиб, ҳокимиятни эгаллаш, лавозимларга номзодлар кўрсатиш билан шуғулланмайдилар. Лекин, улар ҳукумат ва бошқа сиёсий ташкилотларга таъсир қилиш учун ҳаракат қиладилар. Манфаатлар гуруҳларининг ҳаракат усуллари сиёсий органларни ишонтириш, масдаҳат бериш, жамоатчилик фикрини шакллантириш, си-

¹⁴³ Қаранг: Основы политической науки. Часть II. — М.: МГУ, 1996, с. 7-8.

ёсий арбобларга ижтимоий гуруҳларнинг эҳтиёжларини етказиш, ўз манфаатларини қондириш учун ташкилий тадбирлар ўтказиш билан чегараланади¹⁴⁴.

Шунингдек, сиёсий партияларнинг муҳим хусусиятларини таҳлил қилиш нодавлат нотижорат ташкилотлар, гуруҳлар, турли бирлашмалар, ташкилотларнинг фаолияти ва ҳаракат доирасини ўрганмай туриб амалга оширмайди. Лекин, классик демократик назарияларда сиёсий гуруҳларнинг мақсадлари маълум бир сиёсий йўлни амалга ошириш учун ҳокимиятни эгаллаш ҳисобланган бўлса, манфаатлар гуруҳларининг мақсади сиёсатга таъсир кўрсатишдан иборатдир, деб ифодаланган. Сиёсий партия асосан турлича сиёсий манфаатлар, кўрсатмалар ва йўналишларга эга бўлган кишиларни бирлаштирса, манфаатлар гуруҳлари кўпроқ ўз аъзолари учун хос бўлган манфаатлар, асосан, бир ёки бир неча муаммоларни ҳал қилишга ўз диққат-эътиборини қаратади. Нодавлат нотижорат ташкилотлар самарали рақобат йўллари ва сиёсий жараёнда оммавий тарзда қатнашиш усуллари шакллантиради. Улар ўз манфаатларини ҳимоя қилган ҳолда давлатнинг у ёки бу соҳадаги сиёсати ҳаракатларини мувозанатда сақлаб туриш имкониятларига эга бўлади. Шунингдек, нодавлат, нотижорат ташкилотлар ҳар бир алоҳида шахсга, сиёсий етакчига таъсир ўтказа олиш, шу билан бирга сиёсатда иштирок этиш имкониятини яратади.

Нодавлат нотижорат ташкилотларнинг функциялари турли-тумандир. Лекин, уларнинг асосий функцияларидан бири турли ижтимоий гуруҳлар ва қатламлар манфаатларини артикуляция¹⁴⁵ қилишдир. Манфаатлар гу-

¹⁴⁴ Қаранг: Орыстейн Н. Демократик жамиятда қонун чиқарувчи ҳокимият ўрни. — Озодлик рисоласи.-Вена; 1994, 8-9-б.

¹⁴⁵ Артикуляция (лот.) — кишиларнинг бир-бирига ўхшаш манфаатларини гуруҳ ёки ижтимоий қатлам миқёсида бирлаштириш.

руҳлари индивидлардаги турли йўналишдаги қарашлар ва фикрларни бир тизимга келтиради, бирон-бир ташкилотнинг бир қолипга солинган манфаатлар тизими асосида ташкилотнинг ҳаракат дастурини шаклланишига ёрдам беради. Гуруҳлар аъзоларининг айрим олинган манфаатлари сиёсий жараёнларга манфаатдор гуруҳлар воситасида аниқ, бир тизимга солинган талаблар тарзида татбиқ этилади. Шунингдек, нодавлат нотижорат ташкилотлари кўплаб айрим манфаатларни агрегация қилиш (мунозаралар ва муҳокамалар ёрдамида турли манфаатларни уйғунлаштириш ва улар ўртасида маълум бир муносабатлар тизимини ўрнатиш) фаолиятини ҳам олиб боради. Бу жараёнда энг асосий ва муҳим аҳамият касб этадиган, гуруҳ аъзоларининг кенг қатламлари қарашларини ифода эта оладиган манфаатлар танлаб олинади ва уларни амалда қондиришнинг зарурий чора-тадбирлари кўрилади.

Нодавлат нотижорат ташкилотлар томонидан маълум бир ижтимоий гуруҳнинг турли манфаатлари бир тизимга солиниб, уларни кенг жамоатчиликнинг хоҳиш-иродаси сифатида давлат ва ҳукумат органларига етказилиши — сиёсий қарорлар қабул қилиш учун муҳим аҳамиятга эгадир. Қолаверса, бунда кўплаб манфаатлар гуруҳлари ва ижтимоий қатламлар ўртасида ўзаро келишув ва мувофиқлашув рўй беради.

Манфаатлар гуруҳларининг яна бир функцияси — интеграция қилишдир (бир бутунликка бирлаштиришдир). Бу — айрим ижтимоий гуруҳлар ташқарисида ўз аъзолари манфаатлари асосида фаолият кўрсатаётган турли ижтимоий гуруҳлар билан бошқа бир гуруҳ манфаатларини яқинлаштириш демакдир. Ана шу жараёнда турли гуруҳлар ўртасида битимлар тузилиб, ижтимоий келишувлар ва муросасозликлар мустаҳкамланиб боради¹⁴⁶.

¹⁴⁶ Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти, сиёсий партиялар, мафкуралар, маданиятлар. — Т.: Шарқ, 1998, 25-28-б.

Манфаатлар гуруҳларининг яна бир функцияси — давлат, ҳукумат ва партияларнинг турли даражаларда қарорлар қабул қилиши учун ахборотлар тўплаш ва уларни етказиб беришдан иборат. Бинобарин, манфаатлар гуруҳлари фаолиятида кенг иштирок этиш унинг аъзолари ҳуқуқий ва сиёсий маданиятларининг шаклланишига, демократик жамият шароитида жамоат ишларида фаол иштирок этишларини рағбатлантиришга амаллий тажриба сифатида катта ёрдам беради.

Нодавлат нотижорат ташкилотлар орасида фақат сиёсий партияларгина сиёсий фаолият билан бевосита шуғулланиши мумкин. Сиёсий партияларнинг давлат билан халқ оммаси ўртасидаги муносабатларида турли ижтимоий қатлам ва гуруҳларнинг сиёсий манфаатларини ва иродаларини ифодалаши муҳим аҳамият касб этади. *Сиёсий манфаатлар* деб ижтимоий субъектларнинг ўз ҳолатини сиёсий фаолиятлар воситасида барқарорлаштириш ва яхшилашнинг объектив ва субъектив имкониятларини англашга айтилади. Сиёсий манфаатлар субъектлари асосан ижтимоий бирликлар, индивидлар ва ташкилотлардан иборатдир. Ижтимоий бирликлар синфий, этник, касбий, ҳудудий, демографик, меҳнат жамоаси ва оилавий характерларга эга бўлади. Ташкилотлар эса давлат, жамоат, конфессия, лобби, таъсир кўрсатиш ҳамда манфаатлар гуруҳлари ва ижтимоий ҳаракатлардан ташкил топади¹⁴⁷.

Сиёсий манфаатлар характери сиёсий тузумга нисбатан ҳам турличадир. Сиёсий манфаатларнинг характери тузумни ўзгартириш, уни модернизация қилиш, шунингдек, мавжуд тузумни барқарор ушлаб туриш каби функцияларга эгадир. Ижтимоий тараққиётга нисбатан эса манфаатларнинг характери илғор, реакцион ва мўътадил шаклларда ифодаланади.

¹⁴⁷ Ўша жойда, 27-б.

Сиёсий манфаатлар характери сиёсий йўналишларга нисбатан ультрасўл, сўл, сўл мўътадил, мўътадил, ўнг мўътадил, ўнг ва ультраўнг шаклларда намоён бўлади. Ташкилотларга нисбатан эса давлат, сиёсий партия, жамоат ташкилотлари, жамоат ҳаракатлари ва индивидлар кўринишида ифодаланади.

Ҳозирги даврда АҚШда тадбиркорлар доираси манфаатларини ифода этувчи манфаатлар гуруҳлари бирлашмалари сифатида кўплаб уюшмалар Мустақил Бизнес Миллий федерациясига бирлашганлар. ГФРда эса Немис касаба уюшмаси федерал бирлашмаси, Немис иш берувчилари уюшмаси федерал бирлашмаси, Германия саноатчилари федерал бирлашмаси, Солиқ тўловчилар уюшмаси, Демократик олимлар уюшмаси, Немис спорт уюшмаси каби бир қанча манфаатлар гуруҳлари фаолият кўрсатади. Ҳудудий, минтақавий ва федерал даражаларда ҳам ҳунармандлар, талабалар, шифокорлар, маданият арбоблари, турли истеъмолчилар уюшмалари ва ташкилотлари мавжуддир¹⁴⁸.

Бошқа ривожланган мамлакатларда ҳам манфаатлар гуруҳлари жамиятнинг асосий қисмини ташкил этади. АҚШда 1 млн.дан кўпроқ нодавлат нотижорат ташкилотлар фаолият юритадилар. Уларда Америка аҳолисининг 7,8 %и хизмат қилади. АҚШда айнан жамоат ташкилотлари соғлиқни сақлаш, таълим, маданият, санъат ва фуқароларни ижтимоий таъминлаш ва муҳофазалаш соҳаларида давлатнинг асосий ҳамкорлари ҳисобланадилар. Дунёнинг бошқа ривожланган мамлакатлари ҳукуматлари ҳам муҳим иқтисодий, ижтимоий, экологик ва бошқа муаммоларни ҳал этишда жамоат тузилмаларига, биринчи навбатда нодавлат нотижорат ташкилотларига суянадилар. Ривожланган 22 та мамлакат-

¹⁴⁸ Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти: сиёсий партиялар, мафкуралар, маданиятлар. —Т.: «Шарқ», 1998, 27-б.

да иш билан банд аҳолининг 4,9 фоизи бевосита нодавлат соҳада меҳнат қиладилар. Бу кўрсаткич Нидерландияда 12,4, Ирландияда 11,5, Белгияда 10,5, Исроилда 9,2, Австралияда 7,2, Буюк Британияда 6,2 фоизга тенгдир¹⁴⁹.

Манфаатлар гуруҳлари ҳукуматнинг сиёсий стратегиясини шакллантиришга ҳам катта ҳисса қўшади. Уларнинг сиёсий партиялар билан ҳамкорлик қилиши партия ичидаги ҳуқуқий ва сиёсий маданиятни ҳамда интизомни мустаҳкамлайди. Бунинг сабаби шундаки, одатда у ёки бу манфаатлар гуруҳлари етакчилари партия раҳбар органларида таъсирчан мавқеаларни эгаллаб турадилар.

Кейинги ўн йилликлар ичида ижтимоий-сиёсий ҳаётда нодавлат нотижорат ташкилотлар ва сиёсий партиялар ўртасидаги муносабатларда маълум ўзгаришлар рўй берди. Партиявийликка интилишнинг сусайиши сабабли кўплаб кишилар манфаатлар гуруҳлари томон оға бошладилар. Баъзи сиёсий кузатувчиларнинг фикрича, манфаатлар гуруҳларининг ўсиши шу даражада тезлашдики, бу гуруҳлар энди партиянинг баъзи функцияларини ўз зиммасига олмоқда. Баъзи таъсирчан манфаатлар гуруҳлари эса ўзларининг сиёсий ҳаракат қўмиталарини ташкил этаётганлиги кўзга ташланмоқда. Бу қўмиталарнинг сиёсий ҳаётдаги ўрни ҳам кучайиб бормоқда. Ҳозирги даврда АҚШнинг ўзида шу каби қўмиталарнинг сони тўрт мингдан ортиб кетди¹⁵⁰.

Нодавлат нотижорат ташкилотларнинг ҳокимиятга дахлдор мақсадлари, парламент воситасида ҳал қилиниши лозим бўлган муаммолари фақат партиялар билан ҳамкорликда бажарилиши ёки ҳал бўлиши мум-

¹⁴⁹ Қаранг: Анхайер Х. Гражданское общество и «третий сектор» - «Deutschland» журн, 2000, № 5, 22-23-б.

¹⁵⁰ Қаранг: Гаджиев К.С. Политическая наука: Учебное пособие. - 2-е. — М.: Междунар. отношения, 1995, с.147-150.

атлар гуруҳларисиз сайлов кампанияларида муваффақиятга эришиши, жамиятни англаши қийин кечади.

АҚШ Миннесота университети профессори, социолог Э.Шофер ва Принстон университети тадқиқотчиси М.Фуркад-Гуринчасларнинг фикрича, ҳозирги давр миллий давлатларда фуқароларнинг ихтиёрий ташкилотлари индивидуумлар билан кенг ижтимоий муҳит ўртасидаги муносабатларда муҳим аҳамият касб этмоқда. Ҳозирги давр сиёсатшунослари ва социологлари А.Токвил қолдирган меросдан келиб чиқиб, АҚШ ва Европадаги сиёсий ташкилотлар табиатидаги фарқланишларни кўрсатар эканлар, турли мамлакатлар ва минтақалар фуқаролари ихтиёрий ташкилотлар фаолиятига турлича тарзда жалб қилинишини таъкидламоқдалар. Масалан, АҚШда уларни «иштирокчилар миллати» деб атасалар, баъзи Европа мамлакатларида (мисол учун, Франция ва Италияда), хусусан Японияда нодавлат ташкилотларга фуқароларни жалб қилиниш қўлами анча торлиги сезилмоқда. Бу ҳолат мазкур мамлакатларда фуқаролик жамиятининг ҳуқуқий асослари бир қадар чекланганлиги натижасида содир бўлмоқда. Масалан, Италияда фуқаролар уюшмалари фаолият кўрсатадиган ҳуқуқий кенгликларнинг ноизчиллиги сезилмоқда. Уларни молиявий қўллаб-қувватлаш ҳам унчалик қониқарли эмас. Бинобарин, фуқароларнинг ихтиёрий ташкилотлари жамиятнинг самарали акторлари бўлиши учун давлат томонидан ҳар томонлама қўллаб-қувватланмаганлиги боис ихтиёрий уюшмалар ўз зиммаларига масъулиятни олмаяптилар. Оқибатда давлат анъанавий тарзда жамиятнинг барча жабҳаларида устувор ўринни эгалламоқда¹⁵¹.

¹⁵¹ Шофер Э., Фуркад-Гуринчас М. Участие граждан в добровольных организациях и роль государства. // http://zluka.isr.lviv.ua/Files/SCI_66/HTM, с.59-61.

Лекин Японияда кейинги ўн йилликда нодавлат ташкилотларни ривожлантиришга муҳим аҳамият берилди. Айниқса Хайрия ташкилотлари уюшмасини ташкил топиши билан мамлакатда фуқаролик жамиятини янада ривожлантиришга янги имкониятлар барпо этилди. У муниципалитетлар, шаҳар ҳокимиятлари, корпорациялар, шахсий корхоналар вакилларида иборат бирдан-бир уюшма ҳисобланади. 2001 йил июнда бу уюшма «Ижтимоий-ҳуқуқий корпорациялар ХХІ асрда» номли лойиҳани амалга оширишга киришди. Лойиҳанинг асосий мақсади — келажакда нодавлат корпорациялар учун идеал бўлган тизилмаларни аниқлашдир. Шунингдек, ХХ асрнинг 90-йилларида Японияда нодавлат ташкилотларни қўллаб-қувватлаш маҳаллий марказлари фаолияти бошланди. Бу марказлар аниқ аҳоли яшаш жойида (жамоаларда) нодавлат ташкилотларга кўмак бериш мақсадида тузилиб, улар асосан маҳаллий муаммоларни ҳал этишда маҳаллий ҳокимият ва аҳолига таяниб фаолият юрита бошладилар. Улар жойлардаги нодавлат ташкилотларни биноларга эга бўлишига кўмаклашиб, олимлар, оммавий ахборот воситалари, маҳаллий ҳокимият ва нодавлат ташкилотлар билан ҳамкорликда турли семинарлар уюштириш, ахборот бюллетенлари тарқатиш каби ишлар билан шуғулланишга киришдилар. Бир йил ичида бутун Японияда 82 та ана шундай марказлар тузилди. Шу билан бирга, молиявий фаолияти оғир бўлган нодавлат ташкилотлар марказлар ташаббуси билан солиқлардан озод бўлишга доир қонунчиликка ўзгартиришлар киритишга эришдилар¹⁵².

Собиқ тоталитар тузумдан халос бўлган Польшада ҳам кейинги ўн йилликда нодавлат нотижорат ташки-

¹⁵² Правовая поддержка на местном уровне гражданского общества в Японии. Ред. стат. журн. «Монитор гражданского общества». // http://zluka.isr.lviv.ua/Files/SCI_66/HTM, с. 70-75.

лотлари тезлик билан ривожланиб борди: «Klon/Jawog» ахборот марказининг мазлумотларига биноан уюшма ва жамғармалар 18,5 мингдан 48 мингтага кўпайган. Мамлакат бўйича ҳар 10 минг аҳолига 6,14 та нодавлат ташкилоти тўғри келди¹³³.

Синсатшунос олим К.Рэнсининг ёзишича, Италияда жамоат ташкилотлари тез ўсиб боришига қарамасдан, улар сонининг ўсиши жиҳатдан бошқа мамлакатларга нисбатан орқада қолмоқда. Мунтазам ўтказиб туриладиган социологик тадқиқотларга биноан, 18 ёшдан 74 ёшгача бўлган италияликларнинг фақат 12 фоизи ихтиёрий нотижорат ташкилотларда иштирок этадилар. АҚШда эса бу кўрсаткич 20 фоиз атрофидадир (агар АҚШда сайловлар кампанияси бошланса, бу кўрсаткич икки марта кўпаяди). Италияда келтирилган ана шу 12 фоиз иштирокчиларнинг фақат учдан икки қисмигина «учинчи сектор»да фаол қатнашади. Иштирокчиларнинг қолган учдан бир қисми эса нодавлат ташкилотларда фақат номигагина қатнашади. Ундан ташқари, Италияда хайрия ёрдамлари уюштириш ҳам нисбатан паст даражада бўлиб, ўртача 46 фоиз италияликлар хайрия эҳтиёжларига пул билан кўмаклашадилар. Бу каби кўрсаткич АҚШда 55, Буюк Британияда эса 65 фоизга тенгдир¹³⁴.

1998 йилда Японияда «Нотижорат ва нодавлат ташкилотлар тўғрисида»ги янги қонун қабул қилиниши билан мамлакатда фуқаролар биринчи марта бюрократия назоратсиз бирлашмалар ёки ўзларининг ташкилотларини тузиш ҳуқуқини олишга эришдилар. Мазкур қонун

¹³³ Курчевска Й., Курчевски Я. Гражданское общество в Польше. // Гражданское общество и право. — М.: РАГС, Реф.Бюллетень № 1 (47), 2003, с.24-25.

¹³⁴ Рэнси К. Демократия в действии социальное участие и «третий сектор» в Италии. // Гражданское общество и право. — М.: РАГС, Реф.Бюлл. № 1 (47), 2003, с.88-92.

Японияда нодавлат ташкилотларни мувофиқлаштиришнинг либерал қоидаларини ифодалаб, у фуқаролик жамиятини такомиллаштиришнинг ҳақиқий ҳуқуқий асосига айланди. Шунингдек, кўпчилик сиёсатшунослар «Нотижорат ва нодавлат ташкилотлар тўғрисида»ги қонуннинг қабул қилинишини мамлакатдаги маъмурий соҳадаги ислоҳотларнинг давоми сифатида талқин қилдилар. Чунки мазкур қонун япон бюрократияси қўлида ҳокимиятни тўпланиб қолишига барҳам берди, маъмурий-буйруқбозлик тизими бўшашиб, марказий ҳокимият ваколатларининг аксарияти маҳаллий ҳокимият органларига берилди¹⁵⁵.

Фуқаролик жамиятининг муҳим белгиларидан бири бу — кўп партиявийлик билан бир қаторда, ўз аъзоларининг ихтиёрийлиги ва юксак сиёсий маданиятига таянган манфаатлар гуруҳларининг мавжудлиги, уларнинг жамият ва давлатнинг барча институтлари билан ўзаро тенг ҳуқуқлилик асосида фаол муносабатда бўлишидир. Сиёсий партиялар ўз ўрнида нодавлат нотижорат ташкилотларнинг турли манфаатларини бирлаштиради, ўзида ифода этади. Шу билан бирга ўз манфаатлари йўлида бу гуруҳлардан фойдаланади ва ҳамкорлик қилади.

Ҳозирги даврга келиб «учинчи сектор» мавжуд ҳуқуқий шароитлар доирасида, лекин суверен давлат бошқаруvidан ташқари жамиятнинг ўзини-ўзи ташкил эта олиш қобилиятини намоён этмоқда. Бу ҳолат институционал турли-туманликка катта ҳисса қўшиб, замонавий жамиятларнинг инновацияларга нисбатан бўлган қобилиятини ошириб бормоқда. Жумладан, бу соҳада Германияда, аввало, марказий соҳаларда (ижтимоий-сиёсий нуқтаи назардан), атроф-муҳитни ҳимоя қилиш

¹⁵⁵ Пекканен Р. Гражданское общество и его правовое регулирование на примере некоммерческих организаций Японии. // http://zluka.isr.lviv.ua/Files/SCI_66/HTM, с.145-149.

ёки халқаро фаолият йўналишларидаги нодавлат ташкилотларини кўпайиб бориши диққатга сазовордир. Масалан, «учинчи сектор» ташкилотлари аъзоларининг сони ортиши, уларнинг кишилар ҳаётида мустаҳкам равишда ўрин эгаллаётганидан далолат беради. Қолаверса, «учинчи сектор» кўп соҳаларда жамиятнинг ўзини-ўзи ташкил этишда ва инновацияларга нисбатан қобилиятли эканлигидан гувоҳлик бермоқда: янги устуворликлар давлатнинг керакли даражада фаоллик кўрсатмаётган жойларида пайдо бўлмоқда. Бу ҳолатни шак-шубҳасиз ижобий баҳолаш мумкин.

Кўпинча ҳаётбахш фуқаролик жамияти демократик муносабатларни ривожланишида бебаҳо ёрдамлар беради. У давлат фаолиятига ҳаёт таъсир кўрсатиб, фуқаролар манфаатларини жиддий эътибор билан қабул қилинишини таъминлаши ҳамда фуқароларни сиёсий жараёнларда иштирок этишига кўмаклашиши мумкин.

Шу билан бирга, ҳали кўпчилик олимларда фуқаролик жамиятининг юксалиши келажақда давлатнинг маъқеини пасайтиради, давлат органлари ваколатлари кейинги ўринга ўтади, қудратли НТлар янги, фаровон фуқаролик тартиботларини шаклланишини таъминлайди, деган тасаввурларни илгари сурмоқдалар. Албатта, бу каби қарашлар — иллюзиядан бошқа ҳеч нарса эмас. Чунки давлат сиёсий дастурлар таклиф этиш ва уларни амалга ошириш учун кучли ҳокимиятга эга бўлгандагина фуқаролик гуруҳлари сиёсатни самарали шакллантириш имкониятларидан фойдалана оладилар. Бу каби ташаббусларнинг оқилона фаолияти давлатни бўшаштиришга эмас, балки уни кучайтиришга қаратилгандир. Бошқача томондан қараганда, кучсиз ва «уйқудаги давлат»дан бошқа ҳеч бир куч фуқаролик жамиятини ривожланишига қаттиқ қаршилик кўрсата олмайди. 1989 йилдан бошлаб Марказий ва Шарқий Европада Польша ёки Венгрия каби мамлакатлар ҳукуматлари фаоллиги

ва кенг ваколатлар доирасидан унумли фойдаланилганлиги бу мамлакатларда фуқаролик жамияти жуда тез ривожланишига хизмат қилди. Аксинча, давлатлар фаолияти самарасиз ва давлатлари ўз ваколатларидан унумли фойдаланмаган мамлакатларда эса фуқаролик жамиятининг ривожланиши суст кечди¹⁵⁶.

Бугунги кунда 5 мингдан ортиқ халқаро НТлар, маълум бир мамлакатда рўйхатдан ўтганлигига қарамай, доимий равишда бошқа мамлакатларда ўз фаолиятларини амалга оширмоқдалар. Турлича омилларни ўзаро мувофиқ келиши натижасида, совуқ урушдан кейинги сиёсий чеклашларнинг тугатилиши, янги коммуникацион ва ахборот технологиялари, паст транспорт харажатлари ва демократияни кенг тарқалиши натижасида НТларни ўз таъсирларини кенгайтиришлари ва давлатлар устида турувчи иттифоқлар, бирлашмалар ва коалициялар тузишлари учун қулай муҳит пайдо бўлди.

XX асрнинг 90-йилларида фуқаролик жамияти жозибадор инсоний эркинликнинг сўнгги натижасига айланди. Улкан демократлаштиришнинг дунёвий тамойиллари янги уфқларни очди. Европада фуқаролик жамиятини янгиланишнинг ҳаракатлантирувчи кучи сифатидаги мавқеига қизиқишлар кучайди, шу билан бирга давлат ва ҳукумат таъсирлари камайиб бораётган ривожланаётган мамлакатлар орасида ҳам у кенг тарқала бошлади.

Фуқаролик жамиятига нисбатан пайдо бўлган жозибадорлик, асосан, сиёсий мақсадларни кўзлаган (атроф-муҳитни ҳимоя қилиш, инсон ҳуқуқлари, аёллар ҳуқуқлари, сайловларнинг боришини назорат этиш, коррупцияга қарши кураш) нодавлат ташкилотлар сонининг ортиб бориши билан боғлиқдир. Сўнгги бир неча йиллар

¹⁵⁶ Қараи: Каротерс Т. Гражданское общество. — «Deutschland» журн., № 5/2000, с. 12-17.

ичида, айниқса, демократияга энди ўтаётган мамлакатларда бу каби гуруҳлар тезлик билан кўпайиб бормоқда. Мазкур мамлакатлардаги фуқаролик жамияти ўзига давлатдан ташқарида бўлган барча ташкилотлар ва бирлашмаларни (сиёсий партияларни ҳам), шунингдек, касаба уюшмалари, савдо палаталари, этник гуруҳлар, диний ташкилотлар, маданий ва спорт жамиятлари кибиларни ўзига қамраб олади.

Бозор иқтисодиётига ўтаётган, саноат технологияларини ривожлантираётган мамлакатларда НТлар фаолияти муҳим аҳамият касб этмоқда. Улар ҳукуматга таъсир ўтказиб ва сиёсий қарор қабул қилувчи шахсларга экспертлар маслаҳатларини таклиф этиб, сиёсатни шакллантиришга ҳам катта ҳисса қўшмоқдалар. Улар фуқароларга маърифий билимлар бериш ва сиёсатда фуқаровий иштирок этиш соҳаларида ҳам давлат билан ҳамкорликни кучайтираяптилар.

Ҳозирги даврда ривожланган ва демократик мамлакатларда нодавлат нотижорат ташкилотларни ҳар томонлама ривожлантириш ва такомиллаштириш натижасида кучли фуқаролик жамияти қуришга эришилди. Ўз ўрнида, бу жамият фуқаролар ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, аҳоли ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш ва уларни сиёсий қарорлар қабул қилишда билвосита иштирокининг муҳим омили бўлиб қолмоқда.

2.3. Ўзини-ўзи бошқариш органлари — фуқаролик жамияти асоси

Ўзини-ўзи бошқариш органлари бир неча асрлар илгари давлатнинг қуйи маҳаллий бошқарув функцияларини бажарувчи сиёсий ташкилот сифатида шаклланган бўлса, улар XX асрга келиб фуқаролик жамияти институтига айланишгача бўлган катта тарихий ривожланиш

йўлини босиб ўтди. Ғарб сиёсатшуносларининг фикрича, «ўзини-ўзи бошқариш» тушунчаси давлатга нисбатан фуқаролар жамоалари мустақиллигининг шаклланиши билан боғлиқдир. Франциялик мутафаккир Алексис де Токвилнинг талқинича, маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш шундай бир сиёсий институтки, у нафақат сиёсатчилар, балки, умуман барча фуқаролар учун бир мактабдир. Қолаверса, ўзини-ўзи бошқариш органлари сиёсий маданият унсурларини шакллантиришнинг ҳам беқиёс омилидир. Охир-оқибатда бу органлар фаолияти сиёсий тизимнинг бир бутун барқарорлиги ва мослашувчанлигини таъминлаб беради. Ёки Токвил ёзганидек, «миллат жамоавий институтларсиз ҳам эркин ҳукумат шакллантирилиши мумкин, лекин у эркинликнинг ҳақиқий руҳиятига эга бўла олмайди»¹⁵⁷.

Немис олимлари эса бу тушунчани Пруссия вазири барон фон Штейн (1757-1831) номи билан боғлайдилар. Штейн маҳаллий ўзини-ўзи бошқарувни «фуқароларнинг давлат ишларини бошқаришдаги фаол шаклидир», деб ёзган эди¹⁵⁸. XIX аср манбаларида «ўзини-ўзи бошқариш» тушунчаси давлат-республикалар, АҚШ штатлари, Швейцария кантонларига берилган нисбат сифатида ишлатиш таомилга кирган эди. Буюк Британияда эса «ўзини-ўзи бошқариш органлари» деганда келишув судлари, маслаҳатчилар судлари ва парламент институтлари тушунилган.

Маҳаллий ўзини-ўзи (ёки муниципал — «municipal» (инг.) — «ўзини-ўзи бошқариш») бошқариш деб, у ёки бу маъмурий-ҳудудий бирликлардаги аҳолининг ваколатларини ифодаловчи сайланган органлар ва уларнинг маъмурияти томонидан амалга ошириладиган маҳаллий

¹⁵⁷ Токвил А. Старый порядок и революция. — М., 1991, с.26-28.

¹⁵⁸ Ортен И. Историческое развитие общин. // Тексты законов. Закон об общинах - Боик-Илтер-Национес. 1997, с.8.

аҳамиятга эга бўлган ишларни бошқаришга нисбатан айтилади.¹⁵⁹

Муниципал бошқарув — бу бошқарувнинг бир қадар номарказлашган шаклидир. Шу билан бир вақтнинг ўзида у фуқаролик жамиятининг институтидир. Бундай бошқарув органларининг асосий белгилари, бу — уларнинг сайланиши ва ўз ҳудудидаги аҳоли манфаатлари асосида маҳаллий аҳамиятга эга бўлган ишларга раҳбарлик қилишга нисбатан мустақиллигидир.

Муниципал бошқарув органлари ўзида давлат ташкилотининг ўқурларини ҳам ифода этади. Аммо аксарият мамлакатларда улар давлат органларига нисбатан олий даражани эгалламайди, чунки ҳудудларни бошқариш функцияларини кўпчилиги улардан олиниб, бу функциялар ҳукумат, вазирликлар кабиларнинг агентликларига берилгандир. Муниципал бошқарув давлат механизмига алоҳида бўгин бўлиб, у давлат маъмуриятига нисбатан функционал равишда бирикади. Шу билан бирга, у ўз ҳудуди аҳолиси манфаатларини ифодалайдиган орган бўлгани боис жамият институти сифатида ўзини-ўзи бошқариш функцияларини бажаради. Муниципал бошқарувнинг назарий асослари дастлаб Ғарбий Европадаги инқилоблар мафкурачилари томонидан ишлаб чиқилган бўлиб, унинг табиати ва ўрни маҳаллий ҳокимиятлар ва жамоалар ўзини-ўзи бошқариш органларининг сайланишлиги ғоялари билан чамбарчасдир. Маҳаллий ҳокимиятнинг сайланиш қондаси вакиллик бошқаруви ғояларига мутаносиб тарзда, феодал абсолютизмга қарши ҳаракат шакли сифатида вужудга келди. Сайланган муниципал органлар мустақиллиги концепцияси, уларнинг қишлоқ жамоалари ва шаҳарлардаги ишларга раҳбарлик қилишида, марказдан мус-

¹⁵⁹ Қаранг: Основы государственного и муниципального управления. — М.: Институт труда, 1997, с.13-14.

тақиллигининг янги тарихи ибтидосида маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш функцияларини ифодалаб, бу органлар давлат манфаатлари соҳасидан ташқаридаги бўгин, яъни жамият институти сифатида ҳам талқин қилина бошланди.

XIX аср давомида марказ билан маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари ўзаро муносабатларининг учта модели шаклланди (инглиз, француз ва прусс). Бугун ҳам ана шу шаклланган анъаналар асосидаги моделлар — инглиз саксон, француз (ёки жанубий Европа модели) ва герман (ёки шимолий — Ўртаевропа модели) ҳаётда амал қилиб келмоқда.

Маҳаллий ўзини-ўзи бошқаришнинг энг намунали модели инглиз саксон ҳисобланиб, унда ўзини-ўзи бошқариш жараёнлари «ҳокимият маҳаллий манфаатлари доирасида» рўй беради. Француз ўзини-ўзи бошқариш моделида эса ҳокимият (расман) ўзини-ўзи бошқаришни назорат қилувчи маҳаллий ҳукумат органларининг қўлида бўлади. Германия моделида эса давлат бошқаруви билан маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш ягона институт сифатида уйғунлашади¹⁶⁰.

Инглиз саксон модели гуруҳига Буюк Британия, АҚШ, Канада, Австралия, Янги Зеландия, Ирландия каби мамлакатлар киради. Француз модели эса кўпроқ Италия, Белгия, Нидерландия, Португалия ва баъзи бир Лотин Америкаси мамлакатларида амал қилади. Шунингдек, Германия ва Скандинавия мамлакатлари маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари бетакрор сифатларга эгаки, улар юқорида кўрсатилган икки моделга мутлақо ўхшамайди.

XIX асрда ўзини-ўзи бошқаришнинг коммунал модели Франция ва Италиядан ташқари АҚШда ҳам ривож-

¹⁶⁰ Қирғизбоев М. Ўзини-ўзи бошқариш: асосий тушунчалар, хорижий тажриба ва амалиёт. — Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари, 2001, № 1, 30-6.

лана бошланди. Буюк Британия эса маҳаллий ўзини-ўзи бошқарувининг йирик, бир-бирига айнан ўхшаш бирликларини камайтириш йўлидан борди. Бошқа қатор мамлакатлар эса ҳар иккала моделга хос бўлган айрим хусусиятларни ўзлаштирган ҳолда «ўрта» йўлдан боришга интилдилар.

Шу билан бирга, ислоҳотлар жараёнларида фуқаролик жамиятининг унсурлари ҳам шакллана бошлади. Бу ҳақда таниқли олим Д.Ж. Элейзер қуйидаги фикрни билдирган эди: «Ҳозирги давр федерализми ғарб сиёсий ҳаёти учун фуқаролик жамияти муҳим аҳамият касб этмагунча намоён бўлмади»¹⁶¹. Шунингдек, муниципал бошқаришнинг ўзи фуқаролик жамиятини шаклланишига етарли шарт-шароитлар яратади, деган нуқтаи назарлар ҳам пайдо бўлди.

АҚШ «ота»лари асос солган демократия назариясига биноан ҳокимиятнинг маҳаллий органлари халқнинг иродасини ифодалаши лозим, бунга эришишнинг энг яхши усули — маҳаллий бошқарувда тўғридан-тўғри индивидуал иштирок этишдир, деган қарашлар ўзини-ўзи бошқариш ислоҳотларига кучли таъсир кўрсатди. Албатта, бу каби ёндашувлар авваламбор, Т.Жефферсон ва А.Токвиллар томонидан асосланган эди.

АҚШ ташкил топган дастлабки йилларда Т. Жефферсон «кичик республикачалар» тизими тарафдори бўлиб, унга кўра, ўзини-ўзи бошқариш ҳудудлари шу даражада кичик бўлиши, натижада бу «кичик республикачалар»да ҳар бир фуқаро тўғридан-тўғри умумий йиғинларда қатнаша олиши ва унинг ўзи бевосита сиёсий фаолият билан шуғулланиши лозим эди. Ана шундай тизимнинг классик намунаси сифатида А.Токвил Янги Англия тауншипларини мисол тариқасида келтиради: «Агар ҳокимият ха-

¹⁶¹ Элейзер Д.Дж. Сравнительный федерализм. — Полис, № 5, 1995, с.108.

лққа тегишли бўлса, унда халқнинг ўзи идора этиши лозим. Бу республикачи ҳукуматнинг асосий қоидасидир».

АҚШда шаклланган плюрализм тамойиллари Жон Локкнинг ҳокимиятни назорат этиш ва чеклашга доир қарашларига асосланган эди. Ўша даврда бундан кучли таъсирланган Ж.Мэдисон шундай деб ёзган эди: «Фақат ҳукумат ҳокимиятинигина назорат қилиш ва чеклаш билан чегараланмасдан, балки, кўпчиликнинг ҳокимиятини, шунингдек, бир-бирига қарама-қарши турувчи «фракциялар»нинг ҳокимиятини ҳам назорат этиш ва чеклаш лозим»¹⁶².

Кейинчалик С. Хантингтон бу икки хил ёндашувларни ўзаро қиёслаб, шундай таҳлилни келтиради: «Демократия идеали тўғрисидаги Т.Жефферсон қарашлари Ж.Мэдисоннинг кенгайтирилган республиканизм концепциясига тўғридан-тўғри ва бутунлай қарама-қарши туради». Жефферсон учун республиканизм кишиларга яқинлиги билан жозибалидир. Мэдисон учун эса у кишилардан узоқ бўлганлиги учун ҳам аҳамиятли. Жефферсон учун кичик республикачалар соф шаклдаги республика идеалидир. Мэдисон учун кичик республикалар ёмон шаклдаги «фракциячилик»дан иборат эди, холос. Жефферсон учун республиканизмга таҳдид солувчи асосий хавф — марказлашган автократиянинг мустабидлигидир».

Мэдисоннинг ҳокимиятлар тақсимланиши, «ўзаро ушлаб туриш ва мувозанатлар» воситасида чегаралашлар киритиш зарурияти тўғрисидаги қарашлари АҚШнинг XIX асрдаги Янги Англиядан ташқаридаги тауншипсларига¹⁶³ ҳам ёйилди ва у Американ муниципал бошқару-

¹⁶² Қаранг: История США. В 4-х т. Т. I. (1607-1877). — М.: 1983, с. 262-264.

¹⁶³ township (инг.) — туман, посёлка, шаҳарча, қишлоқдаги яшаш ҳудудлари.

видаги ижроия (мэр) ва вакиллик (кенгаш) ҳокимиятларининг ўзаро тақсимланишида ўз ифодасини топди.

АҚШда Мэдисон қарашларининг кенг тарқалиши натижасида маҳаллий ҳокимият органларида ўз этник гуруҳлари манфаатларининг вакиллигини талаб қилишга мойил бўлган оммавий иммигрантлар оқимини кўпайишига олиб келди. Шу тариқа муниципал сиёсатдаги сиёсий иштирок бирликлари гуруҳлардан иборат шаклда ривожланди. Иммигрантларнинг фаол сиёсий иштироклари улар илгари мансуб бўлган мамлакатлар сиёсий маданияти унсурларининг АҚШ сиёсатида таъсир этиш жараёнлари билан бирга кечди. Бу ҳолат Америка сиёсий фанларининг талқинида «сиёсий машиналар» деб аталувчи тизимларнинг шаклланишига олиб келди¹⁶⁴.

Муниципал бошқарув органлари ўзларининг сайланишдаги ва маҳаллий аҳолининг вакиллари сифатидаги расмий ўринларига биноан вакиллик тизимининг таркибий қисмларидан биридир. Уларнинг иқтисодий ва ижтимоий соҳадаги фаолиятлари аҳоли учун улкан аҳамиятга эга. Муниципал органларда давлат апаратининг бошқа бўғинларига нисбатан бюрократизмга берилиш камроқ бўлади. Ана шу барча фазилатлар сайланувчи маҳаллий бошқарувни демократия қадриятларидан бирига айлантирди. Шунингдек, муниципал бошқарув бир томондан, маҳаллий ҳудудларда давлат бошқарувининг баъзи ваколатларини амалга оширса, иккинчи томондан, фуқаролик жамияти институти сифатида аҳоли манфаатларини ўзида ифодалайди ва уларни ҳимоя қилади.

ХІХ аср — ХХ аср бошларидаги классик капитализм даврида маҳаллий бошқарувнинг ривожланиши илгари-

¹⁶⁴ Қирғизбоев М. Ўзини-ўзи бошқариш: асосий тушунчалар, хорижий тажриба ва амалиёт. — Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари, 2001, № 1, 32-33-б.

ги озодлик ва тенглик каби демократик шиорлардан анча чекинди. Биринчидан, муниципал органларни шакллантиришдаги сайловлар аҳолининг мулкка эга қисми, кўчмас мулк эгаларининг иштирокларини кучайиши билан чеклана бошланди. Иккинчидан, маҳаллий ва гуруҳий манфаатларни умумдавлат манфаатларига бўйсундириш мақсадларида муниципал органлар ҳукумат назорати остига тушиб қолди. Ҳукумат ва партияларнинг муниципал сиёсатида марказлаштириш тамойиллари аста-секин устуворлик касб эта бошлади. Маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг маориф, коммунал хўжалик ва бошқа соҳалардаги функциялари кенгайиб бориши билан марказнинг маҳаллий ишларга аралашуви ҳам кучайиб борди.

Шу билан бирга муниципал бошқарувни демократлаштириш талабларининг кучайиши, муниципал органлар фаолиятини аҳоли манфаатларига бўйсундириш каби ҳаракатлар фуқаролар ҳуқуқлари ва эркинликларини чеклаш, марказий бюрократик аппаратнинг ролини ошиб боришига қарши тескари таъсир сифатида кучайиб борди. Жойлардаги бошқаришнинг марказлашуви ва номарказлашуви нисбатлари, маҳаллий муассасалар тузилишидаги демократизм даражаси кўп жиҳатлардан фуқароларнинг марказий ҳокимиятни ён беришларга мажбур қила олиш қобилиятига боғлиқ бўлиб қолди. Иккинчи жаҳон урушидан кейинги Франция, Италия, Япония конституцияларида маҳаллий ўзини-ўзи бошқарувнинг демократик тамойиллари мустаҳкамланди¹⁶⁵.

АҚШдаги кенг шаҳарлашув жараёнлари оқибатлари маҳаллий ўзини-ўзи бошқарув назарияларига ҳам таъсир этди. XX асрнинг 60-йилларидаги сиёсий фаол-

¹⁶⁵ Қаранг: Конституции зарубежных государств. — М.: БЕК, 1997, с.128, 267-272, 455.

лик маҳаллий бирликларнинг ҳудудий тизилмасининг ус-
туворлигига доир назарияларни ишлаб чиқишга сабаб
бўлди. Муниципал бошқарувнинг турли моделларидан
қайси бирининг қандай сифатлари самарали эканлиги
тўғрисида баҳс-мунозаралар кучайди: 1) иқтисодий са-
мараси; 2) қарорларни демократик равишда қабул
қилишга кўпроқ шарт-шароитлар яратиб бера олиши; 3)
адолатли тақсимот бўлишига кафолатлар бера олиши;
4) иқтисодий ўсиш учун ўзаро ҳамкорликни таъминлаш
қобилияти¹⁶⁶.

Муниципалитетларни йириклаштириш тамойилларининг
ана бир йўналиши — янги тузилган органларга ваколат-
лар беришдан иборат бўлди (Францияда минтақаларга,
АҚШда метрополитен кенгашларига). Ундан ташқари,
аҳолига хизмат кўрсатишга доир қатор функциялар ма-
ҳаллий органларга ёки уларнинг агентликларига ҳеч бир
оралиқ бошқарув бўғинларисиз тўғридан-тўғри тарзда
берилди. Миллий ҳукуматлар нуқтаи назаридан бу ис-
лоҳотлар номарказлаштиришни амалга ошириш, деб
қаралди.

Франция тажрибасида амалда қўлланган номарказ-
лаштириш доктриналарида функционал ва ҳудудий но-
марказлаштириш деганда «ҳудудларда, у ёки бу маъ-
мурий-ҳудудий бирликларда маълум функцияларни
амалга ошираётган давлатнинг мухтор муассасалари ва
органларига ваколатлар бериш» тушунилади. Шунинг-
дек, «ҳудудий-вертикал номарказлаштириш эса янги
маъмурий-ҳудудий бўлинималар — минтақалар ташкил
этишга асосланади»¹⁶⁷.

¹⁶⁶ Қирғизбеков М. Ўзини-ўзи бошқариш: асосий тушунчалар, хорижий
тажриба ва амалиёт. — Демократлаштириш ва инсон
ҳуқуқлари, 2001. № 1, 33-6.

¹⁶⁷ Организация административной власти во Франции. —
Париж. Посольство Франции в Москве, 1993, с.11.

XX асрнинг 70-йилларидан бошлаб АҚШ ва Европада муниципал бошқарув тушунчаси маъмурият ўзгариб бормоқда. Чунки, бу даврда Ғарбий Европа мамлакатларида бу соҳани чуқур ислоҳ этишга киришилди. Кўп ўтмасдан бутун Ғарбий Европа бўйлаб номарказлаштириш ислоҳотлари бошланди. Ана шундай ўзгаришлардан бири — 1974 йилда Буюк Британияда рўй берди. Янги ўзгаришлар концепциясига биноан коммунал/черков қавмлари яшайдиган ҳудудлар даражасидаги бошқарув қишлоқ жойларида ўз фаолиятларини давом эттириши мўлжалланди. Маҳаллий бошқарувнинг энг йирик бирликлари сифатида Англиядаги Мамлакат Кенгаши (Метрополитан) ва Шотландиядаги Минтақавий Кенгашлар ҳуқуқий мақомлари янгидан ислоҳ этилди. Улар ўз навбатида географик кенгликлар ҳудудларидаги район кенгашлари билан қопланди. Мамлакат ёки Шотландиянинг ҳар бир минтақаси ана шу район кенгашларидан иборат таркибда бўлиши жорий этилди. Муниципал бошқарув хизмати барча тегишли даражаларда қулайлаштирилди ва соддалаштирилди.

Янги ўзгаришлар шаҳар ва қишлоқ районларида аниқ сезилди. Еттига йирик шаҳарлар мажмуасида (Улуғ Лондон, Улуғ Манчестер, Мерсейсайд, Жанубий Йокшир, Тайне ва Вейр, Ғарбий Мидленд ва Ғарбий Йокшир) Мамлакат Кенгаши (Метрополитан) округларни табиий ва иқтисодий режалаштириш билан шуғулланувчи стратегик орган сифатида қайтадан ислоҳ этилди. Метрополитандан кейинги қуйи органлар сифатидаги районлар кенгашларига аҳолига алоҳида хизматлар кўрсатиш ваколатлари берилди (масалан, таълим, хизмат кўрсатиш соҳаси, йўлларни ишлатиш, уй-жой қурилиши, атроф-муҳит шароитларини мувофиқлаштириш). Лекин, қишлоқ жойлардан иборат бўлган ҳудудларда ҳам шу каби кенг тармоқланган тузилмалар фаолият

юрисдикциялар ҳам, улардаги баъзи бир алоҳида хизматлар учун маъсуллик Мамлакат Кенгаши зиммасига юклатилди (масалан, таълим, хизмат кўрсатиш соҳаси, йўлларни ишлатиш кабилар).

Шунингдек, маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларига қуйидаги талаблар қўйилди: фуқаролар эҳтиёжларини қондира олиш қобилияти; фуқаролар эҳтиёжларини қондириш воситаси; ўз ҳамжамиятида етакчилик қилишнинг қонунийлиги; жамиятдаги ўзгаришларга мослаша олиш қобилияти; ўз ҳамжамиятининг ўзига хос эҳтиёж ва талабларига нисбатан маҳаллий шарт-шароитларни ҳисобга олган ҳолда таъсирланиш эркинлиги¹⁶⁸.

Ривожланган илғор мамлакатларда муниципал органларни шакллантириш усуллари ҳам ривожланиб борди. 1985 йил 15 октябрда Европа Иттифоқи томонидан қабул қилинган «Маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш тўғрисидаги Европа хартияси»нинг 3-моддасида бу тушунча қуйидагича ифодаланади: «Маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш, дегаанда маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларининг ўз маъсуллигида, маҳаллий аҳоли манфаатлари асосида, қонунлар доирасида давлат ишларининг аксарият қисмини бошқариш ва уни реал уддалай олиш қобилиятига айтилади. Бу ҳуқуқлар эркин, яширин, тенг, тўғридан-тўғри умумий сайловларда сайланган аъзолардан иборат кенгашлар ёки мажлислар томонидан амалга оширилади. Кенгашлар ёки мажлислар ўзларига ҳисоботлар бериб борувчи ёки ижроия органларига эга бўлиши мумкин. Бу қоидалар фуқаролар мажлисларига, референдумларга ёки фуқаролар тўғри-

¹⁶⁸ Янг Р. Децентрализация и общественное управление в объединенном Королевстве. // Органы государственной власти на местах Часть 2. Международный опыт. Проект Tacis №EDUZ 9802. — Т.: 1999, с.6-8.

дан тўғри иштирок этишининг қонуни йўл қўйган бошқа шаклларига мурожат этишни истисно этмайди»¹⁶⁹.

XX аср охирига келиб ўзини-ўзи бошқариш органлари тушуничаси ва мазмуни ҳам анча ўзгарди. Г. Холлис ва К. Плоккер (Европа Иттифоқи экспертлари) каби олимлар маҳаллий ўзини-ўзи бошқаришга доир тушунчаларни янгича талқин қилдилар: «маҳаллий бошқарув» — давлат бошқаруvidан қўйидаги барча даражаларни ўз ичига олади, «маҳаллий ҳокимият» — «сайланган кенгаш ва унинг ижроия органлари воситасида ўз сайловчилари манфаатларини ифода этувчи ва ҳаракат қилувчи ташкилотлардир», «маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш» эса — «миллий бошқарувдан қўйи даражадаги демократик мухтор бирликларнинг маҳаллий аҳоли манфаатлари асосида жамоатчилик муаммоларини аксарият қисмини мувофиқлаштириши ва бошқариши»дир¹⁷⁰.

XX асрнинг 80-йилларида қатор мамлакатларда (Буюк Британия, Франция, ГФР ва бошқа) маҳаллий бошқарувни ислоҳ қилишлар рўй бера бошлади. Улар давлат аппаратини илмий-техникавий инқилобларга мослаштириш мақсадларида замонавийлаштиришнинг умумий йўлини ифодалай бошлади. Бу ислохотлар маҳаллий бошқарувни ташкил этишдаги арханизмга тўла бўлмаса-да, барҳам берди. Шу билан бирга муниципал органлар аппарати ўзининг бошқарувда ўринларини мустаҳкамлаб, маҳаллий сайланувчи бошқарув органлари функцияларини анча қисқартирди.

¹⁶⁹ Европейская хартия о местном самоуправлении. // Холлис Г., Плоккер К. На пути к демократической децентрализации: перестройка региональных и местных органов власти в новой Европе. Приложение III. — Brussels: TACIS services DGIA European Commission, 1995, с.315.

¹⁷⁰ Қаранг: Холлис Г., Плоккер К. На пути к демократической децентрализации: перестройка региональных и местных органов власти в новой Европе. — Brussels: TACIS services DGIA European Commission, 1995, с.13-25.

Марказий ҳокимиятнинг муниципал органлар фаолиятидаги турли ижтимоий хизматлар учун ажратадиган ассигнациялари қисқариб, маҳаллий ҳокимиятнинг соғлиқни сақлаш, уй-жой хўжалиги каби соҳалардаги фаолияти пасайди. Муниципал бошқарув эволюцияси, давлатнинг муниципал сиёсати ҳозирги давр давлатшунослигида кенг тарқалган маҳаллий бошқарувга доир назарияларда ўз ифодасини топди¹⁷¹.

Маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш ғояларидан қайтишни билдирувчи муниципалитетларни давлат маъмуриятига бўйсунитишни ифодаловчи турли назариялар мавжуд. Мазкур йўналиш учун муниципал бошқарув дуализми¹⁷² концепцияси характерлидир. Бу назария тарафдорлари марказий маъмуриятни маҳаллий ҳаётга кенгроқ кириб келишини қатор маҳаллий ишларни (масалан, маориф, йўл қурилиши) умумдавлат аҳамият касб этиб келаётганлиги билан боғлайдилар. Бу назарияга мувофиқ, муниципалитет маълум бошқарув функцияларини бажара бориб, маҳаллий манфаатлар доирасидан чиқиши, шунингдек, у давлат маъмурияти инструменти сифатида фаолият кўрсатиши лозим. Шу билан бирга, муниципалитетлар соф маҳаллий ишларда ўз мустақиллигини сақлайдилар.

Шундай қилиб, марказнинг муниципал ишларга аралашishi сабаби — умумдавлат аҳамияти касб этган соҳаларни бошқаришдаги бир хил юксак стандартларни таъминлаш, деб талқин этилади. Лекин, аслида муниципалитетлар устидан марказий ҳокимиятнинг назорати авваламбор, унинг маориф, коммунал хўжалик ва бошқа соҳаларда ўзининг манфаатларини таъминлашга хизмат қилади. Воқеан, сўнгги ўн йилликларда «умумий фаровонлик давлати» назарияси билан боғлиқ муниципал кон-

¹⁷¹ Қаранг: Барабашев Г.В. Местное самоуправление. — М.: 1996, с. 16-21.

¹⁷² dual (инг.) — икки томонлама ёки икки қисмдан иборат.

цепция ҳам пайдо бўлди. Муниципалитетлар жамиятнинг барча табақалари манфаатларини таъминловчи ва ҳимоя этувчи ижтимоий хизмат кўрсатиш институти сифатида эътироф этила бошланди. «Ижтимоий хизмат кўрсатиш» назарияси ҳам «умумий фаровонлик давлати» моҳияти-нинг кўринишларидан бири сифатида қабул қилинди.

Лекин давлат ҳокимияти фақат йирик тадбиркорлар манфаатларига жавоб берувчи муниципал хизматларни ривожланиши ва уларни қўллаб-қувватлаш йўлини ўтказ-бошлади. Фуқароларнинг уй-жойга, маориф, ижтимоий таълимотга бўлган эҳтиёжлари билан ҳокимиятнинг муниципал фаолликнинг хусусий тадбиркор учун фойдали бўлган соҳасини рағбатлантиришга уриниши ўртасида зиддиятлар келиб чиқа бошлади. Хусусий тадбиркорликни кенгайтириш билан боғлиқ уй-жой, соғлиқни сақлаш ва бошқа соҳаларга доир муниципал ижтимоий дастурлар устуворлик қила бошлади. Унга мувофиқ равишда маҳаллий бошқарув органлари ижтимоий функцияларининг моддий базалари қисқариб борди.

Кўплаб мамлакатларда эса маҳаллий бошқарувнинг сиёсатдан ташқарида туришига доир концепциялар пайдо бўлиб, унга мувофиқ муниципалитетлар сиёсатдан ташқарида туриши, хизмат кўрсатувчи аппарат бўлиши, улар фуқаролик жамиятига маълум бир хизматлар кўрсатишга ихтисослашишлари лозим.

Кўпинча, «муниципалитетлар — сиёсатдан ташқарида» концепцияси муниципал хизматчиларнинг иш ташлашларини таъқиқлаш учун асос бўлиб хизмат қила бошлади. Шу билан бирга, муниципалитетларда хусусий корпорацияларга хос бўлган фаолият шакллари ва услубларини қўллашни ҳам исботлашга ҳаракатлар давом этмоқда. Муниципал маслаҳатчилар ўзларида сайловчиларнинг маълум таъсирларини сезмоқдалар. Натижада улар «ёмон маъмуриятчилар», деб ҳам эълон қилинмоқда. Муниципалитетларни сиёсатдан ташқарида туриши-

ни тартиб қилувчиларнинг асосий мақсадиари бу органларни сиёсий ҳаётдан ажратиб қўйиш эмас, балки уларни ҳукумат сиёсатини ўтказишнинг бўйсунувчан воситасига айлантиришга уринишдир¹⁷³.

Ҳозирги даврда Европа мамлакатлари, АҚШ, Япония давлатлари маҳаллий бошқариш органлари сайланувчи муниципал кенгаш (ёки йиғилиш) ва ижроия аппаратдан иборат. Муниципал кенгашларга сайловлар тартиби алоҳида сайлаш қонунлари орқали амалга оширилади. Федерация асосидаги давлатларда қонун чиқариш федерация субъектларининг қонун чиқарувчи органлари ваколати доирасига киради. Ўрта асрлардан бошлаб демократик анъаналар унсурлари шаклланган мамлакатларда муниципал кенгашларга сайловлар жараёнларига умумий сайлаш ҳуқуқи қоидалари жорий этилган. 21-25 ёшга етган шахслар пассив сайлов ҳуқуқидан фойдаланадилар.

Депутатликка номзодларни кўрсатиш, сайлов округларини ташкил этиш ва овоз бериш натижаларини аниқлаш тартиби бир давлат доирасида ёки бошқа давлатларда бир-биридан хилма-хиллиги билан ажралиб туради. АҚШда партиялардан номзодларни ажратиб олишнинг оддий усули, маҳаллий қўйи сайловлар (праймериз)ни ўтказишдан иборатдир. Муниципал кенгашларга сайлов ўтказишда уч хил сайлов округлари мавжуд: бир мандатли, кўп мандатли ва ниҳоят муниципалитет ҳудудида бир ва кўп мандатли сайлов округи ташкил этилиши мумкин. Сайлов округларининг энг кўп тарқалган шакли, бу кўп мандатли сайлов округларидир. Масалан, Буюк Британияда графлар кенгашларининг аъзолари бир мандатли сайлов округларидан сайланадилар, округларда эса-бир мандатли ёки кўп мандатли сайлов

¹⁷³ Мишин А.А. Конституционное право зарубежных стран. 6-е изд. пераб. и дополи. — М.: Белые альвы, 1998, с.322-325.

округлари фаолият кўрсатади. Муниципал кенгашга сайловларда номзодлар сиёсий партиялар ва бошқа ташкилотлар вакили ёки мустақил номзодлар сифатида иштирок этадилар.

АҚШда, шунингдек, баъзи бир бошқа мамлакатларда сайловлар кўпинча муниципалитетларда партиясизлик асосида ўтказилади: кўпинча номзодлар сайланиш учун «мустақил» номзод сифатида иштирок этадилар ва муниципал кенгашларидаги партия фракциялари эса расман қатнашмайди. Сайловларни охиригى натижасини аниқлашда можаритар ва пропорционал тизимларни хилма-хил усулларидадан фойдаланадилар. Кўп ҳолларда сайловнинг можаритар тизими қўлланади¹⁷⁴.

Франциядаги коммуналарда аҳолининг сонига қараб муниципал кенгашлар аъзоларини сайлашнинг икки тури қўлланилади. Коммуналарда аҳолиси 3500 дан кам бўлган ҳудудларда сайловлар можаритар тизими бўйича икки босқичда ўтади. 3500 ва ундан аҳолиси кўп бўлган коммуналарда можаритар ва пропорционал тизими бирга қўшилиб ўтказилади. Минтақавий кенгашлар бир турдаги рўйхат бўйича вакиллар мутаносиблиги тизими бўйича сайлов ҳуқуқининг умумий ва тўғридан-тўғри сайлаш қондаси асосида рўйхат бўйича сайланадилар. Минтақанинг барча департаментлари (маъмурий ҳудудий округи) мустақил сайлов округи сифатида турли партиялардан номзодлар рўйхати асосида сайлов ўтказади¹⁷⁵.

Шуни айтиш керакки, муниципал кенгашларининг сайланиш қоидаларидан, айтиқса, минтақавий органлар шаклланиши муносабатларида кўп нарсалар истисно

¹⁷⁴ Қаранг: Скидмор М.Д., Трипп М.К. Американская система государственного управления. — М.: СП Квадрат», 1993, с.74-75.

¹⁷⁵ Организация административной власти во Франции. — Париж: Посольство Франции в Москве, 1993, с.68-73.

қилинади. Масалан, АҚШда кўпинча графлик кенгашлари қуйи даражадаги муниципал ҳокимият вакиллари-дан тузилади¹⁷⁶.

Муниципал кенгашлар турли муҳлатларга сайланадилар. Масалан АҚШда муниципал кенгашлар ваколати даври 2, 3 ёки 4 йил, Буюк Британияда 4 йил. Шу билан бирга кенгашнинг турига қараб ҳар йили маслаҳатчиларнинг 1/3 қисми қайта сайланади ёки 4 йилда бир марта бутун муниципалитет таркиби қайтадан сайланади. Лондон муниципалитети 3 йил муддатга сайланади. Францияда коммуна кенгашлари ва бош департаментлар кенгаши 6 йилга сайланади. Шу билан бирга ҳар 3 йилда Бош кенгаш таркибининг ярми қайтадан сайланади. Италияда муниципал кенгашларининг ваколат муддати 5 йил, ГФРда 4 ёки 5 йил, Японияда эса муниципал йигишининг ваколат муддати — 4 йилдир.

Юқорида санаб ўтилган мамлакатларнинг муниципал бошқарувининг муҳим томони шундаки, уларнинг кенгашлари аъзолари кўпчиликни ташкил этмайди. Масалан, Америкада кенгашларга сайланганлар сони 5-22 тагача (катта шаҳарларда 5-9 гача), айрим ҳолларда 50 кишигача бўлади; Франция коммуналарида эса 9 тадан 69 тагача (Парижда — 163, Марселда — 101, Лионда — 73); Италияда — 15-80 тагача; ГФРда — 5 тадан 80 тагача, Буюк Британияда — 70 тадан 75 тагача, Японияда — 12 тадан 100 тагача, Токионинг муниципал кенгаши ва префектурасига эса — 120 тагача маслаҳатчилар сайланадилар.

Муниципал кенгашларига сайланган шахслар ўз фаолиятини жамоатчилик асосида амалга оширадилар, тўғри, иш ҳақи олмайдилар. Лекин, Буюк Британия, Япония, АҚШда муниципал маслаҳатчиларнинг кенгаш йи-

¹⁷⁶ Тихонов Д.А. Местное самоуправление: из истории концепции. — Вестник МГУ. Сер.18. 2000, № 2, с.4-11.

ғилишларига қатнашганликлари учун аниқ маблағ ёки иш ҳақи сифатида йиллик тўловлар тўлаш назарда тутилган. Францияда муниципал кенгаш ўз аъзоларига муайян ҳақни белгилашни (ёки белгиламаслиги) ҳам мумкин. Биз кўриб ўтган мамлакатларнинг кўпида муниципал кенгашлар ҳуқуқий жиҳатдан муниципал аппарат бошқармасининг тепасида туради: уларнинг ваколатига қуйидагилар киради: маҳаллий бюджетни қабул қилиш, уларни ваколати доирасига кирувчи ва юқори ташкилотлар томонидан ҳал қилинмаган айрим масалалар бўйича меъёрий қарорлар қабул қилиш, маҳаллий солиқларни жорий этиш, қарзлар олиш ва уларни ишлатиш масалаларини ечиш, муниципалитетга қарашли мулкни тасарруф этиш, кўпчилик давлатларда муниципалитетнинг ижроия раҳбарлик органларини ташкил этиш ва уларни назорат қилиш, маҳаллий референдумларни белгилаш кабилар киради¹⁷⁷.

АҚШ ҳаётида муниципалитетлар муҳим ўринни эгаллайди, чунки уларда муниципал функцияларни номарказлаштириш қоидаси кенг қўлланилади. Муниципал мактаблар, шифохоналар, кутубхоналар, санитария ишлари, сув билан таъминлаш, парклар, ёнгинга қарши хизматларни бошқариш кўп ҳолларда муниципал кенгашлар тасарруфида бўлиб, улар махсус округлар воситасида амалга оширилади.

Махсус округларнинг сайланган ёки тайинланган органлари: бошқарув, қўмиталар ва бошқа шакллари штат маъмурияти билан жуда яқин алоқада бўлиб, муниципал кенгашларга бўйсунмайди. Кўпинча ижроия органлар муниципал кенгашлар функцияларини ўзлаштириб оладилар. Айрим мамлакатларда (масалан, ГФР) кенгашлар ўз ваколатларини ижроия органларга бериш ҳуқуқига эгадирлар.

¹⁷⁷ Қаранг: Барабашев Г.В. Местное самоуправление. — М.: 1996, с.22-27.

Муниципал кенгашларнинг асосий иш шакли кенгаш сессияси тартиби бўйича ўтказиладиган йиғилишлардир. Франция ва Японияда муниципалитетлар бир йилда тўрт марта навбатдаги сессияларга тўпланадилар. Франция муниципалитетлари бош департаментлари кенгаши эса бир йилда бир марта, Францияда бюджетни қабул қилишга бағишланган муниципал коммуналар кенгашлари сессияси 6 ҳафта, бошқалари эса 30 кунгача давом этади; Японияда эса сессия давомийлиги бир ҳафтадан кўп эмас. Италияда муниципал кенгашлар бир йилда икки марта тўпланадилар. Буюк Британияда муниципал графлик кенгашлари навбатдаги йиғилишга йилнинг ҳар чорагида, бошқалари эса ҳар ойда бир мартадан тўғри келади. АҚШда кенгаш йиғилишлари ҳар ҳафтада, ёки ҳар ойда чақирилади. Муниципал кенгашларни навбатдан ташқари йиғилишларини чақириш ташаббуси, қоидага биноан мэрга, маслаҳатчилар гуруҳига, марказий ҳукумат агентлари томонидан назоратга олинган мамлакатлар муниципалитетларида эса префектлар, губернаторлар ва амалдорларга тегишлидир. Шунинг таъкидлаб айтиш керакки, муниципал кенгашларнинг оддий аъзолари фаоллиги айрим ҳолларда хилма-хил чекловлар билан кифояланади. Масалан, Японияда маслаҳатчилар кенгашга молиявий актлар тўғрисида лойиҳалар тақдим эта олмайдилар; агарда лойиҳага кенгаш аъзоларининг 1/8 дан кам бўлмаган сони имзо чеккан бўлса, шундагина қарор лойиҳаси маслаҳатчилар томонидан киритилиши мумкин¹⁷⁸.

Одатда умумий қоидага биноан, муниципал кенгашлар турли комиссиялар — доимий ёки вақтинчалик қўмиталар ташкил этади. Жумладан, Буюк Британиядаги графликларнинг 3/2 қисмида 9 тагача ва 3/1 қисмида эса 9 дан ортиқ қўмиталар фаолият юритадилар. Мажбурий тартибда таълим масалалари, ижтимоий ва

¹⁷⁸ Қараг' Барабдиев Г. В. Местное самоуправление. — М.: 1996, с. 23-31.

молиявий ишлар бўйича қўмиталар тузилади. Бироқ АҚШда муниципал кенгашларда комиссиялар ҳам бўлмаслиги мумкин. Комиссиялар аъзоларининг функциялари асосан, маслаҳат берувчи характерга эга, бироқ Англияда, шунингдек АҚШда (ижроия аппаратининг комиссия шаклида) комиссиялар бошқариш ҳуқуқларига эгадир. Буюк Британия ва бошқа мамлакатларда кенгаш ўз йиғилишларини комиссия шаклида ўтказишини эълон қилиш мумкин. Муниципал бошқарувда асосий ролни ижроия аппарат эгаллайди. У умумий ваколатга эга маъмурий органлар (жамоавий ижроия орган, мэрлар, бошқарувчилар)дан ҳамда соҳа тармоқлари ва махсус ваколатли департамент, комитетлар, бюро, инспектуралар ва бошқалардан ташкил топади.

Умумий ваколатга эга бўлган маъмурий органлар бўгинларига нисбатан ижроия аппарати раҳбарлик поғонасида юқорироқ туради. Айниқса, маҳаллий бошқарув ишларида мэрлар хизматчиларни ишга олиш ва бўшатиш масалалари билан шуғулланадилар, муниципал кенгашлар чиқарган қарорларга вето қўйиш ҳуқуқига эгадирлар. Шунингдек, улар яна бошқа ваколатларга эгаки, бу ҳолат мэрларни муниципал кенгаш устидан юқори туришга имкон беради.

Айрим мамлакатларда, масалан, Францияда, ГФРда, Японияда мэрларни маҳаллий бошқарув органлари юқори лавозимдаги раҳбари сифатидагина эмас, балки марказий ҳукумат вакили ва давлат томонидан юкланган ишларни бажариш учун масъул бўлган расмий шахс сифатида эътироф этадилар. Маҳаллий бошқарув ижроия аппаратининг тузилиши ҳам хилма-хилдир.

АҚШ шаҳарларида раҳбар ижроия органларининг уч хил тури мавжуд. Биринчидан, аҳолиси 5 миллиондан кўп бўлган (бунинг ичига катта шаҳарлар ҳам киради) 3/5 шаҳарларда «мэр-кенгаш» тизими қўлланилади. Му-

ниципалитетлар «юмшоқ» ва «кучли» мэрларга бўлинади. «Юмшоқ» мэр муниципалитет томонидан сайланади. Унинг зиммасига муниципал кенгашга раислик, вакиллик ва назорат этиш каби вазифалар юклатилади. Муниципал ишларни бошқариш эса, кенгаш қўмиталари тармоғи тизими орқали амалга оширилади, шунингдек, улар томонидан билдирилган таклифлар муҳокамасиз қабул қилинади. Ўтган асрга хос «юмшоқ мэр» тизимига нисбатан АҚШ шаҳар бошқарувида «кучли» мэр тизими кўпроқ аҳамият касб этади¹⁷⁹.

«Кучли» мэр бевосита аҳоли томонидан сайланади. Унинг ўзи муниципал мансабдорларни тайинлайди ва вазифасидан бўшатади, бюджетни тузади ва унинг ижросини назорат қилади, муниципал кенгаш қабул қилган ҳужжатларга вето қўйиш ҳуқуқига ҳам эгадир. Нью-Йорк, Филадельфиянинг айрим шаҳарларида «кучли» мэр қаторида маъмурият раҳбари сифатида катта ҳақ тўланадиган бошқарувчи-менежер ҳам тайинланади. Аҳолиси 25 мингдан зиёд бўлган шаҳарларнинг 44 фойида «кенгаш-бошқарувчи» тизими қабул қилинган. Бу тизимда, кенгаш томонидан сайланган мэр унчалик реал ҳокимиятга эга эмас. Унинг ваколатига фақат кенгашга раислик қилиш ҳамда турли маросимлар ўтказиш функцияларини бажариш киради. Ижроия ҳокимият эса кенгаш томонидан ташкил этилган махсус комиссия томонидан тайинланадиган бошқарувчига берилади. Бошқарувчи лавозимига махсус тайёргарлик ва мутахассисликка эга бўлган шахслар орасидан танлаб олинади. У бутун муниципал маъмурияти устидан раҳбарлик ишини олиб боради, мансабдорларни тайинлайди ва ишдан бўшатади, кўп ҳолларда кенгаш томонидан маъқулланадиган маслаҳатлар бериб туради. Амалда эса кенгаш

¹⁷⁹ Қараяг: Скидмор М.Д., Трипп М.К. Американская система государственного управления. — М.: СП «Квадрат», 1993, с.73-78.

бошқарувчини йўналтириб туриш ва назорат қилиш имкониятидан маҳрумдир. Уни ишдан четлатиш эса жуда мураккаб жараёнлардан иборат. «Кенгаш-бошқарувчи» тизимининг кўп тарқаганлиги боиси шундаки, маҳаллий бошқарув соҳасига таъсир ўтказиш учун кучли ижроия ҳокимиятга нисбатан эҳтиёж катталигидадир. Шунини таъкидлаш керакки, АҚШдаги бу тизимдан кўп давлатлар нусха олганлар (масалан Швеция, Ирландия, ГФР).

АҚШда кенг тарқалган шаҳар бошқарув маъмурияти турларидан бири бу — бошқарувнинг комиссия шакли: аҳоли унча катта бўлмаган (одатда 5 кишидан иборат) «комиссиянинг мэрлар кенгаши»ни сайлайди. Аслида кенгаш аъзолари одатда маҳаллий бошқарувдаги аниқ бирон-бир соҳани бошқариб турган бўладилар¹⁸⁰.

Графликларни бошқарув органлари графлар кенгаши ҳисобланади (яъни, васийлик кенгашлари, комиссиялар кенгаши). Аҳоли томонидан графлик хизматчилари, яъни-шериф, газначи ва бошқалар ҳам сайланадилар. Тауншипдаги бошқарув органлари — аҳолининг тураржойида ўтказилган мажлисда ёки ҳудудий сайлов округларининг оддий сайлов жараёнида сайланган кенгашлар ҳисобланади. Таунларда¹⁸¹ эса бошқарув органлари сифатида аҳолининг катта ёшдаги яшовчилари ёки аҳоли вакиллари йиғилиши фаолият кўрсатади. Йиғилиш 3-5 кишидан иборат ижроия орган сифатида фаолият кўрсатувчи кенгашни сайлайди. Таун маъмуриятида (клерк, газначи ва ҳоказо) ҳам айрим хизматчилар сайланадилар.

Буюк Британияда ҳам муниципал ташкилоти ўзига хослиги билан ажралиб туради. Бу ерда ҳар йили муниципал кенгашлар ўз раисларини, маъмурий бирликка кираувчи шаҳар мақомига эга жойларда эса вакиллик фун-

¹⁸⁰ Қаранг: Скидмор М.Д., Трипп М.К. Американская система государственного управления. — М.: СП «Квадрат», 1993, с.74-76.

¹⁸¹ Таун — шаҳар, шаҳарча ёки туман маъмурий маркази.

кенгашларини амалга оширувчи ҳамда кенгаш йиғилишларида раислик қилувчи мэр ёки лорд-мэрларни сайлайдир. Мэрлар ва раислар маъмурий муниципал кенгашлар ишига унчалик таъсир ўтказмайди. Муниципал бошқарув соҳаларига раҳбарлик қилиш кенгаш тузган қўмиталар томонидан амалга оширилади. Кенгашлар қўш ваколатларини қўмиталар тасарруфига ўтказган бўлиб, фақат айрим ҳоллардагина қўмитанинг муҳим қарорларини кенгаш тасдиқлаши мумкин¹⁸².

Буюк Британияда сўббат ва заҳира масаласи бўйича ишловчи қўмиталар кенг тарқалган бўлиб, улар бошқа комиссияларга нисбатан музофифлаштириш функцияларини бақаралилар. Кенгашнинг доимий вазифасига, бир вақтинч ўзига бир неча қўмиталар кенгашлари аъзоларидан доимий ишлов туриш мақомига эга комиссияларни тузиш киради. Қўмиталар таркибининг 1/3 қисми маслаҳатчи бўлмаган шахслар ҳам бўлиши мумкин. Англиядаги маҳаллий бошқарув тамчиликларига қарамай, қўмиталарнинг ўзига хос тузилиши сайланган маслаҳатчиларга маҳаллий бошқарув ишларида фаол иштирок этиш имкониятини беради.

Француз муниципал маъмуриятининг эса ўзига хослиги шундаки, улар коммуналардаги жамоавий ижроия органларига эга эмасдир. Коммунада маслаҳатчилар орасидан муниципал кенгаш 6 йил муддатга мэр ва унинг ўринбосарларини сайлайди. Мэр муниципалитет ижроия аппаратни бошқариш билан бирга умумдавлат маъмурияти вакили ҳамдир. Унинг ваколатига муниципал хизматчиларни тайинлаш ва бўшатиш, маҳаллий бюджетни ташкил этиш ва унинг бажарилишини назорат қилиш, муниципал кенгаш қарорларини ҳаётга татбиқ этиш ва кенгаш йиғилишларида раислик қилиш кабилар кира-

¹⁸² Материалы междунар. семинара АГОС и программы TACIS по проблеме: «Децентрализация в Узбекистане», — Т.: 1996, с.80-81.

ди. Ҳукумат вакили сифатида эса мэр фуқаролик ҳолатларини қайд қилиш, умумдавлат акт ва қонунларини ҳаётга татбиқ этиш, коммунадаги тартиб ва хавфсизликни таъминлаш, муниципал полиция фаолиятини йўналтириш каби ишларни амалга оширади. Мэр ўзининг у ёки бу функцияларини, ўз ёрдамчиларига топшириши ҳам мумкин¹⁸³.

Италия маҳаллий бошқарувини ўзига хос хусусиятларидан бири муниципал кенгашлар таркибида умумий ваколатларга эга маъмурий жамоавий орган — ижроия джунтанинг¹⁸⁴ мавжудлигидир. Джунтанинг коммуна кенгаши аъзолари жойлардаги маслаҳатчилар орасидан сайланади. Улар маҳаллий маъмуриятнинг раҳбар бўғини ҳисобланади. Кенгашнинг ҳар бир йиғилишида джунта ўз фаолияти тўғрисида ахборот бериб туриши лозим. Вилоят кенгашлари ўзининг биринчи йиғилишида джунта раисини сайлайдилар. У эса ўз ўрнида, маҳаллий ижроия органларининг фаолиятини мувофиқлаштиради, джунта йиғилишларида иштирок этади, вилоят вакили сифатида эса бошқа вилоятлар раҳбар органлари билан алоқа ўрнатади¹⁸⁵.

Қишлоқ ва коммуналар кенгаши **қишлоқ** раисларини сайлаш тўғрисидаги 1993 йилги қонунга мувофиқ коммуналар ва қишлоқ раислари бевосита аҳоли томонидан сайланадилар ва мустақил равишда джунта таркибини тузадилар, бу ҳақда юқори кенгашни хабардор этадилар. Аҳолиси 15 мингдан зиёд бўлган қишлоқ ва коммуналарда вилоят маслаҳатчилари джунта аъзолари

¹⁸³ Организация административной власти во Франции. — Париж: Посольство Франции в Москве, 1993, с.91-93.

¹⁸⁴ Джунта — ўзини-ўзи боқариш органларининг ижроия кенгаши. Унинг аъзолари маслаҳатчилар томонидан сайланади.

¹⁸⁵ Маклаков В.В. Политические институты и конституционное право Италии. // Иностранное конституционное право. — М.: Юрист, 1996, с.185-187.

бўлиши мумкин эмас. Коммунадаги юқори лавозимли мансабдор, бу умумдавлат маъмуриятининг вакили синдикдир¹⁸⁶. Аҳолиси 15 мингга яқин бўлган коммуналарда синдик бир вақтнинг ўзида кенгаш раиси ҳамдир. Шунингдек, Италияда провинциялар ва коммуналарга мухтор тузилмалар ҳуқуқи берилган¹⁸⁶.

ГФРга ҳам АҚШда бўлгани каби муниципал маъмуриятнинг бир неча турлари мавжудлиги хосдир. Бавария, Баден-Вюртемберг ва Рейланд-Пфальцда қабул қилинган «Кенгаш-кучли бургомистр» тизими кўпроқ АҚШ тажрибасига ўхшайди. Лекин Рейланд-Пфальцда бургомистр аҳоли томонидан эмас, балки, жамоа кенгаши томонидан сайланади¹⁸⁷.

Илгор хорижий мамлакатлардаги ўзини-ўзи бошқариш тизими бир неча юз йиллар давомида шаклланиб, XX асрга келиб демократик характер касб эта бошлади. Воқеан ҳозирги пайтда ривожланган мамлакатлардаги ўзини-ўзи бошқариш органларини сайловлар йўли билан барпо этиш, улар фаолиятини молиялаштириш, фуқароларни ўзини-ўзи бошқаришда, сиёсий қарорлар қабул қилиш жараёнларидаги иштироки, мазкур органларни аҳоли ижтимоий-иқтисодий аҳволини яхшилашдаги ўрни юксак мақомга кўтарилган.

2.4. Демократик сайловлар ва фуқаролик жамияти

Жамият аъзолари томонидан давлат ҳокимиятини шакллантириш мақсадларида ўтказиладиган сайловлар нафақат демократиянинг белгиси ёки кўриниши, шу билан бирга, унинг зарурий яшаш шарти ҳамдир. БМТ Бош

¹⁸⁶ Синдик – раис ёки мэр маъносини беради.

¹⁸⁷ Қаранг: Конституция Италии. // Конституции зарубежных государств. — М.: БЕК, 1997, с.271.

Ассамблеясининг 1948 йил 10 декабрида қабул қилинган «Инсон ҳуқуқларининг умумий декларацияси»нинг 21-моддасида демократик тамойиллар асосидаги сайловларнинг инсон ҳуқуқи сифатидаги ўрни қуйидагича таърифланади: «Ҳар бир инсон бевосита ёки эркин сайланган вакиллари орқали ўз мамлакати бошқарув ишида қатнашиш ҳуқуқига эгадир. Халқ иродаси ҳукумат ҳокимиятининг асоси бўлиши керак; бу ирода яширин овоз бериш ёки овоз бериш эркинлигини таъминловчи бошқа шунга тенг аҳамиятга эга бўлган умумий ва тенг сайлов ҳуқуқи асосида ифодаланиши лозим»¹⁸⁸.

Сайловлар тизими — ҳуқуқий меъёрларда мустаҳкамлаб қўйилган, шунингдек, давлат ва жамият институтлари фаолиятлари тажрибасида шаклланган вакиллик органлари ёки айрим раҳбарлик вакилини сайлашни ўтказиш ва ташкил этишга доир тартиботдир. Сайловлар тизими — сиёсий тизимнинг тыаркибий қисмидир. Шу билан бирга, сайловлар тизимининг ўзи ҳам бошқа тизимлар каби тизилмавий қисмларга бўлинади: уларнинг ичида иккитаси алоҳида ажралиб туради: биринчиси, фуқароларнинг сайлов ҳуқуқи — назарий-ҳуқуқий компонент; иккинчиси эса — сайлов жараёнлари — амалий-ташкилий компонентдир.

Фуқароларнинг сайлов ҳуқуқи уларнинг сайловлардаги иштирокини, сайловчилар ва сайланувчи органлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни мувофиқлаштирувчи, кейинчалик сайловчилар ишончини оқламаган вакиллари чақириб олувчи тартиботларнинг ҳуқуқий меъёрлари мажмуасидир. Фуқароларнинг сайлов ҳуқуқи тушунчаси фуқароларнинг сайловларда иштирок этиш ҳуқуқи сифатида торроқ маънода — сайловчи сифатида (фаол сайлов ҳуқуқи) ёки сайланувчи сифатида (пассив сайлов ҳуқуқи) ҳам қўлланилади.

¹⁸⁸ Местное самоуправление: теория и практика. Под общ. ред. Г. Люхтерхандт. — М.: Фонд Ф. Науманна, 1996, с. 10-11.

Жамият тўзоларининг давлат ҳокимияти органларига бўлган сайловлардаги кенг иштироки демократик сиёсий жараёнининг тарихий қисми ҳисобланади. Демократик сайловлар давлат ва жамиятни ва уларнинг такомиллашган моделларини шакллантириш мақсадларидаги тарихий ривожланишнинг зиддиятли изланишлари натижаси ўлароқ пайдо бўлган институтдир. XX асрга келиб давлат ҳокимияти органларини вужудга келтириш билан боғлиқ бўлган демократик сайловлар жаҳондаги аксарият мамлакатлар сиёсий ҳаётидаги табиий бир жараёнга айланди. Шу билан бирга, ҳар қандай сайловларни ҳам демократик қадриятлар қаторига киритиш ҳам қийин масаладир. Сайловларни давлат ва фуқаролик жамияти ўзаро мувозанатидаги ҳолатларидан келиб чиқиб бир неча турларга бўлиш мумкин

Умумًاтроф этилган халқаро демократик тамойиллардан бири қуйидагича ифодаланади: «Демократик идора этиш эркин ва адолатли сайловлар давомида муттасил ифодаланиб борадиган халқ иродасига асосланади»¹⁸⁹. Турли мамлакатларда ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятининг ривожланиши даражасини сайлов ҳуқуқи қоидаларига мувофиқ равишда, яъни уларда ўтказилган сайлов тизимини ифода этувчи сайловларини таснифлаш асосида белгилаш мумкин. Сайловларга доир қуйидаги бир-бирига қарама-қарши бўлинган жуфтлик асосида қабул қилинган тушуинчалар у ёки бу мамлакатнинг демократик ривожланиш даражасини аниқлашга ёрдам беради. Унга мувофиқ сайловлар қуйидагича ўтказилиши мумкин умумий — чегараланган (цензли); тенг — нотенг; тўғри — билвосита; яширин — очик овоз бериш. Бу сайловлар таснифланган ҳар бир жуфтликнинг чап томонидаги тушуинчаларга амал қил-

¹⁸⁹ Инсон ҳуқуқларининг умумий декларацияси. — Т.: 1998, 30-бет

ган мамлакатларда демократик қадриятлар асосидаги сайловлар ўтказилишини билдиради.

Фуқаролик жамияти давлат ҳокимиятига бўйсундирилган мамлакатларда авторитар тартиботга ҳос сайловлар амал қилади. Депутатлар таркиби ва сайловли дастурлар мазмунига доир барча асосий қарорлар олдиндан мамлакат сиёсий раҳбарияти хоҳишига мос равишда шаклланади. Бу каби сайловларда депутатлар номзодлари ошкор этилмайди, уларнинг шахси ва дастурлари тўғрисида сайловчилар яхши тасаввурга эга бўлмайдилар. Депутатликка номзодлар сайловчилар вакили сифатида эмас, балки идора этувчи партиявий-давлат вакиллари сифатида намоён бўладилар.

Сайловларнинг иккинчи тури давлат билан фуқаролик жамияти ўртасидаги ўзаро мувозанат беқарор бўлган мамлакатлар учун ҳосдир. Бу каби мамлакатларда сайловлар демократик тартибот чуқур томирга эга бўлмаган, давлат лидерларининг демократик интилишлари антидемократик кучлар қаршилига учрайдиган мамлакатларда учраб туради. Бу каби мамлакатларда кўпинча халқ томонидан сайланган ҳокимиятнинг вакиллик органлари турли кучлар ва босимлар остида ўзининг яшаш қобилиятини йўқотади.

Жамиятнинг авторитаризмдан демократияга ўтиш муаммолари қуйидаги икки номувоҳиқат тенгламани етиш билан боғлиқдир: аҳоли қўллаб-қувватлашини йўқотиш шароитида олдинги режимдан ўтиш даврини босқичма-босқичлик асосида амалга ошириш. Бу мураккаб вазифани ҳал этиш ўтиш даври қатор босқичларини сиёсий технологиялар, жумладан, такрорланиб турувчи сайлов жараёнлари воситасида қулайлаштиришни талаб этади. Демократияга босқичма-босқич ўтиш қуйидаги турли даражалардаги давлат ҳокимияти органларига сайловлар билан боғлиқдир ўзини-ўзи бошқаришнинг маҳаллий ти-

зилмаларини сайлаш; минтақавий даражаларда сиёсий партиялар ва ҳаракатларни шакллантириш ва уларнинг раҳбар органларини сайлаш йўли билан сайлов олди курашлари учун сиёсий кенгликларни шакллантириш; ижро ҳокимияти раҳбарларини сайлаш.

Кўриниб турибдики, фуқаролик жамиятини ривожлантириш демократик сайловлар воситасида рўй беради. Авторитаризмдан демократияга ўтиш муддати эса ўн йилликлар, авлодлар алмашинуви ва қатор демократик сайловлар билан ўлчанади. Кўппартиявийлик амалиёти тажрибасининг камлиги ўзаро сиёсий чидамликни (толерантликни) шаклланишига имкон берувчи ижтимоий демократик шарт-шароитларнинг ноқулай бўлишига сабаб бўлади. Натижада, ўтиш даври муддатлари чўзилиб бораверади. Шунингдек, баъзи мамлакатларда шошма-шошарлик билан демократияга тезлик билан ўтишга интилишлар кўпинча сохта демократия шаклидаги авторитаризмни қайта тиклайди¹⁹⁰.

Шунингдек, сайловларга доир такомиллашмаган қонунчилик, демократик анъаналар ва сайловларнинг бориши устидан халқ назоратининг етишмаслиги давлат билан фуқаролик жамияти ўртасидаги ўзаро мувоzanати беқарор бўлган мамлакатлар учун характерлидир. Бу каби ҳолатлар сайловлар натижаларини сохталаштиришларга олиб келиши ҳам муқаррардир. Шунинг учун ҳам бу мамлакатлар учун ҳар бир ўтказилган ҳақиқий демократик сайловлар ҳуқуқий давлат қуришининг машаққатли йўлидаги кичик, лекин шу билан бирга, энг зарурий бўлган муҳим қадамдир.

Сайловларнинг учинчи тури — демократик тартиботалардаги — яъни, давлатлар фуқаролик жамиятига

¹⁹⁰ Парижская хартия для новой Европы, 21 ноября 1990 г. // Обязательства ОБСЕ в области человеческого измерения. Справочное пособие. — Варшава: БДИПЧ ОБСЕ, 2001, с.258.

бўйсунган мамлакатлар учун хосдир. Фуқаролик жамияти қуришни ривожлантиришнинг муҳим шарти — давлат, жамият ва шахс ўртасидаги ўзаро мувозанат, тенглик, бир маромдаги ривожланишнинг мавжудлигидир. Улар ўртасида юз бериши мумкин бўлган зиддиятлар қўрқитиш интизоми ва ҳукмронлик усуллари билан эмас, балки, қонун олдида масъул бўлган давлат ҳокимияти, ҳуқуқий ва сиёсий воситалар билан мувофиқлаштирилади.

Турли мамлакатлардаги сайловларда ўзаро сиёсий муҳолифатдошликка асосланган демократия табиатига хос сайловларнинг бир қанча умумий томонлари мавжуддир. Булар: ҳокимиятга даъвогар турли сиёсий кучлар ўртасидаги ўзаро ишонч, идора этувчи элитани эркин демократик сайловлар воситасида шакллантиришнинг анъанавий қоидаларини ҳурмат қилиши. Бу каби ривожланган мамлакатлардаги сайловчилар ва депутатликка номзодлар хулқи мухтор ва рационал-мақсадлилик характериға эгадир. Бу мамлакатлар жамиятларида сайловлар сиёсий элитани шакллантиришнинг реал механизми сифатида намоён бўлади. Бунда сайловлар аҳолиға расмий сиёсат йўналишларға таъсир этиш учун имкониятлар яратади, уларни ўзининг манфаатларига монандлаштира олади. Натижада, давлат ҳокимияти органларига бўлган сайловлар расмий ва норасмий субъектларнинг ўзаро ҳамкорлик қилиши легитимлигини таъминлайди, бу жараёнларда ижтимоий тартиботни сақланишиға ва ижтимоий барқарорликни таъминлашиға эришилади.

Фуқаролик жамияти фуқароларнинг ўз иродаларини эркин ифодалашларига, барча марказий органларни халқ томонидан сайланишлиги йўли билан давлат ҳокимиятида вакиллик муносабатларини шаклланишиға асосланган либерал-демократик ёки конституцион легитимликнинг ривожланганлиги билан ажралиб туради. Легитимликнинг бу каби шакли ғарб жамиятларининг

ушқ даврлар социалистик ёки социал-демократик сиёсий натижасида шаклланиб, у ҳозирги даврда жаҳон тараққиётининг етакчи тамойилига айланди¹⁹¹.

Ҳозирги дунёнинг кўплаб демократик мамлакатлари ўзларининг Конституциялари ёки махсус сайловларга доир қонунларида фуқароларни яширин овоз бериш орқали умумий ва тенг сайловлар ҳуқуқларини тўлон қилган.

Демократик жамиятда сайловлардаги курашлар сиёсий партия фаолиятининг асосий курашлар майдони ҳисобланади. Ҳар бир партия ўз электоратини (лот. «*elektor*» — сайловчи) кўпайтиришга интилади. Электорат сайловларда у ёки бу партияга овоз берадиган сайловчилардир. Масалан социал-демократик партиялар электорати асосан, ишчилар, зиёлилар, хизматчилар, майда мулкдорлардан иборат. АҚШ демократик партияси электоратига одатда кўпроқ мамлакатнинг рангли аҳолиси ташкил этади. Бир сайловдан кейинги сайловгача у ёки бу партиянинг электорати сони ва сифати жиҳатларидан ўзгариб туриши мумкин. Масалан, Буюк Британияда Лейбористлар партияси Либераллар партиясини иккипартиявий тизимдан сиқиб чиқарганидан кейин лейбористлар электорати либераллар ҳисобига сезиларли даражада кўпайди.

Ҳозирги замон давлатларида овоз бериш нафақат фуқаролик ҳуқуқи, балки, фуқаролик мажбурияти ҳамдир. Баъзи мамлакатларда сайловда қатнашмаганлик учун ҳам жазо чоралари белгиланган. Масалан, Бельгия, Нидерландия, Австралия каби мамлакатларда жарима тўланади. Покистонда эса, ҳаттоки, қамоқ жазоси ҳам қўлланилади. Айрим мамлакатларда «тўполонларни олдини олиш» мақсадларида овоз бериш учун ҳар бир

¹⁹¹ Общая и прикладная политология: Учебное пособие. / Под общей редакцией В.И. Жукова, Б.И. Краснова. — М.: МГСУ: Союз, 1997, с.254-256.

сайлов округи бўйича мажбул номзодлар сони анча тагараланган.

Овоз бериш якунлари бўйича сайловлар натижаларини аниқлаш асосан иккита катта сайлов тизими асосида кечади: мажоритар ва пропорционал тизимлар. Мажоритар тизимда номзод ёки номзодлар рўйхати қонунда белгиланганидек, энг кўп овоз олгандагина у ёки бу сайланадиган вакиллик органига сайланган, деб ҳисобланиши билан тавсифланади. Кўпчилик овоз олиш ҳам ҳар хил бўлади. Мутлақ кўпчиликни (50%+1 овоз) талаб этувчи сайлов тизимлари ҳам учрайди. Бундай тизим, жумладан, Австралияда амал қилади. Мажоритар тизимдаги сайловларда муайян кўпчиликнинг ўз рақибларига нисбатан кўпроқ овоз олиши улар номзодининг ғалаба қилганлигини билдиради. Уни «маррага биринчи келганлар тизими», деб ҳам аталади. Ҳозирги вақтда бундай тизим АҚШ, Канада, Буюк Британия, Янги Зеландия каби мамлакатларда қўлланилади. Баъзан мажоритар тизимнинг икки хил кўринишидан ҳам фойдаланилади. Масалан, Францияда парламентга депутатлар сайлашнинг биринчи босқичида мутлақ кўпчиликнинг овоз олиш тизими ишлатилса, иккинчи босқичда эса нисбатан кўпчиликнинг овоз олиш тизими қўлланилади.

Сайловнинг пропорционал тизимида берилган овозларнинг миқдоридан келиб чиқиб, барча мандатларнинг ана шу берилган овозлар ўртасида аниқ пропорционал тақсимланиши рўй беради. Бу тизим ҳозирги замонда анча кенг тарқалган. Масалан, Фарбий Европа, Япония, Лотин Америкаси мамлакатларида сайловлар кўпинча пропорционал тизимда ўтказилади. Шунингдек, бу тизим Бельгия, Швеция ва бошқа кўп мамлакатлар учун ҳам хосдир¹⁹².

¹⁹² Общая и прикладная политология: Учебное пособие. / Под общей редакцией В.И. Жукова, Б.И. Краснова. — М.: МГСУ: Союз, 1997, с.254-258.

Пропорционал тизим икки хил кўринишга эга: биринчиси — умумдавлат даражасидаги пропорционал сайлов тизими (сайловчилар бутун мамлакат доирасида сиёсий партиялар учун овоз берадилар, унда сайлов округлари белгиланмайди); иккинчиси — кўп мандатли округларга асосланган пропорционал сайлов тизими (депутатлик мандатлари партияларнинг сайлов округларига нисбатан таъсири асосида тақсимланади).

Мажоритар ва пропорционал тизимлар ўзининг ютуқ ва камчиликларга ҳам эгадир. Мажоритар тизимнинг ижобий хусусиятлари шундаки, унда самарали фаолият юритувчи ва барқарор ҳукуматни шакллантириш имконияти борлиги билан изоҳлаш мумкин. У катта ва яхши ташкиллаштирилган сиёсий партияларга сайловларни муваффақиятли ўтказиш имкониятларини беради.

Мажоритар тизимнинг асосий камчиликлари қўйидагилардир: мамлакат сайловчиларининг кўпчилик қисми (баъзан 50 %га яқин) ҳокимият органларида ўз вакилларига эга бўлмай қоладилар; сайловларда ўз рақибига нисбатан кам овоз олган партия парламентда кўпчилик депутатлик ўринларга эга бўлиши мумкин; сайловларда бир хил ёки бир-бирига яқин миқдорда овоз олган иккита партия ҳокимият органида бир хил бўлмаган миқдордаги номзодларни сайланишига эришадилар (баъзан, ўз рақибидан кўра кўп овоз олган партия битта ҳам мандатга эга бўлмаслигини кузатиш мумкин). Шундай қилиб, мажоритар тизим бирон-бир партия ёки блокка вакиллик органларида кўпчилик овозларни ва мандатларни олишга ёрдам беради.

Пропорционал тизимнинг устун томонлари тўғрисида қўйидагиларни келтириш мумкин: унинг ёрдамида жамият сиёсий ҳаётидаги сиёсий кучларни жойлаштирининг реал ва аниқ манзараларини кўриш мумкин. У фикрлар хилма-хиллиги ва кўппартиявийликни ривож-

ланишини, давлат билан фуқаролар ўртасидаги узвий алоқадорликни таъминлаб беради.

Пропорционал тизимнинг асосий камчиликлари эса қуйидагилардир: ҳукуматни шакллантиришда мураккабликлар юзага келади (сабаби: бирон-бир устунлик қиладиган партиянинг йўқлиги, ҳар хил мақсад ва муддаолардаги партияларнинг кўппартиявийлик асосидаги коалициясини тузишга мажбур бўлиш, бу эса ҳукумат беқарорлигини келтириб чиқариши); овозларнинг аниқ номзодларга эмас, балки, партияларга берилиши, партиялар билан депутатлар ўртасидаги алоқанинг сустилиги; депутатларнинг ўз партияларига анча боғлиқ бўлиб қолишлари (бу каби эркинликнинг чегараланиши парламентда қонунлар ва муҳим ҳужжатлар қабул қилиш жараёнларига салбий таъсир кўрсатиши мумкин)¹⁹³.

XX асрнинг иккинчи ярмига келиб сайлов тизими ўз тараққиёти ва ривожланиш йўлида катта жараёнларни бошиб ўтиб, бой тажрибалар тўплади. Мажоритар ва пропорционал тизимларнинг яхши томонлари бир-бири билан уйғунлаша бошлади. Аралаш тизим доирасида маълум бир қисм депутатлик мандатлари мажоритар тамойиллар асосида тақсимланиши, қолган қисм мандатлар эса пропорционал тизим асосида тақсимланиши русумга кирди. Сайлов тизимини демократлаштириш ва такомиллаштиришда шу аралаш сайлов тизими сиёсий барқарорликка эришиш йўлидаги энг самарали йўл эканлигини ривожланган мамлакатлар тажрибалари исботлаб бермоқда.

Демократик сайловларни вакиллик механизми сифатида амал қилишини бетакрор қадриятга айлантирган, умумэътироф этган қатор қоидалар мавжуд. Бу қоидалар сайлов қонунчилигида ўз ифодасини топади ва улар

¹⁹³ Қаранг: Қирғизбоев М. Демократик сайловлар: халқаро тамойиллар ва миллий ўзлик. — Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари, 2000, N1-2, 44-48-б.

муҳим инсон ҳуқуқларидан бири бўлган — сайлаш ҳуқуқи ёки овоз бериш ҳуқуқини таъминлайди.

Парламент демократиясига асосланган конституцион мамлакатларда аввало вакиллик органларини сайланиш қондаси ва уларни шакллантиришдаги халқнинг ҳеч бир бўлинмас ҳуқуқи ҳар томонлама мустаҳкамланади. Бу мамлакатлар конституцияларида одатда сайловларнинг умумийлиги тамойили мазмунини очиқ берилади. Умумийлик тамойили барча аҳолини сайловчи сифатидаги фаол ҳуқуқи, ҳокимият органларига сайланиш учун сайловларда номзод сифатидаги пассив сайлов ҳуқуқини аниқлагани¹³⁴.

Бундан мустақилолик бир қанча цензлар (таъқиқлар) билан чегараланган: балогатга етмаганларнинг ёши, номзодларнинг ёшини сал каттароқ бўлиши; суд қарори билан мустаҳкамланган сайловларда иштирок этиш қобилиятига эга бўлмаган руҳий касал фуқаролар. Шунингдек, ~~мисра~~ цензлар ҳам мавжуддир: суд қарори билан ~~сирри~~ маърум этилган шахслар ҳуқуқи ҳам чекланади. Умуманроқ этилган қончалардан ташқари бошқа цензларни ўрнатиб сайловларнинг умумийлик тамойилини ~~чегаралай~~ ёки уни тўғридан-тўғри бузади.

Собиқ иттифок қонунчилигига биноан маълум синфлар ва ~~катта~~ табақалар сайлов фаоллигини чекловчи қатор таифавий-синий цензлар мавжуд эди. Уларнинг рўйрати ва мазмун давлат ривожланишининг турли босқичларида ~~тасвир~~ ўзгариб турди.

Жиссий ценз ушш даврлар аёлларнинг сайловлардаги иштирокини чеклаб келди (баъзи мусулмон мамлакатларида ~~қатъия~~ қадар бу каби ценз сақланиб қолмоқда). Мушай ценз ва камбағал фуқаролар фаоллигини ҳамон чеклamoқда. Қатор мамлакатларда ўтроқлик цен

¹³⁴ Қарағ: Саидов А.Х. Избирательное право в Республике Узбекистан. Вопросы реформ законодательства и зарубежный опыт. — Т. Ушкент, 1993, 65-11.

зи мигрантларнинг сайлов округида сайлаш ва сайла-
ниш ҳуқуқини бир неча йиллар давомида чеклайди.

Ҳозирги давр демократик сайловлар тамойилларидан бири — тенг сайлов ҳуқуқи ҳисобланади. Унинг амалдаги ифодаси шундан иборатки, қонун чиқарувчи органдаги ҳар бир депутат деярли тенг миқдордаги фуқаролар вакили ҳисобланади, шунингдек, ҳар бир сайловчи умумий сайлов қарорларига бир ҳилда таъсир этиш даражаларига эга бўлади. Бу қондага амал қилишнинг ўзига яраша қийинчиликлари мавжуд. Мазкур қондага амал қилиш сайлов округлари чегараларини тўғри белгилаш билан боғлиқ.

Тенг сайлов ҳуқуқи тамойили яна бир қанча муҳим талабларга итоат этишни тақозо этади: номзодлар кўрсатиш даврида улар учун тенг имкониятлар яратиш, номзодларни қўллаб-қувватлаш учун йиғиладиган овозларни ва сайловолди тарғиботлари имкониятларининг тенглиги. Бундан ташқари номзодларнинг моддий имкониятлари турлича эканлиги ва уларнинг бу имкониятларидан қандай даражада фойдаланишларини назорат қилиш мушкул иш эканлигига эътибор берилса, бу йўналишда тенгликни таъминлаш кўплаб муаммоларни келиб чиқишига сабаб бўлади. Шу боис аксарият мамлакатларда номзодлар моддий шарт-шароитларини тенглигини таъминлаш учун сайлов компанияларини давлат томонидан молиялаштиришга амал қилинади.

Демократик сайловларнинг яна бир мезонларидан бири — сайловларни тўғридан-тўғри ўтказиш қондаси ҳисобланади. Парламент демократияси ривожланган мамлакатларнинг кўпчилигида сайловчилар тўғридан-тўғри (делегатлар ёки вакиллар воситасисиз) президент, парламент ва бошқа сиёсий ҳокимият органларини сайлайдилар. Шу билан бирга, баъзан оз сонли махсус сайловчилар сайлов округидаги ёки мамлакатдаги барча сайловчилар иродасини ифода этиш асосида сайлайдиган шаклан билвосита, маъмуна бевосита сайловлар

ҳам амалиётда учраб туради. Бу каби шаклан тўғридан-тўғри бўлмаган сайловлар АҚШ президентини сайлашда қўлланади. Лекин, бу сайловлар мамлакатдаги барча сайловчилар қарорини озчилик махсус сайловчилар томонидан ҳеч бир ўнгаришларсиз бажариш асосида рўй бериш эътиборга олинса, у ҳам тўғридан-тўғри сайловлардан кам фарқ қилади¹⁹⁵.

Илгарилари билвосита сайловларни кўплаб қўллаш натижаида сайлов жараёнларидаги демократик мазмун камайиб кетган эди. Аввало, бу каби сайловларни қўллаш сайловчилар сонини камайтириб, ҳар бир фуқарони сайловларда иштирок этишига имкониятлар қолдирмас эди. Натижада, бу сайловларда иштирок этишнинг истамайдиган сайловчилар сони йилдан-йилга кўпайиб борди. Номзодлар ва уларнинг дастурларига нисбатан эътиборсизлик уйғонди. Шу билан бирга, билвосита сайловлар сиёсий кучлар ўртасидаги кучлар жойлашувини доимо сохталаштириб, сайловчиларни эркин танлаш ҳуқуқларини бузиб келди. Тўғридан-тўғри сайловлар эса барча сайловчиларни овоз беришда иштирок этишига имкониятлар яратиб, сайлов кампаниясини легитимлик асосида кечишини таъминлаб келмоқда.

Демократик сайловларнинг яна бир муҳим қоидаларидан бири мусобақадорлик ёки ўзаро рақобатдорлик ҳисобланади. Яъни у сайловларда турли хил ижтимоий гуруҳлар ёки қатламлар манфаатларини ифодаловчи турли партиялар ва номзодларни иштирок этишини англатади. Сиёсий партиялар турли хил мафкура ва турли ижтимоий қатламлар сиёсий манфаатлари асосида сайловларга барча тоифадаги фуқароларни жалб қилиш имкониятларига эгадир. Кўппартиявийлик асосидаги рақобатдорлик демократия ривожланган мам-

¹⁹⁵ Руководство БДИПЧ по наблюдению за выборами. — Варшава: БДИПЧ ОБСЕ, 1999, с.7-8.

лакатлар учун хос бўлиб, у турли ижтимоий манфаатларни тинч мусобақалашув асосида ифодалашни таъминлаб, жамиятнинг ижтимоий-сиёсий барқарорлигига катта ҳисса қўшади. Шу билан бирга, рақобатдошлик асосидаги сайловлар турли ўзаро ижтимоий можароларни ҳам тинч йўл билан барҳам топишига имконият яратади.

Барча демократик мамлакатлар томонидан тан олинган қоидалардан яна бири, бу — яширин овоз бериш усулидир. Сайловларда яширин овоз бериш натижасида сайловчига ташқаридан таъйиқ ёки таъсир ўтказишнинг олди олинади, ҳар бир сайловчининг эркин бўлиши, ўз хоҳиш-ихтиёрини амалга ошириш учун имкониятлар яратилади. Сайловлар ўтказишдаги яна бир демократик қоида — сайловлар устидан халқ назоратини ўрнатишдир. Қолаверса, сайловлар компанияларида миллий ва хорижий кузатувчиларнинг иштирок этиши сайлов ўтказилаётган давлатнинг обрў-эътиборини оширади.

Демократик мамлакатлардаги сайловлар ўтказиш қоидаларидан бири — сайловларнинг эркинлиги ва уларда фуқароларнинг иштирок этишини ихтиёрийлиги ҳисобланади. Бу қоиданинг моҳияти шундаки, ҳеч ким фуқаронинг сайловда эркин ўз хоҳишини билдиришига ёки сайловда иштирок этиши ва этмаслигига таъсир ўтказа олмайди.

Демократик сайловларнинг яна бир қоидаси — номзодларнинг сайловолди кураши учун тенг имкониятлар яратишдир. Бу қоида номзодлардаги турли моддий ёки сиёсий имкониятлар уларнинг баъзиларига устунликлар ва имтиёзлар пайдо бўлишини олдини олиб, барча номзодлар учун тенг имкониятлар яратади. Яна бир адолатли қоида — сайловларни бошқа муддатларга қўчириш ёки уни бекор қилишга йўл қўймаслик мақсадидаги сайловлар муддатини чеклаш қоидасидан фойдаланишдир. Чунки, сайловларни ўтказиш муддати айрим сиёсий куч-

лар хоҳишига бoғлиқ бўлса, сайловлар ўз қадр-қиммати-
тини йўқотиши турган гап. Сайловларни аниқ бир хил
муддатларда ўтказилиши сайловчиларни ўз манфаатла-
ри асосида ҳокимият органларини ўзгартириб туришига
кeнг имкониятлар яратиб бeради¹⁹⁶.

Демократик сайловлар тамойиллари ва бу соҳада
шаклланган қадриятларни таҳлил этиш натижасида фу-
қаролик жамиятининг муҳим жиҳатларидан бири бўлган
— фуқароларнинг сиёсий жараёнлардаги иштирокининг
нечoғлиқ аҳамият касб этишига доир хулосалар шакл-
ланади. БМТнинг «Инсон ҳуқуқларининг умумий дек-
ларацияси»да ифoдаланган «халқ иродаси ҳукумат ҳоки-
миятининг асоси бўлиши керак» деган демократик қоида
асосан сайловлар воситасида амалга оширилиб, унда
жамият аъзоларининг хоҳиш-истаклари асосида сиёсий
ҳокимиятнинг изчил вужудга келиши рўй бeради. Ана
шу қондани амалиётда қўллаш натижасидагина фуқа-
ролик жамиятининг ҳокимият органлари фаолиятини
назорат қилишлари учун шарт-шароитлар пайдо бўла-
ди. Шунингдек, демократик сайловлар фуқаролик жа-
мияти таркибидаги ижтимоий қатламлар ва гуруҳлар-
нинг манфаатларини барқ уришига, бу манфаатлар қут-
қуси асосида фуқароларнинг сиёсий жараёнларда фаол
иштирок этишига замин тайёрлайди. Умуман олганда,
сайловларнинг эркин ва адолатли ўтиши фуқаролик жа-
миятининг ривожланиш даражасини билдиради ва унга
яшовчанлик қобилиятини бахш этади.

¹⁹⁶ Қаранг: Избирательное право и принципы его реализации. / Россия:
партии, выборы, власть. Под ред Краснова Б.И. Москва, 1996, с.18-23.